

Ա. Ա. Գալստյան

ԱՆԱՐԿՆԵՐ
ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

Երևան 1963

История армянского языка

4

С. А. ГАЛСТЯН

**ОЧЕРКИ ПО ИСТОРИИ
АШХАРАБАРА**

(1850—1860-ые годы)

Հայոց լեզվի պատմություն

491.99-53

4

Ս. Ա. ԳԱԼՍՏՅԱՆ

**ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ**

(1850—1860-ական թվականներ)

A 26321

Աշխատութիւնը նվիրւած է XIX դարի 50—60-ական թթ. մեր զրական լեզվի զարգացման որոշ խնդիրների լուսարանմանը:

Քննարկված ու զնահատված են հյուսիսափայլյան աշխարհաբարի լեզվական հիմնական իրողութիւնները, հնչյունական, բառային ու քերականական երևոյթները:

Աշխատութիւնը կարող է օգտակար լինել բանասիրական ֆակուլտետների ուսանողներին ու հայոց լեզվի պատմությամբ հետաքրքրվողներին:

«ՀԱՅՈՅ ԼԵԶՎԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ» ՄԱՏՆԱՇԱՐՈՎ ՄԻՆՁԵՎ
ԱՅԺՄ ԼՈՒՅՍ ԵՆ ՏԵՍԵԼ.

1. Ս. Ղ. Ղազարյան, Միջին հայերեն, գիրք Ա:

2. Գ. Ա. Ղափանցյան, Հայոց լեզվի պատմութիւն, հին շրջան:

3. Թ. Ա. Ղարազոյլյան, Հին հայերենի խոնարհման համակարգի ծագումը:

Ն Ե Ր Լ Ծ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Արևելահայ գրական լեզվի պատմության մեջ գրական աշխարհաբարի մշակման Հյուսիսափայլյան ուղղությունը բացառիկ կարևոր դեր է կատարել: Անցյալ դարի 50—60-ական թթ., երբ սուր պայքար էր մղվում աշխարհաբար գրական լեզվի իրավունքների, նրա համակարգի շուրջը, Ստ. Նազարյանի և Մ. Նալբանդյանի անմիջական ջանքերով հիմնադրված «Հյուսիսափայլ» ամսագիրը ոչ միայն ամենայն կրթոտության կանգնեց նոր գրական լեզվի իրավունքների պաշտպանության դիրքերում, այլև գործնականում ձեռնամուխ եղավ նրա մշակմանը՝ մանրամասնաբար քննելով աշխարհաբարի համակարգի բաղադրիչները, յուրաքանչյուր բառ ու դարձվածք «չափ ու կշռի տակ դնելով»: Զեռնարկելով գրական աշխարհաբարի մշակմանը՝ նրան որոշակի, խորապես գիտակցված ու տեսականորեն հիմնավորված լեզվական որակ տալու նպատակով, «Հյուսիսափայլի» հեղինակները ամսագրում տեղ էին տալիս բաղմապիսի գրական տեսակների՝ գեղարվեստական գրականություն (արձակ և շափածո, ինքնուրույն և թարգմանական), գրական քննադատություն, գիտական գրականություն (բնագիտություն և հասարակական գիտություններ) և այլն: Այս հանգամանքը, անկասկած, իր կնիքն էր դնում «Հյուսիսափայլի» լեզվի և ոճի վրա:

«Հյուսիսափայլը» առանձնապես 1858—1860-ական թթ. լեզվական մշակույթի իր բարձր մակարդակով և տեսական ճիշտ նպատակադրումներով ամենից առաջ պարտական էր Ստ. Նազարյանին և Մ. Նալբանդյանին, հատկապես Մ. Նալբանդյանին, որը ամսագրի ոգին էր: Մ. Նալբանդյանի դերը մեր գրական լեզվի պատմության մեջ առանձնապես մեծանում է այն հանգամանքի շնորհիվ, որ նա 1863—1866-ական թթ. զգաց իր դավանած ու Ստ. Նազարյանի հետ միասին ղեկավարած ուղղության սխալները գրական նոր լեզվի

մշակման խնդիրներում և ձեռնամուխ եղավ դրանց շտկմանը՝ ուրվագծելով այն ճանապարհները, որոնցով պետք է զարգանար հյուսիսսփայլյան աշխարհաբարը:

Հյուսիսսփայլյան աշխարհաբարը, «Հյուսիսսփայլի» հեղինակների լեզվական քաղաքականությունը տարբեր գնահատականների է արժանացել: Ոմանք ժխտել են մեր ազգային լեզվի մշակման ու կատարելագործման ասպարեզում «Հյուսիսսփայլի» և հատկապես Ստ. Նազարյանի ու Մ. Նալբանդյանի դերը: «Մեղու Հայաստանի» թերթի և «Ճոռքաղ» ամսագրի «Հյուսիսսփայլի» դեմ գրված բոլոր հոդվածներում արտահայտված այս տեսակետը հետագայում պաշտպանել են, օր.¹ Ռ. Պատկանյանը¹ (էմինին նվիրված իր հուշերում) և Ալ. Երիցյանը²: Վերջինիս կողմնակալ հարցադրումների դեմ իր ժամանակին ամենայն կրքոտությամբ հանդես է եկել Սմբ. Շահազիզը³, որը հյուսիսսփայլյան աշխարհաբարի և հատկապես Ստ. Նազարյանի լեզվի կոնկրետ օրինաչափությունների մասին բազմաթիվ հետաքրքիր դիտողություններ է արել: Այնուհետև հյուսիսսփայլյան ուղղության և նրա առանձին հեղինակների (հատկապես Մ. Նալբանդյանի) կոնկրետ լեզվական իրողությունների մասին մասնակի դիտողություններ են անում Մ. Բերբերյանը, Ե. Շահազիզը, Ղ. Աղայանը, Հ. Զորաքյանը, Լ. Մանվելյանը, Կ. Կուսիկյանը, Ա. Տերտերյանը և ուրիշներ⁴:

Գիտական հետաքրքրությունը մեր գրական լեզվի մշակման այս ուղղության նկատմամբ իրապես սկսվում է XX դ. 30-ական թվականների վերջերին, երբ տառաչահերթ խնդիր է ձևաչափում աշխարհաբարի պատմության ուսումնասիրությունը:

1939 թ. լույս տեսած⁵ Գ. Սևակի «Ժամանակակից հայոց լեզվի տեսություն» Ա գիրքը, որի մեջ հատուկ ուշադրություն է դարձված գրապայքարին և հյուսիսսփայլյան աշխարհաբարի դերին, և որը որոշ փոփոխություններով մտավ 1955 թ. հրատարակված «Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթացի» մեջ, այս շարքի առաջին ուշագրավ աշխատությունն է:

¹ Ռ. Պատկանյան, Ընտիր երկասիրություններ, հ. 3, մաս 2-րդ, Գ.-Ռոստով, 1904, էջ 16:

² Տե՛ս «Փորձ» 1879—1880 թթ., № 4 («Ստ. Նազարյանց և նրա գրականական գործունեությունը»):

³ Տե՛ս Սմբ. Շահազիզ, Հրապարակախոս ձայն, Մոսկվա, 1881:

⁴ Տե՛ս «Նոր-դար», 1891, № 138, երվ. Շահազիզ, Միքայել Ղազարյան Նալբանդյանց, Մոսկվա, 1897: Ղ. Աղայան, Երկեր, հ. 3, էջ 85. «Բազմալեզու», 1902, № 2, էջ 76—77: Լ. Մանվելյան, Ռուսահայ գրականության պատմություն, մաս 2, 1910: «Մուրճ», 1906, № 1, էջ 66: Արսեն Տերտերյան, Միքայել Նալբանդյան, աղություն հրապարակախոսը, Ալեքսպոլ, 1910 և այլն:

Այնուհետև, 1948 թ. լույս տեսան պրոֆ. Գ. Սևակի «Ժամանակակից հայերենի համառոտ պատմությունը», 1951 թ.՝ 2. Աճառյանի «Հայոց լեզվի պատմություն» 2-րդ մասը (ավարտված է եղել և պատրաստ հրատարակության 1939 թ.), 1954 թ.՝ պրոֆ. Ս. Ղազարյանի «Հայոց լեզվի համառոտ պատմությունը»: Հարցադրումների թարմությամբ և առաջ քաշված խնդիրների բաղմաղանությամբ հետաքրքիր աշխատություն է Գ. Զահուկյանի դեռևս անտիպ դոկտորական դիսերտացիան (տե՛ս ավտոնոմիայի մասին «Армянская лингвистическая мысль и вопросы новоармянского языка в XVIII—XIX веках», 1955, Երևան): Նշված բոլոր աշխատություններում, նրանց նպատակների ու ծավալների ընձեռած սահմաններում, առանձին ուղադրություն է դարձված մեր լեզվի զարգացման XIX դ. 50—60-ական թթ. շրջանին՝ գրապայքարին, գրական աշխարհաբարի մշակման հյուսիսսփայլյան ուղղության գնահատմանը և հատկապես Ստ. Նազարյանի ու Մ. Նալբանդյանի դերին, որպես աշխարհաբար տեսաբանների և հեղինակների: Այդ հետազոտություններում դրված ու լուծված են հյուսիսսփայլյան աշխարհաբարին վերաբերող մի շարք խնդիրներ: Հատկապես պետք է նշել, որ պրոֆ. Գ. Սևակի «Ժամանակակից հայերենի համառոտ պատմության» մեջ նկարագրված են հյուսիսսփայլյան աշխարհաբարի հիմնադիր հեղինակների՝ Նազարյանի և Նալբանդյանի լեզվական համակարգի բաղադրիչները (լեզվական սպեկտր, էջ 33, ներդիր):

Այս պրոբլեմների լուծմանը խոշոր չափով նպաստեցին վերջին տարիներին լույս տեսած նալբանդյանագիտական աշխատությունները, որոնցից պետք է նշել Ա. Հովհաննիսյանի մեծարժեք «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը» (Երևան, 1955) երկհատոր ուսումնասիրությունը և Ա. Ինճիկյանի «Միքայել Նալբանդյանի կյանքի և գործունեության տարեգրությունը» (Երևան, 1954):

Նալբանդյանի լեզվագիտական հայացքներին ու գործունեությանն են նվիրված Խ. Սարգսյանի «Микаел Налбандян и вопросы языка» (Երևան, 1955) և Ալ. Մարգարյանի «Մ. Նալբանդյանի լեզվագիտական գործունեությունը» (Երևան, 1957) աշխատությունները:

Անվիճելի է, որ գրական աշխարհաբարի պատմության XIX դ. 50—60-ական թթ. և հետագա շրջանի դեռևս վիճելի խնդիրների լուծմանը զգալիորեն կնպաստեն աշխարհաբարի մշակման հյուսիսսփայլյան ուղղության և նրա առանձին հեղինակների լեզվական իրողությունների հետազոտումը: Վերջին հանգամանքը հատկապես կարևոր է, որովհետև գրական լեզվի մշակման ընդհանուր հարցե-

րում միասնական լինելով՝ «Հյուսիսափայլի» հեղինակների լեզուն կոնկրետ շատ հարցերում տարասեռ է: Այդ շատ պարզ հրեում է, երբ համեմատում ենք, օրինակ, Մ. Նալբանդյանի, Ստ. Նազարյանի և «Հյուսիսափայլի» մյուս հեղինակների լեզվական համակարգի բաղադրիչները:

Ներկա աշխատանքը նվիրված է հյուսիսափայլյան աշխարհաբարի լեզվական կոնկրետ իրողութունների առավել քիչ ուսումնասիրված մի քանի հարցերի լուսաբանմանը: Գոհ կլինենք, եթե այն թեկուզ ամենափոքր չափով նպաստի հյուսիսափայլյան աշխարհաբարի ամբողջական պատմության ստեղծմանը, որը ապագայի գործ է:

ՀՅՈՒՍԻՍԱՓԱՅԼՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՐԻ
ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒՄԸ

Ստ. Նազարյանի նախանյութափայլյան շրջանի լեզուն.—
Խ. Արուստյանի՝ գրաբարի դեմ գրած աշխատություններից միայն
մեկը՝ «Նախաշավիղն» է, որ հրատարակման թվականով ժամանա-
կագրական տեսակետից նախորդել է Ստ. Նազարյանի 1844 ու
1846 թթ. լույս տեսած ուսանողների համար աշխատություններին, որոն-
ցով նա սկսեց աշխարհաբար լեզվի դատի պաշտպանությունը։ Այդ
խսկ պատճառով դժվար է գերագնահատել այն դերը, որ կատարել
է աշխարհաբարի իրավունքների պաշտպանության, ինչպես և նրա
մշակման գործում անցյալ դարի 40—60-ական թթ. խոշոր գործիչ
ու մեծանուն գիտնական Ստեփանոս Նազարյանը։ Լինելով Խ. Արուս-
տյանի մտերիմ դասընկերը (Ներսիսյան դպրոցում)՝ Ստ. Նազարյանը,
բնականաբար, ծանոթ պետք է եղած լինեի ազգի լուսավորության,
նրա պետքերի մասին Խ. Արուստյանի խոհերին։ «Ամեն բանից երևում
է, որ երկու մտերիմ ընկերները դեռ իրենց աշակերտության օրերով
ուխտ են կապած եղել միասին ուսանելու, միասին կատարելագործ-
վելու ուսման մեջ և ավարտելուց ու կյանքի ասպարեզը թևակոխե-
լուց հետո, նույն գործին ծառայելու, ազգի լուսավորության
գործին»¹։ Ստ. Նազարյանն իր ժամանակի համար լավագույն կրթու-
թյուն է ստացել. նա առանձնապես հմուտ է եղել լեզուների իմա-
ցություն մեջ։ Դեռևս մինչև Դորպատ գնալը, Հ. Ալամդարյանի վկա-
յությունով, նա եղել է «յառաջագդեմ դարգացեալ յոյժ ի դպրութիւնս
հայ, ռուս, պարսիկ և գաղղիական լեզուաց»², Դորպատի գիմնա-
զիոնում դրա վրա ավելանում է գերմաներենը։ Եթե սրանց գումա-
րենք համալսարանում նրա ձեռք բերած լավագույն գիտելիքները,

¹ Ծանաղիկ Երվ., Փիլ. գիտ. դոկտոր, հաշատուր Արուստյանի կենսագրությունը,
Երևան, 1945, էջ 46։

² Նույն տեղում, էջ 47։

որի հիանալի ապացույցն է «Հյուսիսսփայլը», ապա պարզ կլինի, որ աշխարհաբարի պաշտպանութեանն իր կյանքը նվիրել էր քաջահմուտ մի գիտնական, որի արժանի գնահատութիւնը բազմաթիւ անգամներ տվել է նրանով հիացած Մ. Նալբանդյանը:

Հայտնի է, որ աշխարհաբարի դատի պաշտպանութիւնը Ստ. Նազարյանն սկսեց ուսեսերեն լեզվով. դրանից նա անցավ գրաբարին՝ 1851 թ. հրատարակելով «Հաղագս փորձական հոգեբանութեան ճառ» աշխատութիւնը, որի հիմնական նպատակներից մեկը, եթե ոչ հիմնականը, գրաբարի իր իմացութիւնը ցույց տալն էր: Եւ աշխարհաբարին քաղաքացիական իրավունքներ տալ պահանջող իր առաջին աշխատութիւնից միայն ինը տարի հետո նա հրատարակեց իր առաջին աշխարհաբար գրքերը՝ «Վարդապետարան կրօնի» և «Առաջին հոգեղին կերակուր»՝ հայ մանուկների բարոյական դաստիարակութեան, ինչպես և նոանց մայրենի լեզվին, բնագիտութեան ու մասթեմատիկայի տարրական հիմունքներին ծանոթացնելու համար:

Աշխարհաբարի մշակման գործում Նազարյանը սկզբից ևեթ սահմանազատվում է նախորդ ու ժամանակակից բոլոր ուղղութիւններից: «Մեր նորախոս լեզուն չէ ոչ մի քաղաքի մասնավոր կամ առանձին բարբառ,— գրում է նա «Վարդապետարան կրօնի» աշխատութեան առաջաբանում,— այլ՝ մոտավորապես՝ այն մաքուր և հստակ հայախոսութիւնը, որ լսվում է ազգի մեջ հարլուրավոր և հազարավոր լավ խոսողների բերանից՝ ուր և գտանվեին նոքա»¹: Նազարյանը անհնար է համարում որպէս ընդհանուր գրական լեզու օգտագործել որևէ բարբառ. նրա կարծիքով «այդ աղավաղյալ և վայրենացյալ լեզվովը չէ կարելի ոչինչ գործ հառաջ տանել»: Իր ընտրած լեզուն ևս նա պատճենելու կոչ չի անում. այդ լեզուն, նրա կարծիքով, հարկավոր է մշակել, «բանաստեղծի պէս հնարել և ճարտարապետել»², իսկ վերջինս հնարավոր է միայն մատենագրութեան լեզուն՝ գրականութեան լեզու դարձնելով աշխարհաբարը: Զարկ տալ աշխարհաբար լեզվով մատենագրութեանը, առանց որի ազգային լուսավորութիւնը (վերջնական նպատակ) անհնար է—սա է Նազարյանի լուսավորչական ծրագիրը, և այդ ծրագրի իրագործմանը նա նվիրեց իր ամբողջ կյանքը՝ գրելով, թարգմանելով ու կազմելով, բազմաթիւ զրպարտութիւնների ու ալլեալլ հարձակումների ենթարկվելով, ոմանց պատասխանելով, մյուսների պատասխանը իր

¹ Ստ. Նազարյան, Վարդապետարան կրօնի, հասարակաց հայախոսութեամբ, մասն առաջին, 1853, Մոսկվա, էջ 5—6:

² Նույն տեղում, էջ 6:

բարեկամին՝ Մ. Նալբանդյանին թողնելով և իր գործի դատաստանը միշտ իր «սիրեցյալ ազգին» լերապահելով:

Ոչ միայն աշխարհաբարի մշակման իր տեսությամբ, այլև պրակտիկայով Նազարյանը տարբերվում էր գրական լեզվի մշակման նախորդ ու ժամանակակից բոլոր ուղղութիւններից: Այդ տարբերութիւնը ամենաբնութանուր կերպով կարելի է բնորոշել հետևյալ կերպ:

Նախանազարյանական և հրան ժամանակակից ոչ մի հեղինակի մոտ գրական աշխարհաբարը որոշակի համակարգ չունի, այն խառն է բարբառային՝ մեծ մասամբ մշակողի մայրենի բարբառի և գրաբարյան՝ հեղինակի հալած նախընտրելի ձևերով: Նազարյանի լեզուն, քնդհակառակն, սկզբից ևեք դրված է որոշակի համակարգի տակ: Ժամանակի աշխարհաբարի տարբեր ուղղութիւնների տարբերացումների համեմատությամբ՝ աշխարհաբարի մշակման և առանձնապէս բարբառայնութիւնից ազատ պահելու գործում այդ անգնահատելի առաջադիմական քայլ էր: Նազարյանը դարձավ աշխարհաբարի մշակման այն նոր ուղղութիւն հիմնադիրը և հեղինակներից մեկը, որը հետագայում «Հյուսիսափայլ» ամսագրի անունով հյուսիսափայլյան աշխարհաբար կոչվեց: Սակայն Նազարյանի նախահյուսիսափայլյան շրջանի լեզուն բոլոր գծերով չէ, որ պահպանվեց «Հյուսիսափայլում»:

Որո՞նք են Ստ. Նազարյանի նախահյուսիսափայլյան շրջանի լեզվի հիմնական տարբերիչ հատկանիշները:

1. Որպէս կանոն բացառական հոլովը Ստ. Նազարյանը կազմում է միայն աշխարհաբարյան -ից վերջավորությամբ. -էն վերջավորությամբ կազմված բացառականը, որը սովորական էր առանձնապէս Ռ. Պատկանյանի լեզվում, Նազարյանը մերժում է: Առավել շատ, քան որևէ այլ հեղինակի մոտ, որոշիչ հոդ (մեծ մասամբ ը) է օգտագործվում բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովների հետ: Օրինակ՝ բաց. խորքիցը (ՎԿ, 6), նորիցը (ՎԿ, 8), կամքիցը (ԱԶԿ, 24), փոշուցը (ՀՆՀ, 1, 30), այգեպանիցը (Ն.տ., 32), մարդերիցը (Ն.տ., 42), գլխիցը (ՀՆՀ, 2, 10) և այլն. գործ. հաջողելովը (ՎԿ, 5), լեզվովը (ՎԿ, 6), քանդելովը (ԱԶԿ, 14), արյունովը (Ն.տ., 24), դատաստանովը (ՀՆՀ, 1, 40), խստությամբը (Ն.տ., 230), պտղովը (Ն.տ., 232), կրակներովը... կատարներովը... կերպարանքովը (ՀՆՀ, 2, 9). ներգ. օրերումը (ՎԿ, 5), քաղաքումը (Լ, 1902, № 4, 217), ալգեստանումը (ԱԶԿ, 14), կղզիներումը (Ն.տ., 24), ոսկեհանքերումը և արծաթահանքերումը (Ն.տ.), համալսարանումը (ՀՆՀ, 1, 120), միջոցումը. արոտներումը (ՀՆՀ, 2, 9):

Աշխարհաբարի համար անսովոր երևույթ է -ի-ով վերջացող

որոշ բառեր՝ ի-ն պահպանելով ու հոլովման ենթարկելը: Օրինակ՝ ուղղ. «Մահու Մեհերին... թաք կացավ» (ՀնՁ, 1, 118), սեռ. Մահու Մեհերիու հետ (ն.տ., 119), բայց. «...Հրաժարվեցավ գեղեցիկ Մահու Մեհերիուցը» (ն.տ.):

2. Անձի առման դեպքում տրականաձև հայցական հոլովի կիրառման այժմ սովորական կանոնը Ստ. Նազարյանի լեզվում դեռևս կայուն չէ. բազմաթիվ անձի անուններ, որոնք անձի առումով են օգտագործված, դրվում են դեռևս ուղղականաձև հայցականով: Օրինակ՝ «Համբուրեց յուր փոքրիկ քույրը» (ՀնՁ, 1, 112), «Սիրում էր յուր հայրը և վարժապետը» (ն.տ., 229), «Ողջունեցին պարոն Բեբը և յուրյանց ընկեր Հասկոն» (ն.տ., 133) և այլն: Որպես բացառություն հանդիպում է բոլորովին հակառակ երևույթը երբ իրի անունը՝ իրի առման դեպքում տրականաձև հայցականով է դրվում: Օրինակ՝ «Այս վերին չկարողացավ տանել հայրը» (ՀնՁ, 1, 230): Վերջինս կատարվում է դերանունների ազդեցությամբ. նկատվում է ընդհանրապես, որ երբ իրի անուն և իրի առումով օգտագործված ուղիղ խնդիրը հաջորդ նախադասության մեջ փոխարինվում է դերանվամբ, ապա այդ դերանունը դրվում է տրականաձև հայցականով: Օրինակ՝ «Մատուցանելով ձեր սիրելությանը իմ գործի առաջին հատորը... խնդրում եմ քաղցրությամբ ընդունել նորան» (1, 1902, № 4, 217): «Քանդեցեք այդ տաճարը և ես կնորոգեմ դրան երեք օրի մեջ» (ՎԿ, 94):

3. 1850—57-ական թթ. Ստ. Նազարյանի լեզվում -ուրյուն (-ութին)¹ ածանցով կազմված բառերի հոգնակին կազմվում է և՛ գրաբարյան -ի, և՛ աշխարհաբարյան -ներ վերջավորություններով. թեքման ժամանակ խառն կերպով օգտագործվում են նույն բառերի հնչյունափոխված (-թեն-) և չհնչյունափոխված (-րյուն-) հիմքերը: Հոգնակի սեռականում այդ բառերը առավելապես -ի հոլովման են ենթարկվում: Օրինակ՝ շինությունի (ԱՀԿ, 65), վիրավորությունի, փորձությունի (ՀնՁ, 1, 412), մարգարեությունի (ն.տ., 503), ակնարկությունի, տարածայնությունի (ՀնՁ, 2, 278), բայց և՛ դիտավորություններ (ԱՀԿ, 229), տպավորություններ, դուգաձայնություններ (ՀնՁ, 2, 394), ավանդաբություններ (ՀնՁ, 1, 503) թշվառութենից (ԱՀԿ, 24), արագութենով (ն.տ., 65), մտածութենների (ՀնՁ, 2, 11), հափշտակութեններով (ն.տ., 453), ակնարկութեններին (ն.տ., 278):

Բայց և՛ հնարագործություններով (ՀնՁ, 1, 489), տեղեկություններով (ն.տ., 503), իշխանությունների, տերությունների (ՀնՁ,

¹ Օրինակները մեջ ենք բերում նոր ուղղագրությամբ, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ հարկ է եղել պահպանել հինը:

2,453), բաղմուրյունների (ն.տ., 341), հատկուրյուններիցը (ն.տ., 157) և այլն:

4. Ստ. Նազարյանի լեզվում իր յուրօրինակ արտացոլումն է գտել ի հոլովման միակը դառնալու ձգտումը. պատմականորեն բաղմաթիվ այլ հոլովումների պատկանող բառեր ենթարկվում են ի հոլովման: Օրինակ՝ օրի մեջ (ՎԿ, 94), մարդերի (ն.տ., 5), ընկերի հետ (ն.տ., 6), գիշերի (ՀնՀ, 1, 233). հմմտ. նաև՝ ամուսնից (ն.տ., 122), տղամարդին (ն.տ., 40), մահին (ԱՀԿ, 14) և այլն:

5. Ի տարբերություն և ի հակադրություն նախորդ և ժամանակակից բոլոր հեղինակների Ստ. Նազարյանը գրաբարյան ձևով է օգտագործում՝

ա) Մենք դերանունը. «Մեք ևս արժան տեսանք» (ՎԿ, 5), «պատճառ ունեիրք մեք» (ԱՀԿ, 25 և ամենուր):

բ) Ինքը, սա, դա, նա դերանունների թեքված ձևերի հիմքը. յուրյանց ձևերումը (ԱՀԿ, 24), առանց սնուցանելու նորան, նորա սրտի հետ (ՎԿ, 8), նոցա (ն.տ., 5), դորանից (Լ, 1902, № 4, 216), գանչից նորանց (ԱՀԿ, 14), առանց դորան (ն.տ., 65), նորանից (ՀնՀ, 1, 230) և այլն: Առանձին բացառությունների կարգով հանդիպում են նաև որոշ աշխարհաբար ձևեր: Օրինակ՝ սրանով (ն.տ., 129):

6. Առանց որևէ բացառության Ստ. Նազարյանն օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի ժխտական ձևի համար օգտագործում է չէ: Օրինակ՝ չէ կարելի (ՎԿ, 6), չէ կարող (ԱՀԿ, 14): Նույն դեմքի հաստատական խոնարհման համար միշտ ունենք է: Օրինակ՝ արմատախիլ է առնում (ն.տ., 65), առել է (ն.տ., 120), կարող է (ՀնՀ, 1ա), վեր է պահում (ն.տ., 285) և այլն:

7. Պատճառական (ներգործական) բայերի հիմքը ընչին բացառություններով գրաբարյան ձևով է օգտագործվում: Օրինակ՝ պիտո է աճեցուցանելին (ՎԿ, 7), ագեցուցանում է (ն.տ., 9), առանց սնուցանելու (ն.տ., 8), ոտք խաղացուցի և գլուխ բարձրացուցի (Լ, 1902, № 4, 217), բարձրացուցանելով (ՀնՀ, 1, 121), անցուցանում էր (ն.տ., 122), զարթուցանել (ՀնՀ, 2, 388), հասուցանել (ն.տ., 389), բայց և՛ բարձրացրնես (ԱՀԿ, 13), արմատացրնելով (ՎԿ, 7):

8. Բոլոր դեպքերում պահպանվում է «ներքին ա հոդակապը»¹ (առն-ստակածանցի-ա-ձայնավորը): Օրինակ՝ Ըսկտանեն (ՎԿ, 10), գտանվելուց հետո (ն.տ., 5), տեսանելով (ԱՀԿ, 14), անցանել (ն.տ., 65), մեռանում էին (ն.տ., 24), մտանեն (ՀնՀ, 2, 8):

9. Լայն կիրառում ունի առաջին խոնարհման բայերի անցյալ

¹ Պրոֆ. Հր. Աճառյանի տերմինն է:

կատարյալի -այ, -ար, -ավ, -անք, -աք, -ան վերջավորութիւններ: Օրինակ՝ չը հավանեցան (ԱՀԿ, 14), թեքվեցավ (ՀՆՀ, 1, 31), թակվեցավ (ն.տ., 33), արեցավ, փառվեցավ (ն.տ., 230):

Ինչպէս տեսնում ենք, այդ ձևն օգտագործվում է ինչպէս կրավորական ու շեղոք, այնպէս էլ ներգործական բայերի հետ:

10. 1850—57 թթ. միայն նաղարյանական լեզվին հատուկ բաղադրիչ է (մինչև 50-ական թթ. կեսերը միայն նաղարյանին հատուկ) պիտո է միադիմի բայը (կամ եղանակիչը): «Վարդապետարան կրօնի» աշխատութեան մեջ այս ձևի հետ մեծ չափերով օգտագործվում է նաև պետք է-ն, սակայն աստիճանաբար պիտո է ձևը գերակշռում է: Օրինակ՝ պիտո է մեզ համբերել (Լ, 1902, № 4, 218), պիտո է դորան գնալ (ՀՆՀ, 1, 227), պիտո է համարել (ԱՀԿ, 24), պիտո է... պատեմ (ՀՆՀ, 1, 231), պիտո է ասել (ն.տ., 32), պիտո է վարվիլ (ն.տ.):

11. Նկարագրվող շրջանում միայն Ստ. Նաղարյանի լեզվին հատուկ երևույթ է անցյալ անկիւնար ժամանակի կիրառութիւնը ներկայի փոխարեն: Օրինակ՝ «Այն հողմը սաստիկ է, երբ մի ժամի մեջ կատարում էր ութ մըղոն... նա դառնում է հողմի մրրիկ, երբ անցուցանում էր քրսան մըղոն. ասվում է մեծ մրրիկ, եթե մի ժամի մեջ վազում էր երեսուն մինչև քսուսուն մըղոն» (ԱՀԿ, 65): Բերված նախադասութեան մեջ բոլոր երեք երկրորդական նախադասութիւններում էլ ստորոգյալը ներկայի փոխարեն դրված է անցյալի անկատար ժամանակով:

12. Աշխարհաբարում անորոշ դերբայի գործիական հոլովով կազմված ձևի և ժամանակի պարագա դերբայական դարձվածի կողմնակի ենթական նույնանում է գլխավոր նախադասութեան ենթակայի հետ, և անորոշ դերբայի գործիականը ցույց է տալիս նույն նախադասութեան ենթակայի կատարած հիմնական գործողութեան հետ միաժամանակ կամ նրանից անմիջապէս առաջ, բայց էլի նույն ենթակայի կատարած մի այլ գործողութիւնը¹:

Նաղարյանի լեզվում, հաճախ, նման դեպքերում, օտար լեզուների ազդեցութեան տակ (առափնւպէս ֆրանսերենի՝ գալլիցիզմ) այդ դերբայական ձևով ոչ միայն նույն ենթակայի կատարած գործողութիւնն է արտահայտվում, այլև այլ ենթակաների: Օրինակ՝ «Ալեքսանդրը մարմնով թեթևաշարժ լինելով և ոտներով շույտ, նորան քաջալերեց հայրը» (ՀՆՀ, 1, 5): «Բայց օտարականը կամակոր-

¹ Օրինակ՝ Արամը երգելով եկավ նախադասութեան մեջ երգելով ձևը ցույց է տալիս, որ Արամը (ենթական) գալու հետ միասին երգում էր: Եթե երգելով-ից առաջ և հետո մի փոքրիկ դադար տանք (Արամը, երգելով, եկավ) երգելու գործողութիւնը կնախորդի գալուն և կստացվի մեր նշած երկրորդ խմաստը՝ Արամը երգելուց հետո եկավ, Արամը երգեց և հետո եկավ:

վելով յուր պահանջողության վերա, նորա և տնտեսի մեջ բացվեցավ երկար ու սաստիկ կռիվ» (ն.տ.):

13. Որոշ կապեր, որոնց հետ այդ ժամանակ էլ սովորաբար տրական հոլովով գերանուն կապի խնդիր էր օգտագործվում, նա-
զարյանը դնում է սեռական նյութի խնդրի հետ: Օրինակ՝ ձեռ համար,
իմ հետ (I, 1902, № 4, 216), Դո Բետ (Հնձ, 1, 11), իմ համար (ն.տ.,
15) և այլն: Վրա կապը նրա մոտ արդեն բացառապես վերայ գրա-
բարյան ձևով է օգտագործվում: Օրինակ՝ որոնց վերայ (ն.տ., 229),
կուրծքի վերայ (ն.տ., 230), կերպարանքի վերայ (ն.տ., 231), աշ-
խարհիս վերայ (I, 1902, № 4, 216):

Քննարկված օրինաչափությունների որոշ մասը ժամանակի լեզ-
վում եղել է քիչ կամ շատ տարածված, իսկ մի քանիսն էլ որպես
միայն նազարյանի լեզվի բնորոշ առանձնահատկություններ են
հանդես գալիս 50-ական թթ. սկզբին և կեսերին: Սակայն նազարյա-
նի լեզվի պատկերը լրիվ չի լինի առանց նրա բառապաշարին և դրա
օգտագործման եղանակներին թեկուզ և ամենահամառոտ ձևով ծա-
նոթանալու:

Ստ. նազարյանի լեզվի բառապաշարը ուսումնասիրելիս և ժա-
մանակի այլ գործիչների մշակած աշխարհաբարի հետ համեմատե-
լիս՝ առաջին հատկանիշը, որ աչքի է ընկնում, բարբառային բառերի
համարյա իսպառ բացակայությունն է: Չի կարելի գտնել որևէ բար-
բառային բառ կամ քերականական իրողություն, որն օգտագործված
լիներ միայն նազարյանի լեզվում և բնորոշ չլիներ գրական լեզվի
նույն շրջանի այլ մշակողների համար: Ուրիշների օգտագործած
բազմաթիվ բարբառային իրողությունների փոխարեն նազարյանի
լեզվում ունենք միայն հոգի գործածությունը բացառական, գործիա-
կան ու ներգոյական հոլովների հետ, որը նկարագրեցինք վերևում և
մին բառը, որը լայնորեն օգտագործվում է բոլորի կողմից՝ սակավ
շեղումներով հօգուտ մի և մեկ ձևերի: Այդ բառի օգտագործումը նա-
զարյանի կողմից կատարվում է նույն ձևով, ինչպես մյուս ժամա-
նակակիցների մոտ, այսինքն՝ առավել շատ, երբ համադրվում կամ
հակադրվում է մյուս գերանվանը, օր.՝ «Մինը գրել չիմանալով...
մյուսը գրել իմանալով» (I, 1902, № 4, 216): «Մինը մյուսին... ընծա
էին ուղարկում» (Հնձ, 1, 38), «Մինը մյուսի քամակից» (ն.տ., 119),
կամ երբ կապվում է բացառական հոլովով դրված բառի հետ, ըստ
էության նրա հետ հանդես գալով որպես նախադասության մի ան-
դամ (ենթակա, ստորոգելիական վերադիր կամ լրացում): Օրինակ՝
«Նորանցից մինը ասաց» (Հնձ, 1, 31), «Հրամայեց յուր ծառաներից
մինին» (Հնձ, 36): Օգուտներից մինը (ԱՀԿ, 24)¹:

¹ Հմմտ. նաև մինի ձևերով (Հնձ, 1, 32), «Մինը հարցումն արեց» (ն. տ., 34):

Աշխարհաբարի մշակման Ստ. Նազարյանի տեսությունը իր սուր ծայրով ուղղված էր գրական լեզուն բարբառայնությամբ խճողելու դեմ: Այս է պատճառը թերևս, որ նրա լեզվում բարբառային փոքրաթիվ տարրերի կողքին տեղ գտան ամենաբազմապիսի գրաբարյան իրողություններ, սկսած շարադասությունից, օր.՝ «Ուներ լավ դիտավորություններ... շատ»—(ՀնՁ, 1, 229), «Կա անհամար բազմություն աշխարհային մարմինների»—(ն.տ., 236), մինչև բառերի գրաբարյան հնացած իմաստներով օգտագործումը: Խոսքը որոշ քարացած դարձվածքների կամ գրաբարյան առանձին նախդիրների գործածման մասին չէ, որոնք այսօրվա մեր լեզվում ևս կան, օրինակ՝ առ ի սրտե, ըստ ուրում (ն.տ., 229), վեր ի վայր շրջեն (ԱՀԿ) և այլն, այլ այնպիսի բառերի, ինչպես, ասենք՝ ըմբռնել «Ըմբռնեց առաջին ավազակի վզից» (ՀնՁ, 1, 134), «Ըմբռնեց ձեռքիցս» (ն.տ., 140), «Մի նավ ըմբռնվեւ այգպիսի թաթառից» (ն.տ., 373), «Ըմբռնեն վանքերից փախած արեղայքը» (ՀնՁ, 2, 247), հատկացուցիչ «Ունի մի քանի հատկացուցիչ նշաններ» (ՎԿ, 23), ամենևին «ամենևին կատարյալ է» (ՎԿ, 7), «ամենևին ոչինչ ծանոթություն չունենալով» (ՎԿ, 8), ոչինչ «Չէի պակասեցրած ոչինչ տարիներ» (ՀնՁ, 1, 230), «Ոչինչ մեղմախոս ձայն չէր ասում» (ՀնՁ, 1, 233), ամենայն «Ամենայն տեղ հանդիպում էին», ամենայն հրեխա, ամենայն զանգակի ձայն, ամենայն փոս, ամենայն ժամացուցի բեկո (ՀնՁ, 1, 232) և այլն:

Այս և նման բազմաթիվ այլ բառերի փոխարեն ժամանակին գործածական էին նաև նրանց աշխարհաբարյան նույնանիշները, սակայն ինչ-ինչ պատճառներով Ստ. Նազարյանը, իսկ հետո, ինչպես կտեսնենք, նաև Մ. Նալբանդյանը, նպատակահարմար չէին համարում օգտագործել դրանք և որոշ շրջանում գերադասում էին գրաբարյան ձևերը:

Այս շարքում առանձին տեղ են գրավում -իչ և -յալ (-եալ) ածանցներով կազմված բառերը, որոնք մեծ թիվ են կազմում Նազարյանի բառապաշարում: Օրինակ՝ «Հանդես նոր հայախոսություն» աշխատության առաջին հատորի պատահականորեն վերջված 229-րդ էջում ունենք՝ մոլորեցուցիչ, զգուշացուցիչ, ապականելալ, այլանդակալ, գոսացյալ, մտատանջալ, հանգուցյալ: Հմմտ. նաև՝ ծածկյալ, քագավորյալ—(ՎԿ, 9), աղավաղյալ, վայրենացյալ, կրթյալ (ն.տ., 6) և այլն և այլն:

Նույնատիպ հնաձև բառեր են առնել («անել»), առնուլ, բողուլ բայերը, որոնք Ստ. Նազարյանի լեզվում, իսկ այնուհետև նաև ողջ «Հյուսիսափայլում», համառորեն օգտագործվում են գրաբարյան իմաստով, ըստ որում վերջին երկուսը պահպանում են գրաբարյան

լծորդը: Օրինակ՝ առնել («անել»)՝ արմատախիլ առնեն, չկամեցան առնել (ԱՀԿ, 14), «Պարտք... առել է» (ՀնՀ, 1, 120), եղրակացություն առնել (ն.տ., 33) և այլն: Առնուլ («առնել, վերցնել»), «Առնուն էշը և փախչեն» (ն.տ., 31), թողություն առնու (ն.տ., 231), «Վեր առնումք մեր զենքը» (ն.տ., 133): Թողուլ՝ թողուլ բաղաբը (ն.տ., 148), հարստություն թողուլ (ԱՀԿ, 14) և այլն:

Սրանց ավելանում են բազմաթիվ ոճական անհարթություններ, որոնք առաջանում են կա՛մ օտար լեզվի այս կամ այն դարձվածք բառացի թարգմանելու, կա՛մ նման դեպքերում անհաջող հայկական բառ ու կապակցություն ստեղծելու և կա՛մ ուրիշ այլ պատճառներով, որոնց մեջ քիչ դեր չի կատարում լեզվի ժողովրդական ակունքներին մոտ կանգնած չլինելը: Օրինակ՝ «Կարոտություն ստացավ վերադառնալ յուր հոր բարեկամի մոտ» (ՀնՀ, 1, 232), «Մի հատ արտասուք քոնելուց հետո» (ն.տ., 233), «Հարձակվել մարդերի մեջ» (ն.տ., 230—231), «Կապից դուրս պրծած գաղաններին» (ն.տ., 231), «Քո հայրը անհուսալի մեռած է» (ն.տ., 232), «Նա հաստատեց միայն կողմը այս մյուս դամբանական արձանի վերա» (ն.տ.), «Այս ծառաստանը շինել էր տված յուր կյանքի տխուր օրերի մեջ» (ն.տ., 229), «Ջրի երեսումը մի եռացողական շաժողություն հառաջացնելով» (ն.տ., 373), «Սպանդղական հետևանք» (ն.տ., 230) և այլն, և այլն, որոնք բոլորը ի մի հավաքվելով կազմում են այն, ինչ սովորաբար կոչվում է նազարյանական ոճ:

Նալբանդյանի նախադասափայլյալ շրջանի լեզուն.— Մ. Նալբանդյանից մեզ հասած աշխարհաբար¹ առաջին փաստաթղթերը խիստ բարբառային բնույթ ունեն. խոսքը վերաբերում է ինչպես «Հիմարաց՝ ուսման վրա ունեցած կարծիքը» բանաստեղծությանը, որը տպագրվել է Գ. Պատկանյանի՝ Նալբանդյանի դպրոցական ուսուցչի, «Արարատ» թերթի 1851 թ. ապրիլի 21-ի համարում և իր լեզվով ոչնչով չի տարբերվում թերթի ընդհանուր ուղղությունից, այնպես էլ 1849 թ. հունվարի 7-ին իր եղբայրներին՝ Գրիգոր և Ղազարոս Նալբանդյաններին գրած նամակին: Ե՛վ բանաստեղծությունը, և՛ նամակը՝ լինելով այդ շրջանի Նալբանդյանի լեզվի բնորոշ արտահայտություններ, իրենցից ներկայացնում են բարբառի, գրաբարի ու աշխարհաբարյան ձևերի մի խառնուրդ: Եթե նամակում բարբառը, անշուշտ, պայմանավորված է եղբայրներին հասկանալի լեզվով գրելու ցանկությամբ, ապա բանաստեղծության մեջ գրաբարյան, աշխարհաբարյան և բարբառային տարրերի փոխհարա-

¹ Ամենաընդհանուր իմաստով:

բերությունը, անկասկած, բխում է Գ. Պատկանյանի և նրա հրատարակած թերթի աշխարհաբարի մշակման ընդհանուր ուղղությունից: Այդ փաստաթղթերում բարբառային են. ա) Սահմանականի ներկան (որոշ դեպքերում). օրինակ՝ «Ինչ քո անձդ մանուկ մատաղ կշարհարես նաֆիլե» (եկժ, 1, 18), կուգես ըլլալ (ն.տ.), «Աղատ աստված մեզ ստեղծեց, կասեն կելլան ման կուգան» (ն.տ.): բ) Հոլովման որոշ ձևեր (սեռական, տրական և բացառական). «Ինչուդ է պետք» (ն.տ., 18), «Ընկերներուդ պակաս կանչել» (ն.տ.), կանոններուն, հորերուս, մահնուն, մեղիմեն (ն.տ.), «Հոսեն, կտանիմ... հոնեն» (եկժ 4, 11), «մեզի կօգնե» (եկժ, 1, 18), «նառա ասիք» (եկժ, 4, 11), «ասոր հնարը» (ն.տ., 10): գ) Այլ քերականական ձևեր ու բառեր. «Պոչ պան է» (եկժ, 1, 18), ըլլալ, չի արժեք, եիպումս, ատերով, կը լըմըննա, փոռերնիս (ն.տ.), չի գնացածին համար, «գերե դիժար պան է», ֆալել, ըլլամ, ետ չիմ գալ (եկժ, 4, 10—11):

Գրաբարյան ձևով են օգտագործվում ինչպես առանձին դերանուններ, օրինակ՝ նոցա (ն.տ., 12), մեք (ն.տ., 11), բայց և՛ մենք (ն.տ.), այնպես էլ պատճառական բայերի հիմքը: Օրինակ՝ չառողջացուցած (ն.տ., 11) դարձուցին, չանցուցած (ն.տ.):

Հմմտ. նաև եկեղեցվո (եկժ, 1, 18), կամիք հարցանել (եկժ, 4, 10, 11), գալու եմք (ն.տ., 11), ինչպես և նամակի ժանրի հետ կապված առանձին կապակցություններ՝ «Ստացա ի 5 հունվարի», «Սիրեցյալ եղբարց իմոց Գրիգորի և Ղազարոսի եղբայրանց նվիրեմ եղբայրական ողջույն» (ն.տ., 10):

Սակայն այն, ինչ «Մ. Նալբանդյանի լեզու» ենք կոչում, նոր նախիջևհանի շրջապատում չձևավորվեց: Ինչպես հայտնի է, խուսափելով հալածանքներից, 1853 թ. Մ. Նալբանդյանը մեկնեց Մոսկվա: Այդտեղ էլ՝ նախ Կաղարյան ձեմարանի, մոսկովյան և պետերբուրգյան հայ և ռուս ուսանողական շրջանների, և ապա հայկական և ռուսական առաջավոր մտավորականության աղղեցություն տակ ու նրանց շրջապատում՝ աստիճանաբար ձևավորվում է Նալբանդյանի աշխարհայացքը: Այդ շրջապատը մեծ աղղեցություն է թողնում Նալբանդյանի վրա նաև նրա լեզվի մշակման գործում: Կասկածից չլի է, որ Մ. Նալբանդյանը, անմիջական կապեր պահպանելով Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայկական, առանձնապես ուսանողական շրջանների հետ, պետք է աշխատեր հղկել, մշակել, կոկել իր լեզուն, առաջին հերթին բեռնաթափվելով բարբառային ձևերից, որոնք, բնականաբար, քիչ մատչելի էին այլ բարբառների ներկայացուցիչներին:

Պահպանվել են ձեմարանում Մ. Նալբանդյանի 1853 թ. աշակերտներից մեկի հուշերը, որտեղ նա վկայում է, որ Նալբանդյանը

այդ ժամանակ, «արդեն խոսում էր ազատ այն ժամանակվա մաքուր աշխարհաբարով»¹:

1851—1855 թթ. մեզ հասած բանաստեղծություններն ու նամակները վկայում են, որ Նալբանդյանը Մոսկվայում առմիշտ հրաժարվում է բարբառային-գրական լեզվի իր նախորդ փորձերից² և սկսում է շնչին շեղումներով օգտագործել այն լեզուն, որը գործածական էր Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայկական ուսանողական-կուլտուրական շրջաններում: Դա աշխարհաբարի մշակման, նրա տեսության ու պրակտիկայի բախտը վճռող խոշոր առաջադիմական քայլ էր: Նալբանդյանի լեզուն, սակայն, միանգամից չձևավորվեց: 1853—1856 թթ. աշխարհաբարի մշակման Նալբանդյանի փորձերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այդ շրջանը նրա համար եղել է պրպտումների, որոնումների մի ժամանակամիջոց՝ առանձնապես գրական աշխարհաբարի համակարգի, նրա հարստացման հիմնական աղբյուրների հարցի շուրջը: Ահա թե ինչու Նալբանդյանն այդ շրջանի իր բանաստեղծությունները կոչում է «նոր լեզվի տղայության հասակի հիշատակարանք»:

Ի՞նչ հիմնական հատկանիշներ ունի այդ՝ անցման շրջանի Նալբանդյանի մշակած գրական աշխարհաբարը:

ա) Հոլովներից սեռականը և տրականը, որոշ դեպքերում՝ բանաստեղծությունների մեջ և առավել շատ՝ նամակներում, կազմվում են մայրենի բարբառի ձևերով՝ բառերը ենթարկվում են ու հոլովման: Օրինակ՝ «Աստղերուն կհրամայեմ» (ԵԼԺ, 1,50), «Ամենուն կտամ» (ն.տ., 29) արևու երես (ն.տ., 33), համտ. օտարներու (ԵԼԺ, 4,32), «հաստնացել քրոջներուն» (ն.տ., 34), «շատ բարև աղջիկներուն» (ն.տ., 35), «Կուտա ուրիշներուն» (ն.տ., 41), Նախիջևանու մեջ (ն.տ., 40): Նամակներում կան նաև վրա, համար կապերի հետ որոշիչ հոդ ունեցող խնդրի օգտագործման դեպքեր, օրինակ՝ «Ավտուշին համար» (ն.տ., 35) «գլխուն վերա» (ն.տ., 33) և այլն: Բացառական հոլովի —էն վերջավորությամբ ձևերը նույնպես մեծ մասամբ հանդիպում են նամակներում: Օրինակ՝ գահեն (ԵԼԺ, 1,33), համտ.՝ աղալեն (ԵԼԺ, 4,24), համբավներեն (ն.տ.) և այլն:

բ) Սահմանականի ներկայի բարբառային ձևերը պահպանվել են միայն նամակներում: Օրինակ՝ «...Ջարմանալի է, որ դուն ինքդ՝

1 Ա. Ե. Իճեկյան, Միքայել Նալբանդյանի կյանքի ու գործունեության տարեգրությունը, Երևան, 1954, էջ 48:

2 Ուշագրավ է, որ բանաստեղծությունների տեսրի առաջարկում խոսելով տետրում ամփոփված իր բանաստեղծությունների, որպես «նոր լեզվի տղայության հասակի հիշատակարանների» մասին, Նալբանդյանը չի հիշատակում իր տպագրված «Հիմարաց» ուսման վրա ունեցած կարծիքը՝ բանաստեղծությունը:

ինձի ձեզի մոռացող համարելով՝ բեզի միշտ սիրով ցույց կուտաս
և կասես» (ն.տ., 32):

զ) Բարբառային դերանուններ օգտագործվում են ինչպես բա-
նաստեղծություններում, այնպես էլ նամակներում: Օրինակ՝ էն
կողմը (եկժ, 1,24), քու ձայնից... քու ձայնով (ն.տ., 27), Բեզի
(ն.տ., 36, 37), ինձի (ն.տ., 51), մեզի (ն.տ., 60), հմմտ.՝ դուն,
ինձի, ձեզի, Բեզի (եկժ, 4,32) բայց և՛ ինձ (ն.տ., 32), քո (ն.տ.):

դ) Առանձնապես նամակներում մեծ թիվ են կազմում բարբա-
ռային բառաձևերը: Օրինակ՝ «Կենե միամիտ չեք» (ն.տ., 24), հար-
կադրեցիք նե (ն.տ., 34), քանի մը (ն.տ., 39), սովրեցնում է (ն.տ.,
33), սորվելու (ն.տ.), սովորցնում է (ն.տ., 60), կատղած, ուոցրել
(ն.տ., 36), քանի մի (ն.տ., 23) և այլն:

Այլ բարբառային ձևերից, որոնք ժամանակի աշխարհաբարի
համար ընդհանուր են, նշելի են.

1. Որոշիչ հոգի գործածությունը բացառական, գործիական և
ներգոյական հոլովների հետ: Այս երևույթը Մ. Նալբանդյանի լեզվի
համար նորություն է և նախորդ շրջանում չկար՝: Նախահյուսիսա-
փայլյան 1853—55 թթ. հոգի գործածությունը նշված հոլովների
հետ սովորական երևույթ է: Օրինակ՝ բաց. շատիցը, քչիցը (եկժ,
1,21), մի քանիսիցը, սերմիցը (ն.տ., 23), առաջիցը (ն.տ., 59):
գործ. միջնորդությունովը (ն.տ., 21), օրինակներովը (ն.տ., 22), որ-
դվովը (ն.տ., 26), ձեռքովը (ն.տ., 37), հմմտ.՝ հողովը (եկժ, 4,40).
ներգ. մասնավորումը (եկժ, 1,21), դարումը, տակերումը (ն.տ.,
23), ամպումը (ն.տ., 44), հմմտ. աչքումը, միջումը, համալսարա-
նումը (եկժ, 4,32), վերջումը, սրտումը (ն.տ., 40):

2. Ընդհանուր սիստեմ է դառնում Նալբանդյանի լեզվում մին
բառի օգտագործումը: Օրինակ՝ մին-մինի հետքից (եկժ, 1,59),
ուրացողներից մինը (ն.տ., 26), ամեն մինը (ն.տ.) Մին էլ կտրեց
(ն.տ., 33), հմմտ.՝ Մինն ալ բավական է (եկժ, 4,17), մին մինի
(ն.տ., 33), մին մինից հեռանալով (ն.տ., 41):

Նկարագրվող շրջանում, նախորդ 1845—50 թթ. համեմատու-
թյամբ, անհամեմատ շատանում են աա, դա, նա դերանունների գրա-
բարյան հիմքով թեքման ձևերը՝ աստիճանաբար միակ օրինաչա-
փությունը դառնալու տենդենց ունենալով: Օրինակ՝ սորանից (եկժ,
1, 21), նորա, հարկադրում է նորան (ն.տ., 22), նորանից (ն.տ.,
27), հմմտ.՝ սորա, նորանից (եկժ, 4,35), նոցա, սոցա (ն.տ., 32),
բայց և՛ նրա բերնով (եկժ, 1,35), նրա պես (ն.տ., 31):

¹ Ունենք միայն մի օրինակ, որը ամենայն հավանականությամբ հանգի հա-
մար է՝ «Մեր գիտցածը մեզի կօգնե, թե հավատքի զորությունը:

Եկեղեցի ավետարան ամուր պահենք մեր մտքումը» (եկժ, 1, 18):

Մյուս դերանուններից գրաբարյան են՝ ինքը դերանվան թեք-ված ձևերը¹. օրինակ՝ յուրյանց (եկժ, 1,35):

Հմմտ. նաև՝ յուրյան կամքը (եկժ, 4,32), այսու համառոտ գրությա՛մը (ն.տ., 17), մեք պետք է (ն.տ., 35), մեք ամենեքյան (ն.տ., 41): Ուշագրության արժանի է այն հանգամանքը, որ մենք դերանվան գրաբարյան մեք ձևը՝ առկա չլինելով բանաստեղծություններում, գործածվում է նամակներում:

Բանաստեղծություններում աշխարհաբարյան անել, վերցնել, բողնել բայերի փոխարեն, ինչպես ժամանակի աշխարհաբարի մշակման այլ ուղղություններում, օգտագործվում են այդ բառերի գրաբարյան ձևերը՝ առնել, առնուլ, բողուլ: Օրինակ՝ Կարող էի առնել (եկժ, 1, 48), Տոն են առնում (ն.տ.), Գիր կառնում (ն.տ., 33), չեմ առնուլ (ն.տ.), առնումք (ն.տ., 22), բողուլ (ն.տ.), բողուս (ն.տ., 23), հմմտ. չենք բողում (եկժ, 4, 17), Միտք առնելով կարդա (ն.տ., 42) և այլն:

Գրաբարյան այլ իրողություններից նշելի են՝

ա) Հոգնակի սեռականի գրաբարյան բազմություն կազմությունները. օրինակ՝ Ժողովրդոց բազմությունը (եկժ, 1,57), հովվաց պար (ն.տ., 27), կարծյաց տերը (ն.տ., 31), մարդոց աչքում (ն.տ., 35), ուսանողաց (ն.տ., 31), հմմտ.՝ ընտանյաց և ազգականաց (եկժ, 4,24):

բ) Առանձին նախդիրների և բայաձևերի գործածությունը. օրինակ՝ մինչև ցայսօր (ն.տ., 17)՝ հմմտ.՝ մինչև այսօր (եկժ, 1,31). Անունը չուզեմ տալ (ն.տ., 25), ընկալա (եկժ, 4,24), Գալիս են զինչ հուզյալ հեղեղ (եկժ, 1, 46), մինչ ի ոտս (ն.տ., 25) և այլն:

«Ներքին ա հողակապը» նշված շրջանի որոշ բառերում օգտագործվում է, իսկ բառերի մի այլ խմբում՝ ոչ. շատ հաճախ էլ նույն բառում մի տեղ օգտագործվում է, իսկ մի այլ տեղ այդ բառը գրվում է աշխարհաբարյան ձևով՝ սղելով-ան-բայածանցի ձայնավորը: Օրինակ՝ սկսանում է (ն.տ., 24), հասանել, կը հասանի, մեռանելու է (ն.տ., 22), գտանել (ն.տ., 34), հմմտ.՝ «Օտարից են հարցանում» (եկժ, 4,33), ուսանում է, տեսանենք (ն.տ., 34), տեսանում ենք (ն.տ., 35), բայց և՛ տեսնում է (եկժ, 1,51), անցնում եմ (ն.տ., 35):

Նույն ձևով պատճառականի հիմքը մերթ աշխարհաբարյան ձևով է կազմվում և մերթ գրաբարյան: Օրինակ՝ անցուց (ն.տ., 44), կորուց (ն.տ., 28), դարձուց (ն.տ., 46), հմմտ.՝ չդարձուցանե (եկժ, 4,39), բայց և՛ կանցնեն (եկժ, 1,22), հեռացնե (ն.տ., 28), «Շատ ես ուզեցի» (ն.տ., 36), «Աչքդ է ցուլացնում» (ն.տ., 39):

¹ ինչպես և սրա սեռականից կազմված ստացականի ձևերը:

Չեզոք բայերի (առաջին խոնարհում) անցյալ կատարյալը մեծ մասամբ ունի կրավորակերպ վերջավորություններ: Օրինակ՝ ծիծաղեցա (եկժ, 1,26), «Ուր բուսաւ կամ ուր ծաղկեցար» (ն.տ., 37), թառամեցալ (ն.տ.), փոխվեցալ (ն.տ., 36), հմմտ.՝ համարեցա (եկժ, 4,17) և այլն:

Բազմաթիվ են նալ (-եալ) ածանցով կազմված բառերը. օրինակ՝ հուզյալ հեղեղ (եկժ, 1, 46), երեկոյացյալ օրերը (ն.տ., 47), մշակյալ (երկիր), (ն.տ., 48), ալեկոծյալ (ն.տ., 48), զվարթուն կերպարանյալ (ն.տ., 57), ալեորյալ (մարդ) (ն.տ.) և այլն:

-թյուն ածանցով կազմված բառերը և՛ բանաստեղծություններում, և՛ նամակներում թեքվելիս օգտագործվում են որոշ դեպքերում հնչյունափոխված հիմքով (-քեն), իսկ այլ՝ թվապես գերակշռող դեպքերում՝ աշխարհաբարյան (-քյուն): Օրինակ՝ միջնորդութենով (ն.տ., 21), բռնութենովը (ն.տ., 22), անհոգութենովը (ն.տ., 23), հմմտ.՝ շարութենովը (եկժ, 4,33), ծանոթութենից (ն.տ., 38). բայց և՛ տխրությանով (ն.տ., 33), բարձրությունից (ն.տ., 44), պատմություններից (ն.տ., 21), ներգործությունից (ն.տ., 22), առանց... քաղաքավարությունների (ն.տ., 38) և այլն:

Ժխտական խոնարհման ժամանակ օգտագործվում է ինչպես գրաբարյան-գրական-աշխարհաբարյան, այնպես էլ բարբառային ձևեր: Օրինակ՝ չե կարելի, չի ունեցել (եկժ, 1,22), չե կարող (ն.տ., 23), չի ճանաչիլ (ն.տ., 25), հմմտ.՝ Պատճառն է... չի գտնվեն (եկժ, 4,17): Արգելականի կազմությունը միօրինակ է. առաջին խոնարհման բայերի համար՝ մի՛ քնիլ (եկժ, 1,24), մի՛ խոսիլ (ն.տ., 26): Երկրորդ (ալ) խոնարհման ժամանակ չ վերջատառը փոխվում է *ր-ի- օրինակ՝ մի՛ մոռանաւ* (ն.տ., 27):

Որպես հարկադրականի եղանակիչ հանդես է գալիս ինչպես պիտի, այնպես էլ պիտո է ձևը: Օրինակ՝ պիտո է... ունենայինք (ն.տ., 21), պիտո է մեկնեիր, պիտո է մնա (ն.տ., 22), հմմտ.՝ պիտո է... բռնե, պիտո է տպվի (եկժ, 4,39). բայց և՛ չպիտի... լինիմ (ն.տ., 32), պիտի թվի (ն.տ., 39): Պետք է նախանդյանի մոտ հազվագյուտ դեպքերում է օգտագործվում:

Նախահյուսիսափայլյան շրջանում Մ. Նալբանդյանը միևնույն իմաստով օգտագործում է ինչպես էլ, այնպես էլ ևս շաղկապը. օրինակ՝ «Հայկական լեզուն ևս բացառված չէ, հայոց հին դպրությունը ևս ունեցել է» (եկժ, 1,21), «Ուրախի էլ կոտրած է սիրտը» (ն.տ., 33), հմմտ.՝ «Թե այսու ևս չընդունին» (եկժ, 4,17) և այլն:

Չպետք է կարծել, թե նկարագրված հատկանիշները միակերպ հատուկ են ինչպես 40-ական թթ., այնպես էլ 50-ական թթ. կեսերին: Մ. Նալբանդյանի 1855—56 թթ. լեզուն՝ մեզ հասած միայն

նամակաների միջոցով, զգալիորեն տարբերվում է ոչ միայն 40-ական թթ. կեսերի, այլև 1855 թ. ի մի հավաքված բանաստեղծությունների տետրի լեզվից, առանձնապես նրանով, որ եթե, ասենք, Մ. Նալբանդյանի 1849 թ. հունվարի 7-ի նամակը հիմնականում բարբառային է, ապա 1856 թ. մարտի 2-ի Անանյա Սուլթանշահին ուղղված՝ «Հյուսիսսփայլի» հրատարակման իր և Ստ. Նազարյանի ծրագրերի մասին հաղորդող նամակում միակ շեղումը 1857 թ. լույս տեսած «Թափառական հրեա»-ի առաջին մասի լեզվի համեմատությամբ, որի հյուսիսսփայլյան լինելը ոչ ոք չի վիճարկել, վեճերու և ֆանի մը ձևերն են (եջ, 4, 39), որոնք ավելի շուտ ձեռքի սովորության, քան գիտակցական օգտագործման արդյունք են: «Թափառական հրեա»-ի առաջաբանը Մ. Նալբանդյանի լեզվի հյուսիսսփայլյան էտապի առաջին բնորոշ արտահայտություններից է: Որպես այդպիսին առաջաբանի լեզուն ինչ-ինչ հատկանիշներով տարբերվում է նախահյուսիսսփայլյան շրջանի լեզվից: Այդ տարբերությունը ցայտուն կերպով արտահայտվում է, ինչպես ճիշտ կերպով նշվել է լեզվաբանական գրականության մեջ, որոշ զույգ ձևերի լուծումով, հօգուտ մի կամ մյուս ձևի: Դրանցից նշելի են՝

1. Գրական լեզվից դուրս են մղվում մայրենի բարբառի հետ կապված բայաձևերը, ոճերը, հոլովական առանձին ձևերը և դրանց փոխարեն օգտագործվում են միայն արևելյան աշխարհաբարի իրությունները:

Պահպանվում են դեռևս ֆանի մի (եջ, 2, 61), կես մի (ն.տ., 67) կապակցությունները, որոնք առանձին դեպքերում օգտագործվում են նաև հետագայում՝ «Հյուսիսսփայլում»:

2. Դերանունների՝ նախորդ էտապում օգտագործվող դրաբարյան, բարբառային և աշխարհաբարյան ձևերից հաղթանակող են հանդիսանում գրաբարաձևերը: Օրինակ՝ սոֆա (ն.տ., 63), մեֆ (ն.տ., 67), սոբան-ով (ն.տ., 66), նոցա, սոբա, նոբա (ն.տ., 61):

3. Նալբանդյանն անհրաժեշտ է գտնում հրաժարվել ժխտական խոնարհման կազմության նախորդ էտապում իր օգտագործած բարբառային և ժողովրդական-աշխարհաբարյան որոշ ձևերից և ժխտականի կազմության համար օգտագործել միայն չէ-ն:

4. Գրաբարյան ձևի օգտին է վճռվում քյուն ածանցով կազմված բառերի թեքման ժամանակ կատարվող հնչյունափոխությունը: Օրինակ՝ հատկություններով (ԹՇ, 5), գուշակություններով (ն.տ., 7), շարագրությունների (ն.տ., 3) և այլն:

5. Գրաբարյան բառաձևերի օգտին է վճռվում նախահյուսիսսփայլյան շրջանում որպես զույգ ձևեր օգտագործվող՝

ա) ևս և էլ շաղկապների «պայքարը». օրինակ, այդ ևս հայտնի էր լինի (ե՛լժ, 2, 61), լեզուն ևս հասկանար (ն.տ., 63):

բ) Անել իմաստով նալբանդյանն սկսում է օգտագործել միայն առնել գրաբարյան ձևը: Օրինակ՝ անտես առնել (ԹՉ, 7), ոչինչ չեն կարող առնել (ն.տ., 9), հոգս չառնե (ն.տ.), ինչ առնես (ն.տ., 14):

գ) Միայն գրաբարյան վերա ձևով է դրվում վրա կապը: Օրինակ՝ խնդիրների վերա (ե՛լժ, 2, 61), այս խոսքի վերա (նույնը), ավերակների վերա (ն.տ., 65), մատենագրության վերա (ն.տ., 65):

դ) Նույն ձևով սկսում է օգտագործվել միայն առաջև կապը՝ նախորդ շրջանում դրա հետ միասին առկա առջևի փոխարեն:

ե) Բոլոր դեպքերում ամեն բառի փոխարեն դրվում է ամենայն: Օրինակ՝ ամենայն բան, ամենայն մարդու (ԹՉ, 8), ամենայն ինչ (ն.տ., 11): Նշված երկձևությունների լուծումը հօգուտ գրաբարյան ձևերի միանգամից չի կատարվել: Այսպես՝ մինչև 1855—56 թթ., որպես կանոն, գերակշռում են 1857 թ. դուրս մղված ձևերը, 1855—56 թթ. հավասարաչափ կերպով օգտագործվում են երկուսն էլ (բացի սա, դա, նա դերանուններից, և վրա կապից, որոնց գրաբարյան ձևերն այդ շրջանում գերակշռում են), իսկ 1857 թ.՝ հյուսիսափայլյան լեզվի առաջին արտահայտության՝ «Թափառական հրեա»-ի մեջ բացարձակ գերակշռություն են ձեռք բերում նշված երկձևությունների գրաբարյան ձևերը:

Այսպիսով, անցյալ դարի 40-ական թթ. բարբառային-գրական լեզու գործածելով և համոզվելով, որ այն պիտանի չի կարող լինել «համազգային լուսավորության» գործին, որի հիմնական լծակներից մեկը այդ լեզվով գրված ազգային մատենագրությունը պետք է լիներ, նալբանդյանը 50-ական թթ. սկզբներին հիմնականում հրաժարվում է իր լեզվի բարբառային հատկանիշներից և ձեռնարկում մշակելու մի լեզու, որը մինչև 50-ական թթ. կեսերը աստիճանաբար մոտենում էր, իսկ 1856—57 թթ. իր հիմնական հատկանիշներով հանգեց Ստ. Նազարյանի մշակած աշխարհաբարին:

Լեզվական պրակտիկայի, ինչպես և աշխարհաբարի մշակման հիմնական սկզբունքների մինչ «Հյուսիսափայլի» հիմնադրումը ի հայտ եկած ընդհանրությունը դարձավ «Հյուսիսափայլում» Մ. Նալբանդյանի և Ստ. Նազարյանի համագործակցության հիմքերից մեկը:

ՀՅՈՒՄԻՍԱՓԱՅԼՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻ ԷՎՈԼՅՈՒՑԻԱՆ ԵՎ Մ. ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆԸ

Մ. Նալբանդյանը Ստ. Նազարյանի լեզվի մասին. — Մ. Նալբանդյանի լեզվի զարգացումը և անցումը հյուսիսափայլյան էտա-

պին ոմանք փորձել են բացատրել Ստ. Նազարյանի ազդեցութեամբ, իսկ Մ. Նալբանդյանի լեզվի ետհյուսիսափայլյան շրջանի էվոլյուցիայի հիմքը փնտրել են այսպես կոչված «լեզվի մշակման նազարյանական ոչ դրականապես գործադրելի սկզբունքից» հրաժարվելու մեջ: Այսինքն, Մ. Նալբանդյանի լեզվի աստիճանական զարգացումը, շահեկան կողմերն ու վրիպումները բացատրվել են ոչ թե հենց իր՝ Մ. Նալբանդյանի գրական լեզվի մշակման սկզբունքներով, այդ սկզբունքների մեջ եղած փոփոխություններով, այլ Ստ. Նազարյանի ազդեցության տակ գտնվելու և նրանից ազատվելու «փաստով»: Այստեղից էլ, բնականաբար, անհրաժեշտություն է առաջանում ջնադեհելու Ստ. Նազարյանի լեզվագիտական հայացքների և լեզվական պրակտիկայի նկատմամբ Նալբանդյանի ունեցած վերաբերմունքի հարցը ինչպես մինչև «Հյուսիսափայլի» հիմնադրումը ընկած շրջանում, այնպես էլ հետագայում: Պահպանվել են ինչպես Մ. Նալբանդյանի գործունեության ամենավաղ շրջանի, այնպես էլ հասուն, ուսուցիչոն-դեմոկրատ Մ. Նալբանդյանի՝ Ստ. Նազարյանի լեզվի, լեզվի մշակման նազարյանական սկզբունքների նկատմամբ արտահայտած վերաբերմունքի մասին վկայող բազմաթիվ փաստեր: Մ. Նալբանդյանից մեզ հասած առաջին հոդվածը, որը նվիրված է աշխարհաբարի դատի պաշտպանությանը, գրաբար գրված «Հաղագս հայկական մատենագրության» հրապարակախոսական աշխատությունն է, որը միաժամանակ ուսանող Մ. Նալբանդյանի՝ Ստ. Նազարյանի գրական գործունեության, նրա «Վարդապետարան կրոնի» և «Առաջին հոգեղեն կերակուր» աշխատությունների, նրա աշխարհաբարի նկատմամբ հիացական վերաբերմունքի լավագույն արտահայտությունն է: «Նշանաւոր յառաջխաղացութեան դարուս իննուտասներորդի ապացոյց տամք,— գրում է նա,— մանաւանդ զնոր հայախոսութեան հեղինակիս (Ստ. Նազարյանի— Ս. Գ.), մշակեալ և մաքրեալ յեկամուտ խառնակութեանց ըստ բառից և հնչմանց, և ընդ նմին հասկանալի՝ որոց մտառութեամբն ընթեռնուցուն»¹: Անդրադառնալով Ստ. Նազարյանի նշված աշխատությունների լեզվի ընդհանուր արժեքավորմանը՝ Մ. Նալբանդյանը գրում է. «Թողցի մեզ աստանոր պարզապէս խոստովանիլ զճշմարտութիւնն, թե այս առաջին անգամն է, զի Ազգ հայոց ի լեզու հասկանալի ընթեռնու և տեղեկանայ իւրոցն պատկանութեանց առանձն իւր...»²:

Շատ ավելի հիացական ոգով է գրված Ստ. Նազարյանի «Հանդես նոր հայախոսության» առաջին հատորի մասին «Հյուսիսա-

¹ Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 2, էջ 40:

² Նույն տեղում, էջ 22:

փաշլի» առաջին ամսատետրակում տպագրված Մ. Նալբանդյանի գրախոսականը: «Հանդեսի» առաջին հատորի լեզուն նա համարում է շատ ավելի ճոխ, հարուստ ու մոտ «ժողովրդի բարբառին», քան Ստ. Նաղարյանի նախորդ գրվածքներինը, որը և, ըստ Մ. Նալբանդյանի, մեր գրական աշխարհաբարի զարգացման լավագույն արտահայտությունն է: Միաժամանակ Մ. Նալբանդյանը նկատում է, որ Ստ. Նաղարյանի լեզուն «տեղ-տեղ¹ ավելի մոտ է հին լեզվին, քան թողովրդական բարբառին» և ցանկանում է «առավել ժողովրդացած տեսանել նորա լեզուն»²: Ինչո՞վ է բացատրում Մ. Նալբանդյանը Ստ. Նաղարյանի լեզվի անհարթությունները.

«... Այստեղ բառերը չեն միայն դժվարացուցիչը,— գրում է Մ. Նալբանդյանը այլևայլ գիտական-մասնագիտական, հասարակական-քաղաքական հասկացությունների համար նոր բառեր ստեղծելու Ստ. Նաղարյանի աշխատանքը նկատի ունենալով,— այլև մտքերը և հեղինակի անձնավորությունը. չէ կարելի պահանջել, որ ամենայն մարդ մի կերպ խոսի, կամ թե վերին կամ գեղեցիկ մտքեր բացահայտվին խաժամուժ ամբոխի անկապ և կցկտուր լեզվի ձևերովը»³: Մ. Նալբանդյանը հաշվի է առնում, որ «...Հայոց ազգի ժողովրդական լեզուն մի անմշակ և անմարդացած լեզու լինելով, չունի դեռևս այն բոլոր ձևերը, այն լոգիկաբար կապակից պարբերությունքը, որոնցով հարազատորեն կարելի էր ամենայն եվրոպական գաղափար թափել հայերենի մեջ»⁴: Այսպիսին է 1858 թ. Նալբանդյանի վերաբերմունքը Նաղարյանի լեզվի նկատմամբ:

Որոշ Նալբանդյանագետներ 1858 թվականից Ստ. Նաղարյանի և Մ. Նալբանդյանի միջև սկսած հակասություններ որոնելու ձգտմամբ տարված՝ ամեն կերպ «արդարացնում» են Ստ. Նաղարյանի և «Հյուսիսափաշլի» լեզվի 1858—1860 թթ. մեղվական քննադատներին, այսպիսով հակասություններ որոնելով նաև 1858—1860 թթ. Ստ. Նաղարյանի և Մ. Նալբանդյանի լեզվական պրակտիկայում: Այդ կատարվում է մի կողմից չխորանալով «Մեղվում» այնքան հաճախ գործածվող «աշխարհաբառ», «կենդանի լեզու», «խոսակցական լեզու», «ժողովրդական լեզու», «կենդանի բառա-

1 Մենք բնդգծում ենք, որովհետև հաճախ այս տեղ-տեղ կրկնավորին «ամեն տեղ»-ի իմաստ է վերագրվում:

2 «Հյուսիսափաշլի», 1858, № 1, էջ 79: Անհետաքրքիր չի լինի նշել, որ Նաղարյանը ինքը նույն կարծիքն ունի «Հանդեսի» լեզվի մասին. «Լեզուն («Հանդեսի» 1 հ.—Ս. Գ.) նույնպես աշխարհաբար է և ավելի մշակված ու գեղեցկացած, քան թե մինչև այժմ տպած գործերիս մեջ» (Հանդես գրական և պատմական, 6-րդ գիրք, 1895, էջ 114, 1857 թ. փետրվարի 9-ի նամակը Հ. Սալաթյանցին):

3 «Հյուսիսափաշլի», 1858, № 1, էջ 79:

4 Նույն տեղում:

րան» տերմինների էություն մեջ, իսկ մյուս կողմից հաշվի չառնելով, թե մեղվական քննադատները ի՞նչ տեսանկյունից էին մոտենում «Հյուսիսսփայլին», ո՞րն էր նրանց դիրքորոշումը: Առավել ևս տարօրինակ է այն, որ Ստ. Նազարյանի և «Հյուսիսսփայլի» անվամբ կատարված բոլոր քննադատական գիտողությունները վերագրվում են միայն Ստ. Նազարյանին, այն դեպքում, երբ «Հյուսիսսփայլի» հակառակորդները ուղղակի նշում էին, որ «եթե ցանկանան ընթերցողները իմանալ, թե վասն է՞ր շարափայլ օրագրի մեջ տպագրած բոլոր հատվածները վերաբերում ենք պ. Նազարյանցին, երբ մի. քանի հատվածները հիշվում են նորա գործակիցների երևութական անունով, հարկ ենք համարում ասել, թե որովհետև օրագրի տպագրողը պ. Նազարյանցն է, առանց նորա կամքի և խորհրդակցության ոչինչ բան չէր կարող այնտեղ տպագրվել, նորա գործակիցները համարում են յուրյանց միայն սպասավոր Հայոց «լուսավորության կամուրջի» շինության գործումը, իսկ պ. Նազարյանցը առաջնորդ, այդ պատճառով պ. Նազարյանցին ենք հարաբերում օրագրի ամենայն գրվածները»¹: Եվ իսկապես, չի կարելի ցույց տալ միայն Մ. Նալբանդյանի լեզվին վերաբերող քննադատական որևէ հոդված. բոլոր դեպքերում «Հյուսիսսփայլի» մշակած աշխարհաբարի թշնամիները հարձակվում էին Ստ. Նազարյանի լեզվի վրա, նախ՝ վերոհիշյալ, և ապա այն պատճառով, որ նրա մոտ ավելի շատ խտտորոտներ կային (առանձնապես ոճի, շարադասության), որոնք ցույց տալով, ըստ մեղվականների, կարելի էր «ջրել» «Հյուսիսսփայլի» ուղղությունը:

Կարծեք թե նախադգալով նման քննադատության երևան գալու հնարավորությունը Մ. Նալբանդյանը 1858 թ. գրել է.

«Սուտ ազգասերների սրտի մեծ ցավի համար հարկավոր եմ համարում ներս բերել հիշատակարանիս մեջ այն դրյանքը, որ տպվեցան և որ տպվում են ժողովրդական ընտիր լեզվով.

1. Հոգեղեն կերակուր հայոց երեխաների համար:
2. Վարդապետաբան կրոնի:
3. Հանդես նոր հայախոսության, երկու մեծ հատոր:
4. Թափառական հրեա (առաջին մեծ հատոր):
5. Դեսոմի դը Շելբրեզ:
6. Պավլոս և Վիրգինիա:
7. Մինին խոսք, մյուսին հարսն:
8. Այբբենաբան հայկական լեզվի»²:

¹ «Մեղու Հայաստանի», 1860, № 13, էջ 103:

² Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 1, էջ 367—368:

Անշատո՞ւմ է (հակադրո՞ւմ) իր աշխատությունները՝ «Թափառական հրեա», «Դքսուհի դը Շեվրեոզ», «Մինին խոսք, մյուսին հարսն» Մ. Նալբանդյանը Ստ. Նաղարյանի աշխատություններից։

Եվ ապա. «Նախատինք համարելու էինք մեզ Մեղուի և նորա համախոհների գովեստը, երբ դո՛ւք մի օր սխալվելով տալու լինեինք մեզ. նախատինք համարում ենք ներկայումս և պիտի համարենք ապագայում, ըստ որում չենք կարող մեր աճձը շահագրել, քույլ տալով մեզ ընդունել այդպիսի գովեստները։ Մե՛ծ ուրախություն է, որ այդպիսի մարդիկ հայհոյում են մեզ...»¹։

Այսպես էր մտածում և գործում Մ. Նալբանդյանը 1858 թ. վերջերին։

«Հյուսիսափայլի» լեզվին Մ. Նալբանդյանը անդրադառնում է նաև իր կյանքի ու գործունեության վերջին շրջանում՝ բանտում։ Այստեղ ևս Մ. Նալբանդյանը գտնում է, որ Ստ. Նաղարյանի լեզվում առկա նոր բառակազմությունները և գրաբարյան փոխառությունները օգտագործվել են այն պատճառով, որ «նոր լեզուն չուներ այնպիսի քառեր, որ կարողանային հայտարար լինել այն մտքերին, ինչ որ հեղինակը կամենում էր ասել ու գրել»²։

Մ. Նալբանդյանը գնահատում է նաև «Հյուսիսափայլի» լեզվաշինարարությունը։ Հիշեցնելով «Հյուսիսափայլի» լեզվի և ոճի, ինչպես և նրա բովանդակության մասին իր մղած վեճերը՝ Մ. Նալբանդյանը նշում է, որ «... Հյուսիսափայլի իրավունքները... էական հիմքերի վրա էին ամրացած», որ «... Հյուսիսափայլի բամբասված լեզուն, նորա ճրատարակողի և գործակցի բամբասված ձև ու ոճերը սկսում էին... աղդել նաև ընդդիմախոսների լեզվի վրա...»³։ Նա «Հյուսիսափայլի» լեզվի թերությունները համարում է ոչ թե այդ լեզվով գրողների անձնական պակասությունները, այլ «նոր լեզվի մանկության պակասությունը»⁴։

Ո՞րն է, ըստ Մ. Նալբանդյանի, «Հյուսիսափայլի» սխալը։

«Հյուսիսափայլի» միակ հանցանքը, եթե հանցանք էր այդ, այն էր, որ նա կամենալով ուժ և զորություն զնել մայրենի նորախոս լեզվի մեջ, դրել էր այդ լեզուն մի ճիշտ համակարգության տակ. այլև մանավանդ 1862 թվականում ժողովրդական լեզվի բաղդասությունը տարել դրել էր բուն հին լեզվի բաղդասության տակ։ Ահա այն միակ և, կրկին ասում ենք, միակ սխալը «Հյուսիսափայլի»

¹ Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 1, էջ 471 (ընդգծումը մերն է—Ս. Գ.)։

² Նույն տեղում, էջ 397։

³ Նույն տեղում, էջ 397 (ընդգծումները մերն են—Ս. Գ.)։

⁴ Նույն տեղում, էջ 398։

լեզվախոսութեան»¹։ Էլ ավելի կոնկրետացնելով իր միտքը, նա գրում է. «... Հյուսիսսփայլի 1862 թ. նոր համակարգութիւնը (նոր ասում ենք տարբերելու համար 1858—1861 թվականների հրատարակվածից) գլխավորապես պատերազմում է նոր լեզվի այն ոճերի և ձևերի հետ, որ ընդհանրապես նայվում են որպէս տաճիկ լեզվի ազդեցութիւն»². և այս բոլորը կատարվել է համաձայն որոշակի ծրագրի, «Չկա մեկ տող, չկա մեկ խոսք, որ Հյուսիսսփայլի գրիչը գրած լինեին առանց շարժելու և կշռելու»³։

Ինչպէս տեսնում ենք, բոլոր դեպքերում Մ. Նալբանդյանը խոսում է «Հյուսիսսփայլի», որպէս միասնական լեզվական մի ուղղութեան մասին, առանց ակնարկ անգամ անելու այդ համակարգը Ստ. Նազարյանի կողմից իրեն պարտադրված լինելու մասին։

Դեռ ավելին. Մ. Նալբանդյանը իրեն պատասխանատու է համարում նաև Ստ. Նազարյանի նախահյուսսփայլյան շրջանի աշխատությունների լեզվի համար, իրեն ևս համարելով այդ լեզվին քաղաքացիութիւն տվող հեղինակներից մեկը։

Գտնելով, որ «Հյուսիսսփայլի» լեզվի համակարգը պահպանելով կարելի է սահուն գրել, սակայն, այն «խորթ կլինի ժողովրդին, որը նրան երբեք և ոչ մի գնով չի մարսի»⁴, Մ. Նալբանդյանը շարունակում է. «Ակներև է, որ այս խոսքերով ես ինձ էլ եմ մեղադրում և ոչ թե միայն ուրիշներին, և այս գիտակցութիւնը ես դասում եմ ամեն սխալից բարձր և ամեն հանդիմանութիւնից դուրս։ Քաղաքացիական լեզուն մե՞նք առաջինը ընդհանուր գործածութեան մեջ մտցրինք գրականութեան մեջ։ Ահա արդեն տասը տարի է անցել այն օրից, երբ այդ լեզվով լույս տեսավ առաջին գիրքը և մե՞նք միշտ մամուլում արտահայտել ենք մեր սխալներն ուղղելու պատրաստակամութիւնը, եթե բարեխղճորեն մեզ ցույց կտան այդ սխալները»։

Առանձնակի ուշադրութիւն ենք հրավիրում մեր կողմից ընդգծված մե՞նք գերանվան բովանդակութեան վրա։

Աշխարհաբար առաջին գրքի լույս ընծայման թվականը Նալբանդյանը համարում է 1853 թ. («տասը տարի է անցել...», — գրում է նա 1863 թ.), այսինքն Նազարյանի «Վարդապետարան կրոնի» աշխատութեան լույս ընծայման թվականը։ Այդ նշանակում է, որ, ինչպէս նշեցինք վերևում, «քաղաքացիական լեզուն մենք առաջինը ընդհանուր գործածութեան մեջ մտցրինք գրականութեան մեջ» ասե-

1 Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 1, էջ 399։

2 Նույն տեղում, էջ 400։

3 Նույն տեղում, էջ 401։

4 Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 4, էջ 195—196։

լով Մ. Նալբանդյանը նկատի ունի իրեն և Ստ. Նազարյանին, այսինքն, նա իր վրա պատասխանատվություն է վերցնում նաև Ստ. Նազարյանի նախաճյուտստիպայլյան լեզվի համար, մի բան, որը նա երբեք չէր անի, եթե աշխարհաբարի մշակման ճյուտստիպայլյան սխտեմը պարտադրված լիներ նրան, եթե նա «ոչ դրականապես գործադրելի սկզբունքը» ստիպված ընդունած լիներ:

Այսպիսով Մ. Նալբանդյանը ոչ միայն աշխարհաբարի մշակման «ոչ դրականապես գործադրելի» սկզբունքը Ստ. Նազարյանին չի համարում, այլև չի անջատում իրեն Ստ. Նազարյանից գրական աշխարհաբարի մշակման և ոչ մի հարցում, լեզվի մշակման իրենց ուղղությունը համարելով «Հյուսիսստիպայլի» ընդհանուր ուղղություն, որի մասնակի մոլորությունները նրանք միշտ պատրաստ են եղել ուղղելու, եթե հակառակորդները ցույց տալին նրանց սխալականությունը, մի գաղափար, սակայն, որին նրանք հանգեցին ինքնուրույնաբար՝ «առանց դպիրների, հնությունների երկրպագուների, ինչպես և գավառական աղճատումների ամենափոքր օգնության»:

Երկու շրջան, պայքարի երկու հիմնական ուղղություն.— Գրապայքարը, ինչպես ճիշտ կերպով նշվել է¹, որոշակիորեն երկու շրջանի է բաժանվում: Գրապայքարի սկզբնավորման շրջանում հիմնականը պայքարն է աշխարհաբարը գրականության մեջ ամրապնդելու, նրան գրական լեզվի քաղաքացիական իրավունքներ տալու համար: Երբ այդ խնդիրը իր հիմնական մասով կատարված էր, և քանի որ գրականության մեջ օգտագործվող աշխարհաբարի համակարգը միասնե չէր, բնականաբար, առաջնակարգ խնդիր դարձավ պայքարը աշխարհաբարի համակարգի շուրջ: Անցյալ դարի 40—60-ական թթ. աշխարհաբարի համակարգը խիստ տարասեռ էր: Հայտնի է, որ Խ. Աբովյանը աշխարհաբար էր համարում և՛ «վերքի», և՛ «նախաշավիղի», և՛ այն լեզուն, որով թարգմանված է «Նոր էլոիդայի» մի պատառիկը, աշխարհաբար էին կոչում իրենց լեզուն միսիոներական գրականության հրատարակիչներն ու աշուղները, Գաբրիել Պատկանյանը և Ռափայել Պատկանյանը, «Հյուսիսստիպայլը», «Մեղու Հայաստանին» և... և նույնիսկ «Ճոաքաղը»: Յուրաքանչյուրի կարծիքով իր լեզուն աշխարհաբար էր: Սակայն ոմանք մշակում էին ժամանակի աշխարհաբարը ինքնուրույնաբար, նպատակ ունենալով նրա հարստացումն ու հետագա զարգացումը, ուրիշները՝ այն ինչքան հնարավոր է գրաբարին մոտեցնելու

¹ Տե՛ս Գ. Բ. ДЖАУКЯН, «Армянская лингвистическая мысль и вопросы новоармянского языка в XVIII—XIX веках», автореферат, Ереван, 1955, էջ 9:

ձգտմամբ՝ այդ գործում բարբառից զնալով դեպի գրաբարը կամ էլ գրաբարի մեջ բարբառային տարրեր մտցնելով, երրորդները՝ մշակելով առավել տարածված բարբառը (Արարատյան) կամ որևէ այլ բարբառ և ստեղծելով բարբառային գրական մի լեզու:

«Հյուսիսափայլը» հայ իրականության մեջ առաջին պարբերականն էր, որ իր էջերը ամբողջովին նվիրեց աշխարհաբարի պաշտպանության և մշակման գործին:

Ո՞ր աշխարհաբարն էր մշակում «Հյուսիսափայլը»: Գրական աշխարհաբարի մշակման հյուսիսափայլյան ուղղության ղեկավարները (Ստ. Նաղարյան, Մ. Նալբանդյան) որոշակիորեն տարբերակում էին աշխարհաբարը բարբառից: Դեռևս «Հյուսիսափայլի» հիմնադրումից մի հնգամյակ առաջ Ստ. Նաղարյանը պնդում էր, որ «մեր նորախոս լեզուն չէ ոչ մի քաղաքի մասնավոր կամ առանձին բարբառ, այլ՝ մոտավորապես՝ այն մաքուր և հստակ հայախոսությունը, որ լսվում է ազգի մեջ հարյուրավոր և հազարավոր լավ խոսողների բերանից՝ ուր և գտանվեին նոքա»¹: Նալբանդյանը ևս աշխարհաբար ասելով հասկանում է ոչ թե «մի քաղաքի մասնավոր կամ մի երկրի հատկացյալ բարբառ», այլ «այն հստակ հայախոսությունը, որ կարելի էր հասկացվել և ամենայն տեղ գտանված հայերից»²: Այդ լեզվի հիմքում Նաղարյանի և Նալբանդյանի կարծիքով ընկած էր արարատյան բարբառը «... որի կատարյալ և գեղեցիկ գաղափարը տալիս է մեր «Հյուսիսափայլը»³,— գրում էր Նալբանդյանը բանտում: Այստեղից չի կարելի եզրակացնել, թե «Հյուսիսափայլի» «գրիչը» նույնացնում էին իրենց մշակած լեզուն և արարատյան բարբառը: Ո՛չ: Նրանք ամենայն խստությամբ սահմանադատում էին իրենց մշակած լեզուն ամեն մի բարբառից. «... ոչ մտածել ենք երբեք և ոչ մտածում ենք, թե այդ նորախոս լեզուն պետք է լիներ այն գոհակական ռամկախոսությունը (տեղական բարբառները—Ս. Գ.) խանգարված ամենայն տեսակ այլազգի բառերով, ամենևին ոչ. այդ աղավաղյալ և վայրենացյալ լեզվովը չէ կարելի ոչինչ գործ հառաջ տանել»⁴: Նալբանդյանը ևս «զավառական լեզուները» իրենց նպատակի համար անպետք է համարում, «պատճառ որ այն կոշտ ու կոպիտ լեզվովը ոչինչ մարդավայել ազնիվ միտք, մասնավանդ ուսումնական խնդիրների վերա, չէ կարելի բացահայտել»⁵, «... Չէ կարելի պահանջել,— գրում նա,— որ...վե-

1 Ստ. Նաղարյան, Վարդապետարան կրոնի, էջ 5—6:

2 Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 2, էջ 410—411:

3 «Հազար Փարպեցու գրած Թուղթը», Թարգմ. և բաց. Մ. Նալբանդյան, 1868,

էջ 66 (ժանոթ. 69):

4 Ստ. Նաղարյան, Վարդապետարան կրոնի, էջ 6:

5 Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 2, էջ 411:

րին կամ գեղեցիկ մտքերը բացատրվեն խաժամուժ ամբոխի անկապ և կցկտուր լեզվի ձևերովը¹։ Իր ամբողջ սրտովյամբ այս գաղափարը ուղղված էր բարբառների համար ավտոնում իրավունքներ պահանջող մեղավական ուղղություն դեմ։ Եվ «Մեղուն», նրա գաղափարախոսները այդ պարզ կերպով տեսնում էին ու ձգտում հասարակական-բաղաբական, գիտական-մասնագիտական գիտականորեն մշակված տերմինաբանությունամբ հագեցած, կուռ ու հայերենի մեջ «ամենայն եվրոպական գաղափար թափելու» հնարավորություն տվող «լոգիկաբար կապակից պարբերություններով» հարուստ մի լեզու մշակելու «Հյուսիսամիայլի» ձգտումը աղավաղել, գոհակացնել...։ «Պարոն Նազարյանցը. էնպիսի մարդկանց է պատկանում,— գրում է ոչ անհայտ Ղազար Մարգարյանը,— որն որ ասում են, թե աշխարհաբար լեզուն գիտնական շարադրությունների համար ուրիշ է, վիսասանությունների համար ուրիշ։ Ամեն ժամանակ նրանց մտքով գիտնական շարադրութենում պետք է դեպի գրաբարը ծռել»²։

Աշխարհաբարը Ստ. Նազարյանի և Մ. Նալբանդյանի կարծիքով զարգացման բարձր աստիճանի կարող էր հասնել միայն գրական լեզվի անբաժանելի իրավունքներ ձեռք բերելով։ «Մատենագրութենով կը մշակվի լեզուն, կը ճոխանա և կհաստատվի նա»³,— գրում էր Ստ. Նազարյանը։ Աշխարհաբար լեզվի զարգացումը «հառաչագիմությունը» նրանք գիտում էին որպես «ազգային հարազատ լուսավորության» նախապայման և հիմնական միջոցներից մեկը. «...մինչև նոր լեզուն չլինի առհասարակ մատենագրական լեզու, մինչև գրվածների իմաստը ըմբռնելի և հասկանալի չլինի ժողովրդին, սուտ է ամենայն լուսավորություն»⁴։ Դրա համար «ազգային հեղինակները» պետք է մշակեն լեզուն, հարկավոր է «բանաստեղծի պես հնարել և ճարտարապետել»։ Նոր լեզվի «ճարտարապետման» այդ դժվարին աշխատանքին էլ ձեռնամուխ եղան Ստ. Նազարյանն ու Մ. Նալբանդյանը, «Հյուսիսամիայլը» ամբողջապես։

Գրաբարի, որպես գրական լեզվի ժխտումը Ստ. Նազարյանին և Մ. Նալբանդյանին չհանգեցրեց՝ այն բնորոշանրապես որպես կուլտուրական արժեքի ժխտելուն։ «Հին լեզվի ճոխ գանձարանը» հյուսիսամիայլյան շրջանում հանձինս Ստ. Նազարյանի և Մ. Նալբանդյանի գտավ իր արժանավոր գնահատողներին և արժեքավորողներին։ Այն «Հյուսիսամիայլի» «գրիչներին» կողմից գիտվում էր

1 «Հյուսիսամիայլ», 1858, № 1, էջ 79։

2 «Մեղու Հայաստանի», 1858, էջ 286, համառոտագրությունները բացել ենք։

3 Ստ. Նազարյան, վարդապետարան կրոնի, էջ 6։

4 Մ. Նալբանդյան, երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 2, էջ 66։

որպես նոր գրական լեզվի՝ աշխարհաբարի հարստացման աղբյուր-ներից մեկը՝ Հյուսիսսփայլյան շրջանում հիմնականը:

Գրական աշխարհաբարի հարստացման մյուս աղբյուրը օտար լեզուներն էին, որոնք Մ. Նալբանդյանի և Ստ. Նազարյանի կողմից դիտվում էին որպես նորագույն գիտական տերմինների փոխառու-թյան լավագույն շտեմարան: «Հյուսիսսփայլում» գիտական լեզվի մշակումը կատարվում էր ոչ միայն բառերի, այլև գաղափարների փոխառության միջոցով՝ դրանց համար աշխարհաբարի օրենքներով նորանոր բառեր կազմելով:

1858—62 թթ. երրորդական պլանի վրա էր կանգնած բար-բառներից օգտվելու հարցը. խոսքը, հասկանալի է, գրական աշ-խարհաբարը բարբառային տարրերով հարստացնելու մասին է: Նա-զարյանը և Նալբանդյանը բարբառայնությունը համարում էին հյու-սիսսփայլյան շրջանի գրական աշխարհաբարի համար հիմնական վտանգը և, այդ իսկ պատճառով, պայքարի հիմնական ուղղությունը համարում էին պայքարը բարբառայնության դեմ, գրական աշխար-հաբարը բարբառայնությունից դերժ պահելու համար: Այս տեսա-կետից էլ պետք է գնահատել Հյուսիսսփայլյան շրջանում Ստ. Նազարյանի և Մ. Նալբանդյանի անվերապահորեն բացասական վե-րաբերմունքը տեղական բարբառների նկատմամբ: Պայքարը բար-բառայնության դեմ առաջին պլան է մղվում, որոշ իմաստով մոռացության մատնելով «Հյուսիսսփայլի» 1858 թ. առաջին հա-մարում շարադրված այն սկզբունքը, որ «նոր լեզուն կամավ և գի-տությամբ ձգձգել և մոտեցնել հին գրոց լեզվին և այսպես մեռու-ցանել կենդանի աշխարհաբարի ինքնաշարժ ոգին, անպատշաճ է ամենևին...»¹: Արդյունքը լինում է այն, որ այնուհետև, բացի «Հյու-սիսսփայլի» 1858 թ. 5-րդ ամսատետրակում Մ. Նալբանդյանի Գամառ Քաթիպայի «Ռորինդուն Կրուզո»-ի թարգմանության առի-թով որոշ բառերի գրաբարյան հոգնակի սեռականների կազմության դեմ արած նկատողությունից (մանուկ-մանկանց)՝ գրաբարյան տարրերի ներհոսի դեմ պայքարի այլ արտահայտություն «Հյուսի-սսփայլում» չենք գտնում, ընդհուպ մինչև Մ. Նալբանդյանի բան-տարկությունը, երբ մշակվում է նոր վերաբերմունք գրական աշ-խարհաբարի հարստացման հիմնական աղբյուրի մասին:

Բանտում Մ. Նալբանդյանը ձևակերպում է իր այն եզրակացու-թյունը, որ կարելի է թերևս սահուն գրել նաև Հյուսիսսփայլյան աշ-խարհաբարով, բայց այն «խորթ կլինի ժողովրդին, որովհետև այդ սուհունագրության տարրերը կենդանի լեզվից չեն վերցված. այլ՝

¹ «Հյուսիսսփայլ», 1858, № 1, էջ 34:

հնի, մեռածի դարավոր ավերակներից, կայցրած են ապրած անցած սխտեմի ազդեցությամբ...»¹:

Ի՞նչը բերեց Մ. Նալբանդյանին նման եզրակացության: Ոմանք հակված են գտնելու, որ Նալբանդյանն այդ եզրակացությանը հանգեց բանտում աշխարհաբարի մշակման տարբեր նմուշներն ուսումնասիրելու շնորհիվ: Առանձնապես շեշտվում է այն, որ նա պահանջել ու ուսումնասիրել է Խ. Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» և Պ. Պռոշյանի «Սոս և Վարդիթեր» վեպերը: Տվյալ դեպքում մոռացության է արվում այն հանգամանքը, որ Մ. Նալբանդյանը «Սոս և Վարդիթերի» լեզուն համարում է «... Աշտարակի բարբառը, որով գրված է գործի բնագիրը...», ըստ որում, նա այդ կատարված է համարում հատուկ խորհրդով՝ «... Եվ հեղինակը ուզելով (է) իր գործը այդ բարբառով գրել, որ կարդացողը... նորա լեզվի վրա էլ տեղեկություն ստանա...»²: «Վերք Հայաստանի» վեպի լեզուն նա նույնպես բարբառ է համարում, արարատյան բարբառի Աշտարակի խոսվածքից բավականին տարբերվող խոսվածքներից մեկը: Հասկանալի է, որ այդ աշխատությունները գրական լեզվի մշակման նալբանդյանական սկզբունքներին բնավ համապատասխան չլինելով («որքան կարելի է առավել շատ և առավել մեծ բազմության հասկանալի կերպով խոսել»)՝ չէին կարող որևէ դեր խաղալ նշված շրջադարձում: Բոլորովին այլ բան է ասում Մ. Նալբանդյանը:

«... Տասնամյա փորձը այս ասպարեզում (աշխարհաբարի մշակման—Մ. Գ.), շփումը ժողովրդի հետ՝ բոլորովին տարբեր կողմերում, մեզ բերին վերոհիշյալ փրկարար գիտակցությանը» («Հյուսիսափայլի» մշակած գրական աշխարհաբարում գրաբարյան տարրերի առատության և «կենդանի լեզվի» իրողությունների պակաս լինելու մասին): Իսկ այդ նշանակում է, որ Մ. Նալբանդյանի նման եզրակացության համար հիմք են ծառայել ոչ թե նրա բանտային շրջանի ուսումնասիրությունները, այլ գրական աշխարհաբարի մշակման Ստ. Նազարյանի և իր 1853—1863 թթ. միջև ընկած տասնամյա փորձը և շփումը ժողովրդի հետ, իսկ բանտում նա «ժամանակ գտավ» ձևակերպելու իր արդեն ձևավորված տեսակետը: Իսկ «Վերք Հայաստանի»-ի, Սայաթ-Նովայի երգարանի, մասամբ նաև Պ. Պռոշյանի «Սոս և Վարդիթերի» ուսումնասիրությունը⁴ այլ նպատակով էր կատարվում, որին կծանոթանանք ստորև:

1 Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 4, էջ 194 (Թարգմ.):

2 Նույն տեղում:

3 Նույն տեղում, էջ 197:

4 Ասում ենք մասամբ, որովհետև Նալբանդյանի հիմնական նպատակը վեպի «կրիտիկան» գրելն էր, որը և նա իրագործեց փայլուն կերպով:

Բանն այն է, որ չփոխելով բնավ իր վերաբերմունքը բարբառների նկատմամբ, որպես գրական աշխարհաբարին փոխարինելու անընդունակ լեզվական որակների, նալբանդյանը, ի հակադրության հյուսիսափայլյան շրջանի իր սկզբունքների, գտնում է, որ անհրաժեշտ է գրական աշխարհաբարի մշակման գործում օգտագործել «բոլոր գավառական բարբառների էական տարերքը»: Նթե հյուսիսափայլյան շրջանում նա կարծում էր, որ կարելի է պահպանել լեզվի ժողովրդայնությունը առանց բարբառային տարրերի էլ, ապա 1863—66 թթ. հայտարարում է, որ «... մինչև բոլոր գավառական բարբառներից ճամփաներ չբացվին դեպի գրական լեզվի կենտրոնը, նա... չէ կարող ծաղկել և ուժ առնելով հանրական խորհուրդ ունենալ ազգի համար»¹: Սրանով նալբանդյանը բարբառային գրական լեզվի չէր ձգտում: Նրա կարծիքով գրական աշխարհաբարի մեջ պետք է մտցնել այն տարրերը, որոնք «իրենց ձևով ու կազմությամբ ավելի ընդունակ են կենդանի ընդհանրության լեզվի վրա պատվաստվելու»: Այդ, ըստ Մ. նալբանդյանի, կարող է կատարվել միայն մի ճանապարհով. «պատվաստվելու ընդունակ» բարբառային տարրերը «պիտի ընկնեն ճարտարապետ հեղինակների քուրայի մեջ և այնտեղ հալվելով և քիմիաբար (ֆիզիկաբար ոչ) միանալով պիտի դուրս գան ոչ որպես թլպատություն կամ անթլպատություն, այլ որպես նոր արարած»²: Իսկ այդ նշանակում է, որ բարբառները, որպես գրական լեզվի հարստացման աղբյուր, առաջին պլան են մղվում, դառնում են գրական աշխարհաբարի հարստացման հիմնական աղբյուր: Դա չհանգեցրեց գրաբարից և օտար լեզուներից կատարելիք փոխառությունների ժխտմանը, որոնք միատեսակ գնահատականի են արժանանում նալբանդյանի կողմից. գրաբարին պետք է դիմել, ըստ նալբանդյանի, ինչպես հայ ժողովրդի նախաաշխարհաբարյան շրջանի յուրահատկություններն արտահայտող բառերի փոխառության համար, որոնք, բնականաբար, բացակայում են աշխարհաբարում, այնպես էլ նոր հասկացողությունների, իսկ օտար լեզուներին՝ «այնպես գաղափարների համար, որ նոր քաղաքակրթության արդյունք են և բնավ նոցա բուն բառը հին լեզվում էլ չունինք...»³: Անհրաժեշտ է այնտեղ մատնանել, որ նալբանդյանը որևէ օտար լեզու, որպես գերադասելի, չի հանձնարարում. այդ հարցը ըստ էության վճռված էր XIX դարի սկզբում, երբ հայ ժողովրդի պատմական բախտը ընդմիջող կապվեց ուս մեծ

1 Մ. նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 3, էջ 213—214:

2 Նույն տեղում, էջ 197—198:

3 Նույն տեղում, հ. 3, էջ 212:

ժողովրդի բախտի հետ, և ուսաց լեզուն աստիճանաբար դարձավ հայոց լեզվի նախ՝ հիմնական և ապա՝ միակ փոխատու լեզուն:

Այսպիսով նալբանդյանի 1858—66 թթ. լեզվական պրակտիկայում և գրական աշխարհաբարի մշակման տեսություն մեջ առկա է երկու շրջան¹. — առաջին՝ 1858—1862 թթ. և երկրորդ՝ 1863—1866 թթ.: Ընդհանուրը այս երկու շրջանների համար նալբանդյանի նպատակն է՝ ինքնուրույնաբար մշակել գրական աշխարհաբարը: Սակայն նշված շրջանները ունեն նաև տարբերիչ գծեր:

Առաջին շրջանում (1858—1862 թթ.) լեզվի մշակման գործում հիմնական պայքարը մղվում է գրական լեզուն բարբառայնությունից զերծ պահելու համար: Որպես գրական լեզվի հիմնական հարստացուցիչ աղբյուր օգտագործվում է գրաբարը, այդ իսկ պատճառով, առանձնապես 1862 թ. սկսած, «Հյուսիսափայլում» անտեսվում է պայքարը գրաբարյան ազդեցությունների դեմ: Որպես աշխարհաբարի հարստացման օժանդակ աղբյուր ծառայում են օտար լեզուները, բարբառային փոխառությունների օգտագործման հարցն անգամ չի դրվում:

Երկրորդ շրջանում (1863—1866 թթ.) լեզվի մշակման գործում հիմնական պայքարը մղվում է հյուսիսափայլյան գրական աշխարհաբարը գրաբարյան բազմաթիվ տարբերից մաքրելու համար, և դրվում է աշխարհաբարը «բարբառների էական տարբերքի» հաշվին հարստացնելու խնդիրը: Բարբառները, ըստ նոր հարցադրման, դառնում են գրական աշխարհաբարի հարստացման հիմնական աղբյուրը: Որպես օժանդակ աղբյուրներ են ծառայում գրաբարն ու օտար լեզուները հավասարապես: Այսպիսով՝ երկու էտապ, պայքարի հիմնական երկու ուղղություն:

«Խմբագրում» էր արդյո՞ք Ստ. Նազարյանը Մ. Նալբանդյանի լեզուն. — Այս հարցը նալբանդյանագիտության խճճված խնդիրներից մեկն է: Պարզ է, որ եթե Ստ. Նազարյանը սրբագրում էր Մ. Նալբանդյանի «Հյուսիսափայլում» տպագրվող աշխատությունների լեզուն, ապա Մ. Նալբանդյանի նամակներում և այն աշխատություններում, որոնք Ստ. Նազարյանի ձեռքը չէին անցնում (Սվաճյանի «Մեղվում» տպագրված հոդվածները) պետք է բացակայեին «Հյուսիսափայլում» Մ. Նալբանդյանին «պարտադրված» հատկանիշները: Բնական կլիներ համեմատել Մ. Նալբանդյանի «Հյուսիսափայլում» տպագրված աշխատությունների լեզուն նույն

¹ Հմմտ. X. Саркисян, Микаел Налбандян и вопросы языка, Ереван, 1955, էջ 97—154:

շրջանում գրած նամակների և այլ տեղերում տպագրված, այսինքն Ստ. Նազարյանի ձեռքը շանցած աշխատությունների լեզվի հետ:

Անդրադառնանք ամենից առաջ Մ. Նալբանդյանի 1858—1859 թթ. նամակների լեզվի արժեքավորմանը, որպես համեմատության մյուս եզր դնելով նրա «Հյուսիսափայլում» տպագրված աշխատությունների լեզուն: Երբ անդրադառնում ենք Մ. Նալբանդյանի 1858—1859 թթ. նամակների լեզվին, առաջին հերթին աչքի է գարնում այն փաստը, որ նամակներում առկա են «Հյուսիսափայլին» և ժամանակի գրական աշխարհաբարի այլևայլ ուղղություններին հատուկ լեզվական այնպիսի հատկանիշներ, ինչպես՝ —եղեն (—եղէն), —յալ (—եալ), —ուրյուն (—ուրիւն) ածանցներով կազմված բառերի մեծաքանակությունը (մարդկեղեն աշխարհի մեջ—եւթ, 4, 49, ապահովյալ նամակ—ն.տ., 51, վերադարձյալ... Այվազովսկին—ն.տ., 57, շարժողութուն—ն.տ., 148, աշխատութուն—ն.տ., 55, մերժողութուն—ն.տ., 61), հեռի և ոչինչ բառերի գործածությունը հեռու և ոչ մի բառերի փոխարեն (հեռի փախչելով—ն.տ., 50, «Ոչինչ մասնակցություն չունիմ»—ն.տ., 64, «Ոչինչ գործ չենք կարող հառաջ տանել»—ն.տ., 49), հնչյունափոխության և հոլովման «անկանոնությունները» (անունի—ն.տ., 57, արյունի—ն.տ., 64, մարդերից—ն.տ., 66), «Հյուսիսափայլին» այնքա՛ն հատուկ «լավ ասել» ոճը («Ամենին անծանոթ եմ ձեր գործերի կամ լավ ասել ազգային գործերի ընթացքին»—ն.տ., 48), պատճառի պարագա երկրորդական նախադասությունները գլխավորի հետ պատճառ բառի միջոցով կապակցելը («Այժմ պիտի մի մարդուց առնուլ և տալ նորան, պատճառ, շուտով գնալու է»—ն.տ., 59):

Սակայն մեզ ամենից առաջ հետաքրքրում է այն հարցը, թե կա՞ն արդյոք նրա նամակներում լեզվական այնպիսի հատկանիշներ, որոնք հատուկ են «Հյուսիսափայլին», բայց ոչ մինչև 1856—1857 թթ. նրա ստեղծագործություններին, այսինքն այնպիսիները, որոնցից Նալբանդյանը կարող էր հրաժարված լինել «Հյուսիսափայլին» համագործակցելիս:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այո՛, կան:

1. 1858—1859 թթ. նամակներում՝ շնչին բացառություններով, չի օգտագործում էլ շաղկապը, այլ միայն՝ ևս («Հյուսիսափայլ»)՝ «ձայն ևս չսկսելով» (եւթ, 4, 50), «Ուրիշներին ևս հասկացնես» (ն.տ., 51), «Նորա հասցեն ևս» (ն.տ., 53), «Ինքներդ ևս լավ գիտեք» (ն.տ., 56), «Նա ևս աշխատի» (ն.տ., 54), «Գրածս ևս բոլորը չէ» (ն.տ., 65), «Դուն ևս կգրես» (ն.տ., 66), և միայն՝ «Քալփաբիներն էլ ընկած են կեցած տեղը» (ն.տ., 60):

2. Վրա, առանց, հետ կապերը 1858—1859 թթ. օգտագործվո՞ւմ

են սեռական հոլովի հետ: Վրա կապը միշտ դրվում է վերա գրաբարյան ձևով («Հյուսիսափայլ»): օրինակ՝ առանց ձեր... առանց մեր (եկժ, 4, 50), մեր հետ (ն.տ., 52), իմ վերա (ն.տ., 53), հմմտ.՝ այս բանի վերա (ն.տ., 52), գալու վերա (ն.տ., 48), և միայն, որպես բացառություն՝ «Ինչո՞ւ եք բարկանում ինձ վերա» (ն.տ., 65):

3. Որպես ընդհանուր կանոն, նալբանդյանը 1858—1859 թթ. նամակներում՝ «Հյուսիսափայլում» գրաբարյան ձևով օգտագործող գերանունները պահպանում է, բացառությամբ մենք-ի, որի գործածությունը խառն է: Օրինակ՝ մենք (եկժ, 4, 48), յուր մեջ (ն.տ., 48), նորանով (ն.տ., 48), դուա (ն.տ., 48), յուրյանց անձը... նորա օգուտը... օգնել նորան (ն.տ., 49), դորանով (ն.տ., 50), մեք (ն.տ., 52), սոքա... մենք (ն.տ., 55), սորանից և նորանից (ն.տ.), մեք (ն.տ., 55, 56, 57, 60, 61, 66) և այլն: Այստեղ ևս առկա է բացառությունը («նայտառակում է նրան»—ն.տ., 62):

4. Ել—խոնարհման ներգործական բայերի համար որպես լծորդ օգտագործվում է ե-ն, իսկ կրավորականների համար՝ ի-ն: Օրինակ՝ հրապարակե (ն.տ., 52), գրե (ն.տ., 62), չխնայե (ն.տ., 49), բարվոքվիր (ն.տ., 63), շարունակվիր (ն.տ., 55), տարածվիր (ն.տ., 60), կհավասարվիր (ն.տ., 48), կտպվիր (ն.տ., 49), կխափանվիր (ն.տ., 50), պիտի խառնվիր (ն.տ.), բայց ե՛լ խայտառակվել (ն.տ.)¹:

Եմ բայի եզակի երրորդ դեմքի ժխտական ձևը Մ. նալբանդյանը միշտ դնում է չե՝ գրել չե կարելի (եկժ, 4, 50), ուշ չե (ն.տ., 51), չե ուզում (ն.տ., 57), աչքիս չե երևում (ն.տ., 63):

5. Ինչպես «Հյուսիսափայլում», այնպես էլ նամակներում հավասարաչափ գործածվում են.

ա) մին քառը՝ համարներից մինի (եկժ, 4, 48), մին նամակ (ն.տ., 55), ոչ մինին (ն.տ., 56), մինը (ն.տ., 59), մին փոքր (ն.տ.), մին... գիր (ն.տ.):

բ) Պատճառական կերպի բայերի չհնչյունափոխված (–ուցան ածանցով) ձևերը՝ հասցուցիմք (եկժ, 4, 48), հատուցանել (ն.տ., 49), առանց թարուցանելու (ն.տ., 53), մատուցանելուց (ն.տ.), հատուցանում (ն.տ., 57), հարցուցի (ն.տ., 66):

գ) Որոշիչ հոգը՝ բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովների հետ՝ գնալովը (եկժ, 4, 48), նստելովը (ն.տ., 52), տարումը (ն.տ., 48), վերջումը (ն.տ., 50), աչքումը (ն.տ., 51), ներքևումը... ձախատումը (ն.տ., 53):

դ) Առնել, առնուլ, քողուլ բայերը՝ անտես չառնել իմ խնդիրը

¹ Կարող է շփոթեցնել նման ձևով կազմված ցրվել բայը («որքան տոմսիկ կարողանանք ցրվել»—եկժ, 4, 53), որը արևմտահայ կաղմություն է և, ինչպես ցույց է տալիս բերված օրինակը, ներգործական սեռի:

(եւթ, 4, 49), բաժին առնելով այդ գումարը (ն.տ., 54), հարցմունք է առնում (ն.տ., 57), տնօրինութիւն կառնեմ (ն.տ., 59), հանձն առում (ն.տ., 53), պիտի առնու (ն.տ., 59), բողոյ (ն.տ., 49), եթե բողոյ (ն.տ., 62):

կ) Անցյալ կատարյալի ներգործակերպ (-ի, -իր, -, -ինք, -իք, -իք) վերջավորութիւնների կողքին նաև կրավորակերպ (-ա, -ար, -ալ, -անք, -աք, -ան) երկրորդ ձևը՝ դրվեցալ (եւթ, 4, 50), տպվեցալ (ն.տ., 53), խսեցալ (ն.տ., 56), պառկեցա (ն.տ., 59), գտնվեցալ (ն.տ., 63):

զ) Հարկադրականի պիտի, պետք է, պիտո է եղանակիչները և միադիմի բայերը՝ պիտո է լինինք (եւթ, 4, 48), պիտո էր մի հոգաբարձութիւն (ն.տ., 49), պիտի օգնե (ն.տ., 49), պիտի մնա (ն.տ., 50), չէ պիտո. թույլ տալ (ն.տ.), պետք է... իմանան (ն.տ., 56), պիտո է լինելի (ն.տ., 63, 64):

6. 1858—1859 թթ. նամակներում «Հյուսիսսփայլի»-ից տարբեր համամասնությամբ է հանդես գալիս.

ա) Ամեն և ամենայն բառերի օգտագործումը՝ ամեն աշխատութիւն (եւթ, 4, 5), ամենայն ջանքով (ն.տ., 53), ամեն բան (ն.տ., 56), ամենայն րոպե (ն.տ., 57), ամեն տարի (ն.տ., 55), ամեն օր (ն.տ., 64):

բ) Որոշ բայերի մեջ «ներքին ա հոդակապի» գործածութիւնը: Օրինակ՝ սկսանել (եւթ, 4, 49) տեսանելով (ն.տ., 51), պիտի հասաներ (ն.տ., 53), «Գործակատար հմ գտանված» (ն.տ.), գործ սկսաներ (ն.տ.), բայց և՛ չգտնելով (ն.տ., 55), մեջ է մտնում (ն.տ., 57), գտնվեցա (ն.տ., 63):

Այստեղից, բնականաբար, հարց է ծագում: Ինչո՞ւ է Մ. Նալբանդյանը օգտագործում իր նամակներում «Հյուսիսսփայլի» լեզվի նշված հատկանիշները, եթե դրանք Ստ. Նազարյանն էր պարտադրել նրան «Հյուսիսսփայլում» և ոչ թե Մ. Նալբանդյանի համոզմունքներից էին բխում: Եթե Մ. Նալբանդյանը դեմ էր Ստ. Նազարյանի «ոչ դրականապես գործադրելի սկզբունքին», ինչո՞ւ չէր ձգտում թեկուզ իր նամակներում ստեղծել «իր սեփական համակարգը», տարբեր և հակադիր «Նազարյանի «Հյուսիսսփայլի» համակարգին: Կարող են առարկել. չէ՞ որ Մ. Նալբանդյանի նամակների լեզուն միայն նկարագրված հատկանիշներով չի սպառվում, գո՞ւցն նամակներում առկա մյուս հատկանիշների մեջ պետք է փնտրել այն, ինչ «հատուկ էր միայն Մ. Նալբանդյանին», Մ. Նալբանդյանի լեզվի համակարգը:

Բանն այն է, որ «Հյուսիսսփայլում», բացակայող և Մ. Նալբանդյանի 1858—1859 թթ. նամակներում առկա աշխարհաբարյան

մի-երկու տարրերի կողքին (դրանցից ամենակարևորը մենք դերանունն է, որը սակայն, հանդես է գալիս որպես մեկ-ի զույգ ձև) կան նաև բազմաթիվ բարբառային բառեր և քերականական ձևեր: Կ. Հայրապետյանին, Գ. Սալթիկյանին, Մ. Վեհապետյանին գրած նամակներում, որոնք երեքն էլ ժամանակի առաջավոր ու կրթված անձնավորություններ են եղել, բարբառային բառերի ու քերականական ձևերի գործածությունը հասցեստեղծելով չի կարելի բացատրել: Իսկ դրանք փոքրաթիվ չեն՝ գիտցողը (ԵԺԺ, 4, 50), չի հասկացողներուն (ն.տ., 52), տվիլ իմ (ն.տ., 59), դուն (ն.տ., 61, 65), ցավածներուդ (ն.տ., 65), կիրակոսներու (ն.տ., 61), Սահակին վերա (ն.տ.) և այլն, որոնք չկան «Հյուսիսափայլում»:

Ինչո՞վ բացատրել սրանց առկայությունը Մ. Նալբանդյանի նամակներում: Ակնհայտ է, որ Նալբանդյանն իր նամակներին վերաբերվել է սոսկ որպես նամակների, առանց մտածելու անգամ, որ դրանք կտպագրվեն երբեք և նույնիսկ կհակադրվեն «Հյուսիսափայլում» հրապարակված իր աշխատություններին՝ լեզվի տեսակետից. սա է եղել նամակների լեզվի նկատմամբ ազատ վարվելու պատճառը: Եթե այդ այդպես է, նշանակում է չի կարելի նրա լեզվական պրակտիկան ուսումնասիրելիս որպես առավել վստահելի հիմք՝ լեզվի մշակման նրա սկզբունքները արտացոլելու տեսակետից, բնդունել նրա նամակները: Առավել ևս չի կարելի «Հյուսիսափայլի» համակարգում եղած գրաբարյան ձևերը հակադրել նամակների աշխարհաբարյան որոշ ձևերի, միայն վերջիններս դիտելով որպես Նալբանդյանի լեզվի համակարգի արտահայտություններ: Սրանք են նամակների ուսումնասիրությունից անհրաժեշտաբար բխող եզրակացությունները:

Այժմ տեսնենք, թե լեզվական որևէ տարբերություն կա՞ 1860—1861 թթ. «Հյուսիսափայլում» և «Մեղվում» տպագրված Մ. Նալբանդյանի աշխատությունների լեզվի միջև: Այստեղ բնականաբար վերանում է վերևում կատարված վերապահումը նամակների լեզվի վերաբերյալ, քանի որ գործ ունենք հրապարակման համար նախատեսված և, ամենայն վստահությամբ կարող ենք ասել, Մ. Նալբանդյանի անմիջական վերահսկողության տակ տպագրված հոդվածների հետ: Խոսքը «Նամակ «Մեղվի» խմբագրին», «Հրաշափառ խայտառակություն», «Ազգային թատրոնը Պոլսի մեջ» հոդվածների մասին է:

Եթե «Հյուսիսափայլում» ինչ-ինչ հատկանիշներ պարտադրել են Նալբանդյանին, բնական կլինե՞ր սպասել, որ «Մեղվում» «Հյուսիսափայլից» և Նաղարյանից անկախ տպագրված հոդվածներում

դրանք փոխարինվելին «նալրանդյանական» լեզվի հատկանիշներով¹:

Ի՞նչ է ցույց տալիս «Հյուսիսափայլում» և «Մեղվում» տպագրված հոդվածների լեզվի համեմատությունը:

1. Ներքին -ա-հոդակապը՝ շարունակվում է օգտագործվել միևնույն չափով Սվաճյանի «Մեղվում» և «Հյուսիսափայլում» 1860—1862 թթ. տպագրված հոդվածներում: Օրինակ՝ մտանքելով (եժ, 2, 294), գտանելիք (ն.տ., 295), տեսանում եմ (ն.տ., 302), չհասանելով (ն.տ., 304), հարցանում (ն.տ., 305), չէ լուծանում (ն.տ., 306), չենք սկսանում (ն.տ., 307), անցանելու (ն.տ., 310). հմմտ՝ լուծանել (չ, 60, 5, 379), իջանում եմ (ն.տ., 391): Այն ամբողջությամբ պահպանվում է նաև Ստ. Նազարյանի և 1860 թ. «Հյուսիսափայլան» այլ հեղինակների մոտ: Օրինակ՝ գտանելու չեն (չ, 60, 1, 39), ծնանում է (ն.տ., 89), հասանելով (չ, 60, 4, 265ա), մտանում էր (չ, 60, 4, 401ա), սկսանվում է (չ, 60, 10, 280ա):

2. «Մեղվում» տպագրված իմ հոդվածներում, չնայած Ստ. Նազարյանի վերահսկողության իսպառ բացակայությանը, Մ. Նալրանդյանը շարունակում է օգտագործել մեմբ դերանվան գրաբարյան մեմ ձևը: Օրինակ՝ մեմ չունենինք (եժ, 2, 295), մխիթարվելինք մեմ (ն.տ., 311), մեմ... տեսանում ենք (ն.տ., 302), մեմ... (ն.տ., 304) և այլն:

3. Հարկադրական եղանակի պիտի և պիտո է եղանակիչները շարունակվում են գործածվել երկու տեղերում էլ՝ պիտի ձևի գերակշռությամբ: Օրինակ՝ պիտի գտանեք (եժ, 2, 295), պիտի հառաջանա (ն.տ., 303), պիտի իրագործե (ն.տ., 303), պիտի մերժենք (ն.տ., 304), պիտի երեի (չ, 60, 5, 378), պիտի լսվեր... պիտի ներս մտանեին (ն.տ., 379), պիտի լինի... պիտի մնա (չ, 60, 7, 484):

Պիտո է միադիմի բայը, ի տարբերություն «Մեղվի», «Հյուսիսափայլում» օգտագործվում է անորոշ դերբայի հետ: Օրինակ՝ պիտո է զարեցնել (չ. 60, 5, 384), պիտո է շատաճալ (ն.տ., 389), պիտո է մտածել (ն.տ., 392): «Մեղվում» չէ պիտո ժխտականի հետ գործածվում է ոչ միայն անորոշ դերբայ, որը Նալրանդյանի լեզվի այդ շրջանի բնորոշ գծերից մեկն է, այլև բայի եղանակային ձև: Օրինակ՝ չէ պիտո... լինեին (եժ, 2, 307), չէ պիտո մոռանա (ն.տ., 309):

Նույն շրջանի «Հյուսիսափայլում» պիտո է և պիտի եղանակիչների գործածությունը խառն է, առանց որևէ տեղայնացման: Օրինակ՝ պիտո է ոտք կոխել (չ, 60, 1, 19), պիտո է կատարել (ն.տ.,

¹ Որպես համեմատության երրորդ եզր առնում ենք «Հյուսիսափայլի» մյուս հեղինակներին:

25), հմմտ.՝ պիտո է... քաղցուցանել (ն.տ., 45), պիտո է օրհնել (ն.տ., 78ա), բայց և՛ չպիտի լինի (ն.տ., 15ն), պետք է լինի (ն.տ., 12, 430ն), պիտի գտանելին (2, 60, 12, 293ա) և այլն:

4. Վրա կապը և՛ «Մեղվում» և՛, «Հյուսիսափայլում» շարունակվում է օգտագործվել գրաբարյան հիմքով: Օրինակ՝ գիտության վերա (եկժ, 2, 293), հավատալիքի վերա (ն.տ., 293), երևույթի վերա (ն.տ., 307), ձեր վերա (2, 60, 5, 384), հմմտ.՝ իմ վերա (2, 60, 6, 412ա):

5. «Հյուսիսափայլին» գործակցելիս դուրս մնացած բարբառային տարրերը Մ. Նալբանդյանը չի վերականգնում «Մեղվում» տպագրված իր հոդվածներում: Այստեղ ևս նա շարունակում է գործածել «Հյուսիսափայլում» առկա մին բառը: Օրինակ՝ մինի վերա (եկժ, 2, 302), անդամներից մինը (ն.տ., 303), ընդունել մինը և մերժել մյուսը (ն.տ., 308), հմմտ.՝ բարեկամներից մինի նամակը (2, 60, 5, 387), պայմաններից մինը (2, 60, 1ն), ոչ մինի (2, 60, 12, 434ն), իմաստակներից մինը (ն.տ., 490ա):

6. Ստ. Նազարյանի «վերահսկողության ազդեցությունից» դուրս տպագրված իր աշխատություններում Մ. Նալբանդյանը շարունակում է «Հյուսիսափայլում» սեռական հոլովով կապի խնդիր պահանջող կապերը նույն ձևով գործածել: Օրինակ՝ մեր վերա (եկժ, 2, 294), հմմտ.՝ ձեր պես (2, 60, 5, 381), մեր համար (2, 60, 12, 426ն), ձեր մոտ (2, 60, 6, 407ա), քո հետ (2, 60, 4, 267ա):

7. «Մեղվում» շարունակվում է անձ ցույց տվող բառերի ուղղականաձև հայցականի գործածությունը, ինչպես որ «Հյուսիսափայլում» է: Օրինակ՝ «Դատապարտում եմ հանցանքի գործողը և գործողության կցողը կամ սորան արդարության աչքից վարագուրողը, բայց ոչ երբեք մի ամբողջ ազգ» (եկժ, 2, 303), «Տեսնելով հայկական դերասանք և... դերասանուհիք» (ն.տ., 309). հմմտ.՝ «Արհամարհում է այնպիսի հակառակորդներ» (2, 60—1, 4ն):

8. —Ուրյուն ածանցով կազմված բառերի թեքման ժամանակ և՛ «Մեղվում», և՛ «Հյուսիսափայլում» շարունակվում է (առանձին բացառություններով) օգտագործվել նրանց հնչյունափոխված հիմքը: Օրինակ՝ արբեցութենից, կարեկցութենից (եկժ, 2, 294), հաղորդութենից (ն.տ., 302), զրութենից (ն.տ, 304), զժվարութենների (ն.տ., 307), կարողութեններին (ն.տ., 308), հայութենից (2, 60, 5, 380), ծովութենից, անհոգութենից և չհայութենից (ն.տ., 384), բայց և արտոնությունների (եկժ, 2, 304), ոճրագործությունների (ն.տ., 305):

9. Ներգործական սեռի (պատճառական կերպ) բայերի կիրառությունը «Մեղվում» նույնն է, ինչ որ «Հյուսիսափայլում»: Օրինակ՝

մատուցանենք, հավելացուց (եկտ, 2, 393), ապացուցանում են (ն.տ., 303), պատկերացուցին (ն.տ., 304), ուսուցանում է (ն.տ., 308), հմմտ.՝ ապացուցանել (2, 60, 5, 382), դարձուցած շեք...աճեցուցած (ն.տ., 385), կացուցանել (2, 60, 1, 6ն), հառաջացուցանել... դարձուցանել (ն.տ. 77ա), անցուցանել (2, 60, 12, 280ա):

Ինչպես «Մեղվում», այնպես էլ «Հյուսիսափայլում» առանձին դեպքերում օգտագործվում են այս բայերի աշխարհաբարչյան ձևերը: Օրինակ՝ փութացնեն (եկտ, 2, 295), չէ... ազնվացնում (ն.տ., 308), զգուշացնում էր (2, 60, 1ն), ուտեցնում է (2, 60, 4, 264ա), ցամաքեցնել (2, 60, 5, 401ա), հասկացնել (2, 60, 12, 492ա):

10. Օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի ժխտականի կազմության համար «Մեղվում» ևս Մ. Նալբանդյանը շարունակում է օգտագործել որպես միակ ձև չէ-ն: Օրինակ՝ խնդիր չէ ընկնում (եկտ, 2, 294), չէ կարելի... չէ կարող (ն.տ., 303), չէ միայն ազնվացնում (ն.տ., 308), չէ ցանկանում (ն.տ., 309), հմմտ.՝ կարող չէ (2, 60, 1, 6ն), մոռանալու չէ (2, 60, 4, 264ա), ոչինչ չէ մնում (2, 60, 10, 283ա):

11. Զի շեղվում Մ. Նալբանդյանը նաև ներգործական և կրավորական բայերի կազմման հյուսիսափայլյան սիստեմից: Ներգործական սեռի (առաջին խոնարհման) բայերի համար նա շարունակում է գործածել 5 լծորդը, իսկ կրավորականների համար՝ Ի-ն: Օրինակ, կրավ.՝ պապանձվին... ընդունվի... խայտառակվին (եկտ, 2, 293), համոզվի (ն.տ., 305), կատարելագործվին (ն.տ., 310). ներգ.՝ պիտի խայտառակեն... ապացուցել (ն.տ., 293), շնորհել (ն.տ., 295), կանչել... խոստովանել... ընդունել... մերժել (ն.տ., 309):

Զի կարելի չնկատել, որ «Մեղվում»՝ համեմատած 1860 թ. «Հյուսիսափայլում» տպագրված աշխատությունների հետ, մեծ չափով ավելանում է այն բայերի թիվը, որոնց կրավորականը կազմվում է զրաբարչյան ձևով (ի լծորդությամբ, բայց առանց վ-ի): Այս շարքի որոշ ներգործական բայեր կոնստիտուցիոնալ գրաբարչյան կրավորաձև լինելով կրավորական սեռի բայեր չեն (օրինակ՝ «Թող ընդունին... մի այդպիսի մարդ» — եկտ, 2, 306), իսկ մյուսները չնզոք սեռի բայեր են, հետևաբար նրանցից կրավորական չի կարելի կազմել: Օրինակ՝ երևի... (երևալ)... ապրիլ (ապրել) «բնակվել» (եկտ, 2, 310): Սրանք, իհարկե, որպես «Հյուսիսափայլի» լեզվի համակարգից հրաժարվելու փաստեր չեն կարող ծառայել: «Մեղվում», որպես բացառություն, առաջին խոնարհման միայն մեկ ներգործական սեռի բայի կրավորականը Մ. Նալբանդյանը կազմել է առանց -ն- լծորդ ձայնավորը -ի-ով փոխարինելու՝ ուղղվել է (եկտ, 2, 294):

12. «Մեղվում» ևս Մ. Նալբանդյանը որոշ դեպքերում, խախտե-

լով ժամանակների աշխարհաբարյան համաձայնության համակարգը, սահմանական եղանակի ներկայի փոխարեն անցյալի անկատար է օգտագործում: Օրինակ՝ «Կարծենք (կարծում ենք— Ս. Գ.), քե ժամանակն էր արդեն սրափելու միջին դարերի արեցուրենից» (եկժ, 2, 294): «Ոչ երբեք պիտի հասկանա ազգը, հետևելով մի տեսակ մարդերի վարդապետության, որ քեև զգում էին անցածի և հնի ամուրյունը, բայց... վախենում են միանգամայն կտրել բաժանել յուրյանց անձը տխուր անցածից» (եկժ, 2, 303):

Մեր կողմից ընդգծված նախադասություններում անցյալի անկատար ժամանակները, ինչպես երևում է նախադասությունների ընդհանուր իմաստից, օգտագործված են ներկայի փոխարեն:

Բացի սրանցից «Մեղվում» Մ. Նալբանդյանի տպագրված հոդվածներին հատուկ են «Հյուսիսափայլին» և ժամանակի մյուս պարբերականներին այս կամ այն չափով հատուկ այնպիսի լեզվական հատկանիշներ, ինչպես.

ա) —էն, —իչ, —եալ, —ուրիւն; ածանցներով կազմված բաղմամբով բառերի առկայությունը. դրանցից՝ —ությունը գոյականներ է կազմում. օրինակ՝ ամոթի հրապարակություն (եկժ, 2, 303), «Այս շատ սխալ դուրսում է» («գրույթ» — ն.տ., 305), ձգտողություն («ձրգտում» — ն.տ., 310), աշխատություն գործ դնել (ն.տ.), հմմտ.՝ արհամարհություն («արհամարհանք» — Հ, 60, 7, 467), ...այն հարգությանը, որ ունի դեպի... (Հ, 60, 5, 396). —էն և եալ-ը՝ ածականներ¹. Օրինակ՝ մարդեղեն գիտություն («մարդկային» — եկժ, 2, 294), ոսկեղեն տառերով (ն.տ., 307), հմմտ.՝ ոսկեղեն և արծաթեղեն զարդեր (Հ, 60, 5, 393), նախապաշարյալ հայացք (եկժ, 2, 307). —իչ-ը՝ գոյականներ և ածականներ. օրինակ՝ հաջողեցուցիչ որպիսությունը (ն.տ., 311), հմմտ.՝ բանագետ վարիչ (վարողներ) (Հ, 60, 6, 442ն):

բ) «Մեղվում» գործուն է «Հյուսիսափայլի» համար բնորոշ հատկանիշ հանդիսացող —կից երկրորդ բաղադրիչի միջոցով բարդ բառերի կազմության եղանակը (որոնց ռուսերենում համապատասխանում են с-, со—նախածանցով կազմված բառերը): Օրինակ՝ «Հանցավորի հետ պատժակից լինելով» (ն.տ., 308), խոսակից և հանդիսակից լինել (ն.տ., 309), հմմտ.՝ չարչարակից գտանվեցան (Հ, 60, 5, 382):

գ) «Մեղվում» և «Հյուսիսափայլում» տպագրված Մ. Նալ-

1 —եալ ածանցով բառերը օգտագործվում են նաև որպես փոխանուններ, օրինակ՝ նվիրյալ (եկժ, 2, 305) — (սեռականը՝ նվիրելու — եկժ, 2, 305): Նույն ձևով Գեղամյանցին նվիրված մահախոսականում ունենք՝ հանգուցյալ և հանգուցելու (Հ, 58, 2):

բանդյանի աշխատութիւնների համար ընդհանուր են լեզվական այնպիսի հատկանիշներ, ինչպես՝

1. Լս շաղկապի օգտագործումը, աշխարհաբարյան էլ շաղկապի փոխարեն: Օրինակ՝ «Այս պատճառով ևս չենք կարծում» (ԵԺԺ, 2, 294), «Մինչև այժմ ևս արգելք են եղած» (Ն.տ., 304), հմմտ.՝ «Խոստովանութիւնը ևս կատարում են» (Հ, 60, 5, 283), «նորա մտքով ևս չէ անցել» (Հ, 60, 5, 386), «Այս պատճառով ևս ավելորդ համարեցինք» (Հ, 60, 7, 484), «Արժանի ևս չէ» (Հ, 60, 6, 442ն), «Մեք ևս պարտական ենք» (Հ, 60, 12, 490) և այլն:

2. Առաջին խոնարհման բայերի սահմանականի անցյալ կատարյալ ժամանակի սովորական -ի, -իւր, -իւնք, -իք, -իւնք վերջավորութիւնների փոխարեն կրավորակերպ (-այ, -ար, -աւ, -անք, -աք, -ան) վերջավորութիւնների օգտագործումը: Օրինակ՝ բացահայտվեցաւ (ԵԺԺ, 2, 293), ընդհատվեցաւ (Ն.տ., 294), համոզվեցանք (Ն.տ., 295), երկեցաք (Ն.տ.), պատերազմեցանք... հաջողեցան (Ն.տ., 309), հմմտ.՝ դառնվեցանք... չպաշտվեցանք... կերակրվեցան (Հ, 60, 5, 382), լցվեցաւ (Հ, 60, 1, 2ն), հնազանդեցաւ... զոհվեցաւ (Հ, 60, 10, 291):

3. Ամեն և ամենայն բառերի խառն օգտագործումը: Օրինակ՝ ամենայն քրիստոնյա (ԵԺԺ, 2, 293), ամենայն իրավունք (Ն.տ., 303), ամենայն...վկայութիւնը (Ն.տ., 305), ամենայն ջանք (Հ, 60, 5, 384), բայց և՛ ամեն աշխարհ (Ն.տ., 388), ամեն արգելքի (Հ, 60, 10, 280ա), ամեն տեղ (Ն.տ., 283ա):

4. Հնչյունափոխութիւն և հոլովման որոշ ավանդական կանոնների «խախտումները», որոշ բառերի մեջ ձայնավորների հնչյունափոխութեան անհետեւողականութիւնն ու աշխարհաբարում սովորաբար չհնչյունափոխվող բառերում զրաբարի նմանութեամբ հնչյունափոխութիւն կատարելը: Օրինակ՝ հնչյունափոխութիւն! — տնօրէնութիւնք, բայց և՛ տնօրինութիւնք, տնօրինութիւնից (ԵԺԺ, 2, 293), հմմտ.՝ նաև տնօրէնութիւնը (Ն.տ., 303), հանդիսի (Ն.տ., 294), ասպարիզի մէջ (Ն.տ., 295), բայց և՛ ասպարէզի (Ն.տ., 311), հմմտ. նաև՝ ասպարէզի մէջ (Հ, 60, 7, 484, Հ, 60, 1, 1ն), ջիղերի (ԵԺԺ, 2, 308), դուռի մոտ (Ն.տ.), սերունդին (Ն.տ., 307), խումբին (Ն.տ., 310), հմմտ.՝ գունդերը (Հ, 60, 7, 466), դուռները (Հ, 60, 1, 2ն), տունները (Հ, 60, 1, 9ն), սիրտեր (Հ, 60, 1, 78ա):

Հոլովման մեջ՝ մարդերի (ԵԺԺ, 2, 303), մարդերից (Ն.տ., 309), հատուցումի (Ն.տ., 304), օրից (Ն.տ., 303), հմմտ.՝ մարդերի (Հ, 60, 1, 7ն), մանուկի (Հ, 60, 6, 404ա), ցերեկի (Հ, 60, 4, 264ա), օրին (Հ, 60, 10, 278) և այլն:

¹ վերականգնում ենք որոշ բառերի հին ուղղագրութիւնը:

Քննարկման համար մենք հիմնականում վերցրինք Մ. Նալբանդյանի լեզվի այն հատկանիշները, որոնք նախահյուսափայլյանից հյուսիսափայլյան էտապին անցնելու ժամանակ որոշ փոփոխության են ենթարկվել և այդ իսկ պատճառով կարող էին կասկածվել որպես խմբագրված ձևեր: Սակայն ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ 1860—1861 թթ. «Մեղվում» տպագրված ու մեր կողմից քննարկված հոդվածներում չկա լեզվական որևէ հատկանիշ, որը աշխարհաբարի մշակման սկզբունքների տեսակետից հակադրվի նույն շրջանի «Հյուսիսափայլում» հրապարակված աշխատությունների լեզվին, կամ փոխարինի հյուսիսափայլյան լեզվի հատկանիշներին: Իսկ սա անփոփոխ ապացույց է այն բանի, որ Մ. Նալբանդյանի աշխատությունները «Հյուսիսափայլում» Ստ. Նազարյանի կողմից լեզվական հարկադրական սրբագրության չէին ենթարկվում և «Հյուսիսափայլի» լեզվի համակարգի ընդունումը, ինչպես տեսանք նաև իր՝ Մ. Նալբանդյանի խոստովանությունից, եղել է նրա գիտակցական լեզվաշինարարական աշխատանքի արդյունքը: Այսինքն.

1. Գրական աշխարհաբարի մշակման պրակտիկ հարցերում Մ. Նալբանդյանը միշտ էլ կանգնած է եղել սկզբունքային դիրքերում, խստիվ համապատասխան լեզվի մշակման իր տեսության և այդ գործում որևէ մեկին զիջում չի կատարել:

2. Մ. Նալբանդյանի «Հյուսիսափայլում» տպագրված աշխատությունների լեզուն Ստ. Նազարյանի կողմից հարկադրական խմբագրման չի ենթարկվել:

Մ. Նալբանդյանի՝ «Հյուսիսափայլում» տպագրված աշխատությունների լեզվական ձևերի հեղինակային հարադատությունը որևէ կասկած չի հարուցում և այդ աշխատությունների լեզուն կարող է վստահելի հիմք ծառայել ուսումնասիրության համար:

* *

*

Վերևում մենք ցույց տվեցինք, որ անցումը նախահյուսափայլյանից հյուսիսափայլյան շրջանին Մ. Նալբանդյանի մոտ կատարվել է աստիճանաբար՝ որոշ լեզվական հիմնական տարբերիչ հատկությունների դուրս մղման և այլոց ծավալման միջոցով: Այդ պրոցեսը հիմնականում ավարտվել էր 1857 թ., այնպես որ Մ. Նալբանդյանի գործակցությունը «Հյուսիսափայլին» նրա լեզվում որևէ քիչ թե շատ կարևոր փոփոխություն չառաջացրեց:

Այժմ փորձենք ցույց տալ, թե ի՞նչ էր ներկայացնում իրենից

այսպես կոչված Հյուսիսսփայլյան աշխարհաբարը՝ ի՞նչ տեսք ստացավ Մ. Նալբանդյանի լեզուն Հյուսիսսփայլյան շրջանում, ի՞նչ հիմնական հատկանիշներով էր այն տարբերվում նախահյուսսփայլյանից: Այդ հնարավորություն կտա մեզ պարզելու Մ. Նալբանդյանի և Ստ. Նազարյանի ու «Հյուսիսսփայլի» հեղինակային կոլեկտիվի այլ անդամների, ինչպես և Մ. Նալբանդյանի ու ժամանակի պարբերականների լեզվի փոխհարաբերության հարցերը և միաժամանակ հիմք կհանդիսանա Մ. Նալբանդյանի լեզվի հետագա էվոլյուցիայի պատկերը տալու համար:

Հայտնի է, որ լեզվի քերականական ու բառապաշարային էական հատկանիշները փոփոխության են ենթարկվում միայն պատմական երկարատև ժամանակամիջոցում: Այդ իսկ պատճառով համեմատաբար այնպիսի կարճ ժամանակահատվածների լեզվական էվոլյուցիայի ուսումնասիրության ու պատկերման համար, ինչպես, ասենք, աշխարհաբարի մշակման Հյուսիսսփայլյան ուղղության շրջանը, հարկ է լինում վերցնել ոչ թե լեզվական հիմնական, էական, այլ տարբերիչ հատկանիշները, այսինքն պատկերել լեզվի այն կողմերը, որոնցով զարգացման տվյալ փուլը տարբերվում է նախորդից կամ հաջորդից. նման դեպքերում, հասկանալի է, շատ էական և տարբերիչ հատկանիշներ կարող են համընկնել: Այս տեսանկյունով էլ մենք մոտենում ենք Հյուսիսսփայլյան աշխարհաբարին:

Մեր նպատակը տվյալ դեպքում ոչ թե Մ. Նալբանդյանի լեզվի բառապաշարի կամ քերականական կառուցվածքի ուսումնասիրումն ու նկարագրությունն է, այլ այն հիմնական տարբերիչ հատկանիշների վերլուծությունը, որոնք կապում են Մ. Նալբանդյանի լեզուն գրական աշխարհաբարի մշակման Հյուսիսսփայլյան ուղղության հետ: Բառապաշարի մեջ այդ հատկանիշները արտահայտվում են՝ ա) որոշ բառային զույգ ձևերի և բ) բառակազմական առանձին ածանցների օգտագործման յուրօրինակությունների մեջ: Կանգ կառնենք նախ՝ մեկ և ապա՝ մյուս խնդրի վրա:

Բառապաշարային առանձնահատկություններ

1) Մ. Նալբանդյանի՝ «Հյուսիսսփայլի» սկզբնավորման շրջանի լեզվում, սակավ բացառություններով, հօգուտ ամենայն բառի է լուծված նախահյուսսփայլյան շրջանում առկա աշխարհաբարյան ամեն և գրաբարյան ամենայն զույգ ձևերի պայքարը: Օրինակ՝ ամենայն կերպ (Հ, 2, 153), ամենայն դատողությունը (ն.տ., 147), ամենայն տեսակցության (Հ, 5, 377), ամենայն տեղ (ն.տ., 400), «Ոչնչացնում է... ամենայն ազատ կամք, ամենայն գործունեություն և ամենայն կյանք» (Հ, 6, 461). հմմտ.՝ ամենայն բառի սո-

վորական կիրառության հետ՝ ամենայն արդարությամբ պիտո է գրեր (2, 5, 384). բայց և՛ ամեն մարդ (2, 1, 77):

Ստ. Նաղարյանի մոտ ևս նույն համակարգը հիմնականում պահպանվում է՝ ամենայն աշխարհաշինություն (2, 1, 5), ամենայն հայ (ն.տ., 6). բայց և՛ ամեն մարդու (2, 6, 486):

1858—1860 թթ. ամենայն գրաբարյան ձևը բացարձակապես գերակշռում է: Օրինակ՝ ամենայն մարդ (2, 7, 75), ամենայն ապահովությամբ պահանջում էր... առանց ամենայն տարակուսի (2, 9, 244), աշխարհի ամենայն մասերում (2, 59, 5, 380), ամենայն օդ (2, 59, 8, 654), ամենայն բույս (2, 59, 11, 917), ամենայն օր (ն.տ., 309)¹. հմմտ.՝ ամենայն քայլափոխի մեջ (2, 10, 312ն), ամենայն բան (2, 59, 12, 980ն), ամենայն աստիճանավորը (ՄՀ, 59, 3), ամենայն տուն (ն.տ., 167), ամենայն դորություն (Ճռ, 59, 182), ամենայն տեսակ գրվածներ (ՄՀ, 60, 247):

1860 թվականին՝ 1858—59 թթ. մասնակի կիրառությունների փոխարեն, ամեն բանը ավելի հաճախ է գործածվում. ամենայն-ը շատ դեպքերում փոխարինվում է ամեն մի բառակապակցությամբ: Օրինակ՝ ամեն աշխարհ (2, 60, 5, 388), ամեն մի երևույթ, ամեն մի իրողություն (եկծ, 2, 302). հմմտ.՝ ամեն արգելքի հաղթեցինք (2, 60, 10, 280ա), ամեն տեղ (ն.տ., 283ա), ամեն տեղ հետևում է (ՄՀ, 60, 36), ամեն... հայ (Կռ, 60, 832):

1861—62 թթ. շարունակվում է ամեն և ամենայն բառերի, որպես զույգ ձևերի գործածությունը, ամեն-ի աստիճանական տարածումով և ամենայն-ի գործածության հետագա սահմանափակմամբ:

Օրինակ՝ ամենայն օր (ՆԸՆ, 373), ամենայն տեսակ (ն.տ., 368), ամենայն... իրավագատության մեջ (ն.տ., 370), ամենայն անօրենություն գործել (ն.տ., 372), ամենայն բանի բնդունակ (ն.տ., 381), ամենայն լրջությամբ (ն.տ.). բայց և՛ ամեն տեսակ մարդերից (ն.տ., 362), ամեն ազգից աղքատ է (ն.տ., 407), ամեն կողմից (ն.տ., 413), ամեն մարդու մոտ (ն.տ., 424). հմմտ.՝ ամենայն շնչավորի (2, 61, 6, 476ն), ամենայն բան (2, 61, 7, 55ն), ամենայն ազգի մեջ (2, 61, 4, 323ա), բայց և՛ ամեն բանի մեջ (2, 61, 6, 477ն), ամեն բան կարելի էր (2, 61, 9, 240ն), ամեն մարդ (2, 61, 4, 325ա) և այլն:

Զգացվում է, որ Մ. Նալբանդյանը փորձում է ամենայն բառը գործածել միայն որոշակի դեպքերում, նրա գործածությունը, այսպես ասած, տեղայնացվում է: Հիմնականում ամենայն է դրվում. ա) գործիական հոլովածեղով լրացյալի հետ, մանավանդ, երբ դա կերպով կապական բառն է: Օրինակ՝ ամենայն խստությամբ (ՆԸՆ, 481), ամենայն խնամով (ն.տ., 523), ամենայն կերպով (2, 64, 3,

¹ Հմմտ.՝ ամենայն բան (եկծ, 4, 70):

167), ամենայն իրավունքով (ՆՐԵ, 582), ամենայն նախանձահու-
ղությամբ (Թ, 28): Բ) — Ուրշուն ածանցով կազմված բառերի վրա-
ամենայն ընդունելության արժանի (ՆՐԵ, 526), Ամենայն նվաս-
տություն հանձն առնուլ (Հ. 64, 3, 173), Ամենայն պղծություն...
անունն էլ թող չիմի (Թ, 9): Գ) Ժամանակ ցույց տվող բառերի վրա՝
ամենայն ըստ (ԵԺԺ, 2, 405), ամենայն օր (Ն.Մ., 407) և այլն:

Ընդհանրապես նկատվում է, որ բաղմամբով այնպիսի դեպքե-
րում, երբ 1858—62 թթ. համարյա առանց բացառության ամենայն
է գործածվում, 1863—66 թթ. Մ. Նալբանդյանը սկսում է ամեն աշ-
խարհաբարյան ձևը դնել:

Օրինակ՝ ամեն այսպիսի դիպվածներում (ԵԺԺ, 2, 397), ամեն
փրկիստփայության (ՆՐԵ, 552), «Բաց է ամեն մարդու առջև» (Ն.Մ.,
560), ամեն նորա արժանավորությունը խոստովանելով (Ն.Մ., 481),
ամեն տողի մեջ (Ն.Մ., 482), «Ամեն բան ցույց է տալիս» (Ն.Մ.,
483), ամեն օր (Ն.Մ., 486), ամեն ըստ, ամեն ժամ (Ն.Մ., 511),
ամեն հնար (Հ, 64, 3, 160), ամեն... բռնակալներից շարշարվելով
(ՆՓ, 248), թողնելով... ամեն վկայությունը (ՆՓ, 252), ամեն ան-
գամ կրկնել (Թ, 25) և այլն:

2. Աշխարհաբարյան ոչ մի և գրաբարյան ոչինչ զույգ ձևերից
1858—62 թթ. առանց որևէ շեղման գրաբարյան ձևն է օգտագործ-
վում. օրինակ՝ «Չունի ոչինչ ժամանակ» (Հ, 5, 381), «Ոչինչ կերպով
չէ կարող ցույց տալ» (Ն.Մ., 419), «Նորա համար չը կա ոչինչ քննու-
թյուն, ոչինչ դատաստան... չէ ընդունում ոչինչ պատճառաբանու-
թյուն» (Հ, 6, 460), ոչինչ բան ավելի ճիշտ չէ (Հ, 59, 9, 817), «Նա
չունի ոչինչ ճանապարհ, ոչինչ հաղորդակցություն» (ՆՐԵ, 432),
«Ոչինչ բռնություն, ոչինչ պահպանողական համակարգություն,
ոչինչ ընդգիմադրություն... չէ պիտո կարողանա...» (Ն.Մ., 442):

Նույն ոչինչ բառի հետ են կապվում ժխտման արևմտահայ ձևե-
րի որոշ բացառիկ օրինակները Մ. Նալբանդյանի քննարկվող շրջանի
լեզվում. օրինակ՝ մեռածների վերա կամ լավ կամ ոչինչ խոսել
(Հ, 2, 117): Ոչինչ և ոչ մի բառերի նշված սիստեմն ընդհանուր է
«Հյուսիսսփայլի» համար ընդհանրապես: Հմմտ.՝ օրինակ՝ «Ոչինչ
կենդանության նշույլ չերևեր» (Հ, 1, 46), «Չէին կարող հաստատ-
վել ոչինչ խելացի քաղաքական կարգեր» (Ն.Մ., 55), «Ոչինչ բանից
չունեիր այնքան երկյուղ» (Հ, 4, 286): Որպես բացառություններ
Նազարյանի և «Հյուսիսսփայլի» այլ հեղինակների լեզվում հան-
դիպում են ոչինչ-ի փոխարեն ոչ մի ձևի առանձին դեպքեր՝ «Ոչ մի
խելացի մարդ զարմանում չէ» (Հ, 60, 1, 77ա), ոչ մի հառաջադիմու-
թյուն (Ն.Մ., 12, 492ա), «Ոչ մի բանական անձ ոչինչ կարող չէ հաս-
կանալ» (Հ, 61, 9, 234ն): Ստ. Նազարյանի լեզվում ոչ մի ձևը բեր-

ված օրինակում, թերևս, ոճական նպատակներով է գրված՝ նույն նախադասության մեջ երկու ոչինչ չօգտագործելու համար:

3. Հեռու—հեռի: Ինչպես «Հյուսիսսփայլի» մյուս թղթակիցները, այնպես էլ Մ. Նալբանդյանը 1858—62 թթ. գերագաստում են օգտագործել հեռու բառի գրաբարյան հեռի ձևը:

Օրինակ՝ ոչ շատ հեռի գետի ափից (Հ, 8, 150), այս իրողությունը հեռի չէ (Հ, 9, 247), հեռի մնալ (Հ, 59, 5, 383), հեռի յուր ընտանիքից, հեռի յուր հայրենիքից (ն.տ., 10, 810), ապրում է շատ հեռի (ՆԸԵ, 375), հեռի մնալով (ն.տ., 376), հեռի են ծովից (ն.տ., 432): Հմմտ.՝ հեռի են (Հ, 59, 11, 895ն), հեռի լինելով ճշմարտությանից (Հ, 60, 12, 492ա), հեռի են մնում (ՄՀ, 59, 165), բայց և՛ հեռու է (ՄՀ, 60, 36):

1863—66 թթ. գրաբարյան հեռի բառի կողքին սկսվում է օգտագործվել նաև հեռու ձևը:

Օրինակ՝ հեռի չէ (ԵԼԺ, 4, 304), հեռի հարդից (ԵԼԺ, 2, 402), հեռի պահել (ՆԸԵ, 595), հեռի մնալով, հեռի մեղանից (ՆՓ, 249), բայց և՛ հեռու է (ՆԸԵ, 490), հեռու ենք մենք (ն.տ., 584), որը, սակայն, գերիշխող չի դառնում:

4. Կապային զույգ ձևեր (վրա—վերա, առջև—առաջև):

Վրա կապի գրաբարյան հիմքի գործածության հարցը լուծված էր արդեն մինչև 1857 թ.: 1858—62 թթ. իր ստեղծագործություններում Մ. Նալբանդյանը շարունակում է այն օգտագործել գրաբարյան վերա ձևով: Օրինակ՝ մեր վերա (Հ, 1, 77), անուսումնասիրության վերա (Հ, 5, 378), բաների վերա (ն.տ., 379), գետնի վերա (Հ, 10, 335), լուսավորության վերա (ԵԼԺ, 4, 55), կյանքի վերա (Հ, 59, 8, 653), գիտության վերա (ԵԼԺ, 2, 243), մեր վերա (ՆԸԵ, 368), մեծագույն մասին վերա (ն.տ., 368), հարձակվողների վերա (ն.տ., 367):

Նախահյուսիսսփայլյան շրջանում առկա առջև և առաջև կապական բառերից Նալբանդյանը 1858—60 թթ. օգտագործում է միայն առաջև ձևը: Օրինակ՝ նորա հոգու առաջև (Հ, 2, 150), մարդու առաջև (Հ, 5, 380), աշխարհի առաջև (ԵԼԺ, 2, 293), ազգի առաջև (ն.տ., 307), խղճմտանքի առաջև (Հ, 60, 5, 383)¹, կրոնական առեմնի առաջև (ն.տ., 371) և այլն:

Վրա կապի և առջև կապական բառի գոյականաբար գործածության դեպքում ևս նրանց գրաբարյան ձևերն են օգտագործվում «Հյուսիսսփայլում»: Օրինակ՝ մեր վերայից (Հ, 6, 463), ճակատի առաջևից (Հ, 1, 60ն): Նկարագրված կապերի օգտագործման համակարգը «Հյուսիսսփայլի» բոլոր հեղինակների համար ընդհանուր

¹ Հմտտ.՝ քաղաքի առաջև (ԵԼԺ, 4, 71):

է: «Մեղու Հայաստանին» նշված կապերը օգտագործում է խառը ձևով: Օրինակ՝ աշխարհի վրա (ՄՀ, 58, 4), «Մեղու Հայաստանի» վրա (ն.տ., 26), բայց և՛ վճռո վերա (ն.տ., 89), կղզւո վերա, անապատի վերա (ն.տ., 93): «Ճռաքաղում» գրաբարյան ձևերին դերադասութիւն է տրվում: Օրինակ՝ կտավի վերա (ՃԹ, 58, 39), անցից վերա (ն.տ., 40). հմմտ.՝ սրտի վերա (ՆՔՀԴ, 19):

«Երկրագործութեան» (1862 թ.) մեջ առաջև-ի հետ միասին օգտագործվում է նաև առջև աշխարհաբարյան ձևը: Օրինակ՝ «Աչքիդ առջև ունիս» (ՆԸԵ, 415), բայց և՛ «Տնտեսական խնդրի առաջև կանգնած է» (ն.տ., 418), աղբի առջև (ն.տ., 439), Բացվում է մեր առջև (ն.տ., 437), նոցա առջև (Ե, 2, 386), նորա առջև, մեր առջև (ն.տ., 383) և այլն:

Ուսումնասիրութիւնը ցույց է տալիս, որ 1863—66 թթ.՝ նախքան վրա կապի գրաբարյան վերա ձևից վերջնականապես հրաժարվելը, Մ. Նալբանդյանը վերա և վրա ձևերը օգտագործում է խառը կերպով, հավասարաչափ: Այդ տեսակետից արժանի են ուշադրութեան «Հեզելը և նորա ժամանակը», «Երկու խոսք» աշխատութիւններն ու «Բերդի հիշատակարանը», որոնց մեջ ունենք՝ «... Քերականութեան վերա սկսեցի աշխատել ապրիլի մեկից» (ԵԼԺ, 4, 285), բայց և՛ «1863 թիվը վերջացնելու վրա եմ» (ն.տ., 291), ժամանակի վրա, գրքի վրա (ՆԸԵ, 552), բայց և՛ բոլորի վերա (ն.տ., 564), ուղեղի վերա (ն.տ., 568), շատերի վրա, նոցա վրա. բայց և՛ պարոնի վերա (ԵԼԺ, 2, 396), լեզվի վերա (ն.տ., 401) և այլն: «Կրիտիկայում», լեզվաբանական աշխատութեան մեջ հասած պատառիկներում և «Թղթի» թարգմանութեան մեջ ու ծանոթագրութիւններում այս կապի աշխարհաբարյան ձևը հիմնական է: Առանձին դեպքերում, ավելի շատ ձեռքի սովորութեան հետևանքով, քան գիտակցական մոտեցմամբ, հանդիպում են նաև գրաբարյան ձևեր: Օրինակ՝ բանաստեղծութեան վրա (ՆԸԵ, 479), նորա վրա (ն.տ., 482), հրապարակի վրա (ն.տ., 494), բայց և՛ մարմնի վերա (ն.տ.). արմատի վրա (ՆԸԵ, 579), այլ բանի վրա (ն.տ., 581), բայց և՛ բարկանալով այդ բանի վերա (ն.տ.). սոցա վրա (Թ, 8) և այլն:

Այլ է դրութիւնը «Ազգային թշվառութիւն» հոդվածում: Ոմանք այդտեղ՝ նշված կապի գրաբարյան ընդհանուր համակարգի կողքին աշխարհաբարյան ձևեր գտնելով այն եզրակացութեան են հանգել, որ դրանք, իբր թե Մ. Նալբանդյանի տեքստը Ստ. Նազարյանի կողմից սրբագրելու ժամանակ անուշադրութեամբ բաց թողնված վրիպակներ են: Ուսումնասիրողների ուշադրութեան փաստորեն վրիպել է այն հանգամանքը, որ «Ազգային թշվառութիւն» հոդվածում

վրա ձևը օգտագործվում է միայն այն դեպքում, երբ այդ կապը որպես ուղղակի խոսք դրված արևմտահայ բառակապակցության մեջ է գործածվում: Ինչպես՝ «... աչք են ձգում... անապատացած աշխարհի վերա» (Եկժ, 3, 103), «... միջոց չունի այն արյունաշաղախ տեսարանների վերա մի բուսական աշքը ձգելու...» (ն.տ., 108), «Մեղուի վերա» (ն.տ., 113), «... երեսի վերա մնային» (ն.տ., 114): Բայց և՛ «Միայն թե... մեր կամքը իբրև Մովսիսի պատգամ ընդունեն. մեր արածին կամ ընկիքին վրա չխոսին...», իսկ ձևը «չբարձին և չընկիքին վրա» կարելի է խոսել...» (ն.տ., 108), «... Ազգային վարչության «բարձին կամ ընկիքին վրա» (ն.տ., 110) (ընդգծումները մերն են—Ս. Գ.): Հեղինակային խոսքում այս կապը միշտ վերա ձևով է դրված:

Անցման որոշ շրջանից հետո Մ. Նալբանդյանի լեզվում, առանց որևէ բացառության, իր աշխարհարարյան ձևով է օգտագործվում նաև առաջև կապական բառը: Օրինակ՝ Աշխարհի առաջև (Եկժ, 404), մարդկության առաջև (ն.տ., 305), Բայրընի գագաղի առաջև (ն.տ., 307), աշխարհի առաջև (ՆՓ, 249), բայց և՛ մեր առջև (ՆՌԵ, 483), երևակայության առջև (ն.տ., 497), նրա առջև (ն.տ., 588), մարդերի առջև (Թ, 20):

5. էլ—ևս. Որևէ զիջում չի կատարում Մ. Նալբանդյանը նաև էլ և կա շաղկապների ու էլ եղանակավորող բառի գործածության իր դավանած հյուսիսափայլյան համակարգում. 1858—1862 թթ. առանց որևէ բացառության նա ևս-ն է գործածում: «Օրինակ՝ ևս լինեք» (Հ, 8, 52), «Ուրեմն իրավունք ևս ունեինք» (Հ, 10, 299), «Ավելորդ է մի խոսք ևս ասել» (Հ, 59, 8, 651), «...որի անունը ևս լսած չէին» (ն.տ., 10, 810), «Այս պատճառով ևս չենք կարծում» (Եկժ, 2, 294), «Մինչև այժմ ևս արգելք են եղած» (ն.տ., 304), «Խոստովանությունը ևս կատարում են օտարի լեզվով» (Հ, 60, 383), «Մեք ևս ծնելու (ծնվելու—Ս. Գ.) չէինք որպես հայ» (ՆՌԵ, 378), «Ուրիշ տեղ ևս չէ պիտո գտանեմ» (ն.տ., 425), «Գերձակը ևս նույն երգն է երգում» (ն.տ.) և այլն: Հմմտ.՝ «Այն ևս կրուսանի» (Հ, 7, 10ա), «Ինչ վիճակի մեջ ևս դրած լինեք» (Հ, 59, 11ն), «Արժանի ևս չէ համեմատել» (Հ, 60, 6, 442ն), «Ինքը ևս պատրաստ էր» (ն.տ., 10, 279ա), «Այլոց ևս հորդորել» (ՄՀ, 59, 165), «Գովելի բանը ևս պետք է պախարակել» (ՄՀ, 60, 245), «պ. Նազարյանցը պարկեշտ լռությունը ևս արհամարհում է» (ն.տ., 99), «Նզովք ևս պետք է հանձն առնի» (ԿԲ, 60, 832), բայց և՛ «Քալփաքիներն էլ ընկած են կեցած տեղը» (Եկժ, 4, 60)¹, «Շատերն էլ կան» (ՄՀ, 59, 165):

¹ Մեր նկատած միակ բացառությունն է:

«Գրաբար լեզուն էլ ունեցել է յուր խանգարիչները» (ՄՀ, 60, 36): նշենք, որ «Մեղվում» էլ շաղկապը առավելապես օգտագործվում է բարբառախառն աշխարհաբարով գրված տեքստերում:

1863—66 թթ. իր դիրքերը զիջում է նաև ևս շաղկապը: Այս անգամ դա կատարվում է հօգուտ էլ ժողովրդական ձևի: Այս շրջանից մեզ հասած բոլոր աշխատություններում էլ շաղկապը հավասարաշափ չի գործածվում: «Նկատողություն» (նկժ, 4) հոդվածում մենք ունենք էլ շաղկապի օգտագործման միայն մասնակի դեպքեր տիրապետող ևս-ի կողքին («Խարույկ էլ չկա»—ն.տ., 306):

«Երկու խոսք» և «Հեզելն ու նորա ժամանակը» աշխատություններում ևս-ն է արդեն բացառություն կազմում ու կիրառվում մասնավոր դեպքերում և դրա փոխարեն համապատասխանաբար ավելանում են էլ-ի գործածության դեպքերը: Օրինակ՝ «Այս կերպով ևս օգուտ է բերում» (նկժ, 2, 402), «Ինչ լեզվով ևս լինի գրված» (ն.տ., 403), «Անհնարին է խոսք ևս մեջ բերել» (նՋԵ, 554), այնպես ևս (ն.տ., 568), բայց և՛ առաջ էլ նայել էինք, շատերն էլ (նկժ, 2, 396), պարոններն էլ (ն.տ.), «Գերմաներեն էլ չգիտեն... նոքա էլ օգուտ քաղելով ...իրենք էլ բան հասկացող երեխն» (ն.տ.), «Մարկոսն էլ իր կարգով... երկու մարդ էլ ջոկ սպանեց» (նՋԵ, 554), «Աչքն էլ հանեցին» (ն.տ., 555), «Այն էլ բռնաբարվեցավ» (ն.տ., 560) և այլն:

«Կրիտիկայում», լեզվաբանական աշխատության պատասխաններում և մի քիչ ափելի պակաս Փարպեցու «Թղթի» թարգմանության մեջ ու ծանոթագրություններում հիմնականում էլ շաղկապն է օգտագործվում: Օրինակ՝ «Մի ուրիշ աշխատություն էլ գիտենք» (նՋԵ, 480), «Խորհուրդն էլ այս է» (ն.տ., 483), «Դարեր էլ անցան» (ն.տ., 500), «Մեզ էլ պիտի հասներ» (ն.տ., 514), Ծառն էլ որ տնկեն (ն.տ., 539), ինչքան էլ տգեղ լինի (ն.տ., 582), թուղթն էլ կարդան (Թ, 3), այս պատճառով էլ (ն.տ., 5), ձեզ էլ պիտի պատահի (ն.տ., 7), «Ես էլ նոցա նման եմ» (ն.տ., 11): Հմմտ.՝ «Ինչ շպարի տակ ևս ծածկվի» (նկժ, 3, 330), «Մի խոսք ևս մոռնալու չէ» (նՋԵ, 491), «Ընթերցողքը ևս իրավունք կունենային» (ն.տ., 584), «Նա ևս միանա» (Թ, 39), «Օրինակ ևս չենք ուզում բերել» (ն.տ., 69) և այլն:

Էլ բառի օգտագործումը 1863—66 թթ. հնարավորություն է տալիս Մ. Նալբանդյանին, նախ՝ ոճավորման նպատակներով կրկնություններում մե՛րթ էլ, մե՛րթ ևս դնելով խուսափելու լեզվական միօրինակությունից, ապա՝ օգտագործելու ժողովրդական լեզվին հատուկ մի ոճ, որը ևս-ով կառուցել հնարավոր չէր, քանի որ ևս-ը նախադասության սկզբում չի կարող դրվել: Օրինակ՝ «Էլ ուր ենք խոսում» (նՋԵ, 499), «... որ էլ ուժ չմնա պարը շարունակելու»

(ն.տ., 522), «էլ լսել չգիտեմ»¹, (Թ, 18). (չէր կարելի ասել՝ ևս ուր ենք խոսում. որ ևս ուժ չմնա):

6. Անել—առնել 1858—60 թթ. «Հյուսիսսփայլում» տպագրված իր աշխատություններում Մ. Նալբանդյանը շարունակում է առնել գրաբարյան բառի գործածությունը անել-ի փոխարեն: Օրինակ՝ գլխացավություն առնեմ (2, 7, 72), սալահատակ առնելու մասին (2, 8, 150), ինչ պիտո է առնել (2, 10, 338), հոգս առնե (ն.տ., 301), մայրություն առնել (2, 60, 5, 384)²; 1861—62 թթ., առանձնապես «Երկրագործությունում» առնել բայը՝ գրաբարյան անել նշանակության հետ միասին օգտագործվում է նաև վերցնել (նաև փխր. գնել) իմաստով. օրինակ՝ ոտքի տակ առնելու համար (ՆԸԵ, 374), ով ինչ կարող է առնել (ն.տ., 406), վաճառականություն առնել (ն.տ., 429), բայց և՛ Հյուսիսսփայլի խնդրած ռեֆորմը հետ չառնելով (ն.տ., 377), բոլոր վաճառված վարդապետարանքը հտ առնելու... համար (ն.տ., 380), Ես ձրի չեմ առել (ն.տ., 415) և այլն:

Մ. Նալբանդյանի 1863—66 թթ. բանտում գրված աշխատություններում զգալի կերպով նվազում են առնել (անել) գրաբարյան բայի գործածության դեպքերը. բացառություն է կազմում «Մեր լեզվի արմատական բարեփոխության մի փորձը», որի մեջ այն դեռևս լայն գործածություն ունի: Նշված շրջանում առնել բայը հանդես է գալիս և՛ առնել, և՛ վերցնել³ իմաստներով: Օրինակ՝ «Զգուշություն է առնում» (ն.տ., 555), շրջան առնող... ուժերի (ն.տ., 566), «Շրջան չեն կարող առնել» (ԵԼԺ, 2, 408), մատաղ առնել (2, 64, 3, 160), «Նույն առաջարկությունը կարելի է առնել» (ՆԸԵ, 583), քնտրություն առնել (ն.տ., 253): «Եվրոպական լեզուներից (է) առնված» (ԵԼԺ, 2, 396):

Առնել (անել) բայաձևը հիմնականում փոխարինվում է աշխարհաբարյան կենսունակ անել ձևով: Օրինակ՝ «Տպավորություն է առնում բնթերցողի վրա» (ՆԸԵ, 485), ծաղր առնելով (Թ, 13), «Ազոթ էլ չեն առնում» (ն.տ., 18) և այլն:

¹ 1858—60 թթ. ևս Մ. Նալբանդյանը փորձում էր նման ոճ ստեղծել էլ ժողովրդական ձևի նախորդ այլ գրաբար ձևի միջոցով. «իշխնք» «...այլ չեք դառնալու», «...այլ ինչ սե քնար» («Մանկության օրեր»):

² Հմմտ. պարտ առնեմ (ԵԼԺ, 4, 64), հիացմունք կառնեմ (ն.տ., 57) և այլն: Առնել բայի նման՝ գրաբարիմաստ գործածությունը հատուկ է ժամանակի գրական աշխարհաբարի մշակման բոլոր ուղղություններին: Օրինակ՝ փոփոխություն առնելու համար (2, 10, 314ն), մատնացույց առնելով (ն.տ., 320ն), բնաջինջ առնել, արմատախիլ առնել (2, 7, 10ա), ոտնակոխ առնել (2, 60, 1, 3ն), կար առնելով և մանելով (ն.տ., 6, 403ա) անտեսություն առնել (Մ2, 59, 134), ...որպես առնում է Հյուսիսսփայլը (Մ2, 60, 341), ինչ պետք է առնել (ԿԵ, 60, 832) և այլն:

³ Այս իմաստով գործածվող առնուլ բային կանգրադանանք ստորի:

7. 1858—60 թթ. շարունակվում է գրաբարյան ու(1) լծորդության որոշ բայերի օգտագործումը: Դրանցից ամենից շատ տարածված է առնույլ-ը, ապա՝ բողոյ բայը. բացառությունների կարգով հանդիպում են նաև զբոսնույ, զարբնույ բայերի առանձին ձևեր: Օրինակ՝ փոխ առնույ (2, 59, 10, 809), և առնում (ն.տ., 11, 910), պիտի առնուն (նվթ, 2, 304), հետ առնույ (ն.տ., 308), բողուն (2, 60, 5, 385), կիսատ բողոյ (2, 7, 75), զբոսնույ (նվթ, 2, 294):

Առնույ և բողոյ բայերի գործածությունը 1861—62 թթ. սահմանափակվում է, սակայն սրանք դեռևս լրիվ կերպով չեն փոխարինվում համապատասխան աշխարհարարյան ձևերով: Օրինակ՝ հանձն առնու (նվթ, 375), զենք առնույ (ն.տ.), ուր բողուն (ն.տ., 376), բողոց (ն.տ., 388), առնու (ն.տ., 415), կառնու (ն.տ., 419)¹:

1863—66 թթ. նշված բայերից ամենից շատ առնույ-ն է օգտագործվում. այն գործածական է նաև «Բերդի հիշատակարանում»: Օրինակ՝ կառնու այսօր (նվթ, 4, 287), վաղը կառնու (ն.տ., 288), համա՝ հանձն առնույ (ն.տ., 305, Թ, 14), ինչ կառնու (նվթ, 558), շառնու (ն.տ., 482), վրեժ առնույ (ն.տ., 487), կապոց առնում (ն.տ., 493), աչքի տակ առնովին (ն.տ., 506), հասակ առնովին (ն.տ., 527) և այլն: Այնուհետև զալիս են բողոյ-ն ու երդնույ-ը: Օրինակ՝ պիտի բողովին (ն.տ., 484), բողուն (ն.տ., 486), բողուր (ն.տ., 583), բողուն (նվթ, 253), երդնում էր (նվթ, 487), երդնում եմ (ն.տ., 515) և այլն:

8. Հյուսիսափայլյան ուղղության հեղինակների լեզվում առկա են նաև բառային այնպիսի երկձևություններ, կամ իմաստային օգտագործումներ, երբ զույգ ձևերից որևէ մեկին գերակշռություն չի տրվում, կամ նրանցից որևէ մեկն իր գործածությամբ չի տեղայնացվում: Դրանցից են՝ փոխաբեն—փոխանակ:

Մ. նալբանդյանի, ինչպես և 1858—60 թթ. այլ հեղինակների լեզվում որպես հոմանիշներ են հանդես գալիս փոխաբեն—փոխանակ բառերը. դրանց գործածության մեջ որևէ համակարգ չի նկատվում և այդ բառերն ազատ կերպով իրար փոխարինում են: Օրինակ՝ «Ներս է մտանում Մխիթարյան միաբանության մեջ, կեղծավորյալ պապականության փոխանակ» (2, 11, 418), «Բայց մեր համար դարմանք չէ գորա փոխանակ մի շատ բնական գործ» (2, 9, 419), «Դորա փոխանակ... դորա փոխաբեն տվի է նա» (2, 59, 10, 808). համա՝ «Նախ և առաջ հարկավոր էր փոխանակ անբան արարածներին... ձայներ հնչեցուցանելու...» (2, 10, 312ն):

¹ Համա՝ կառնու (2, 10, 315ն), հանձն առնու, քննության տակ առնույ (ն.տ., 316ն), վեր առնում (2, 7, 10ա), օրինակ առնուր (2, 59, 11, 895ն), ձևեր առնույ (կթ, 60, 832):

Քննարկվող շրջանի գրական լեզվի տարբերիչ առանձնահատկություններից մեկը պետք է համարել առանձին բառակազմական ածանցներով կազմված բառերի մեծաքանակությունը. 1850—1860 թթ. աշխարհաբարում կենդանի ածանցներից առավել կենսունակ են հետևյալ ածանցները՝ եալ (յալ), ուրիւն (ուրյուն), իշ եղէն (եղեն), ան—և ալէն¹:

1. Եալ ածանցը հիմնականում ածականներ է կազմում. օրինակ՝ լուսավորչալ ազգերի մեջ (Հ, 1, 75), Բորժոմ ասացչալ տեղը, հիշչալ հիվանդանոցը (Հ, 2, 151), լրացչալ արհամարհությանը (Հ, 4, 337), ապականչալ հյութերը (ն.տ., 340), ուխտչալ խորհուրդի (ն.տ., 377), վկայչալ կրոնագրութ (Հ, 5, 406), մեռչալ դիակի (Հ, 6, 477): Հմմտ.՝ ապականչալ օրերումը (Հ, 4, 282ն), հառաջուց պատրաստչալ հողի մեջ (ն.տ., 266ն), մեռչալ հայկաբանության մասին (Հ, 2, 144ն):

Եալ ածանցը չափազանց տարածված է նաև «Մեղու Հայաստանի» թերթում: Օրինակ՝ բաժանչալ երկիրը (ՄՀ, 58, 4), կատարելագործչալ երկրագործության (ն.տ., 52), կառուցչալ մենաստանի (ն.տ., 92), խաթարչալ ձայնիցն (ն.տ., 110), տառապչալ ազգիս, կտրչալ գլուխներ (ն.տ., 111). հմմտ.՝ քարացչալ սրտի վերա (ՆՔՀԴ, 19), կարգավորչալ խոսակցության... վերա (ՆՔՀԴ, 21):

Մ. Նալբանդյանի լեզվում 1858—60 թթ. լայնորեն գործածվում են ինչպես այս ածանցով կազմված՝ այժմ էլ սովորական, այնպես էլ այլ՝ ներկա շրջանում մեծ մասամբ հարակատար դերբայի ձևով փոխարինված բաղմամբիվ բառեր: Օրինակ՝ հավատացչալ հասարակության (Հ, 7, 75), ճշմարտությանը ոգևորչալ (Հ, 8, 162), լրացչալ արհամարհանքով (ն.տ., 160), նախապացչալ փոսի վերա (Հ, 10, 345), կեղծավորչալ ապականության փոխանակ (Հ, 11, 418), խարխալչալ կառավարությունը (Հ, 59, 9, 748), պայմանչալ արծաթը (ն.տ., 9, 13), մոլախոտչալ անդաստանը (ն.տ., 9, 16), նախապաշարչալ հայացք (ԵԼԺ, 2, 307)², հմմտ.՝ ուսչալ աշխարհական (ԿԲ, 60, 527), որբացչալ ծերունին (ն.տ., 3), վախճանչալ անձ (ն.տ., 5), քայքայչալ անդամներն (ն.տ., 23):

1861—62 թթ. ևս բաղմամբիվ են Եալ (յալ) ածանցով կազմված բառերը: Սա առանձնապես վերաբերվում է «Երկրագործությանը», որի մեջ այս ածանցով կազմված մեծաքանակ բառեր են օգտագործվում: Օրինակ՝ ուխտչալ ճանապարհիցն (ՆԸԵ, 367).

¹ Հիմնականում կանգ կառնենք ածանցների այժմ անսովոր կիրառություններին վրա:

² Հմմտ.՝ ապահովչալ նամակ (ԵԼԺ, 4, 68):

վերոգրյալ¹ տետրակը (ն.տ., 368, 407), առեանգյալ կնոջ (ն.տ., 370), ճնշյալ ժողովրդի (ն.տ., 374), պսակյալ գլուխը (ն.տ., 405), հարուստ և ապահովյալ (ն.տ., 407), ջերմախտական և լարյալ վիճակը (ն.տ., 421), նշխարյալ ոսկին (ն.տ., 427), լքյալ բազուկները (ն.տ., 435), մի շփոթյալ և աղմկյալ տեղում (ն.տ., 437), առաջարկյալ ծառայությունը (ն.տ., 439), Կմնա անշարժ և անդամալուծյալ (ն.տ., 440), Մարդն ապահովյալ է (ն.տ.) և այլն և այլն: Հմմտ.՝ ծաղկյալ դրությունը (2, 61, 7, 54ն), լուսավորյալ և քաղաքականապես հասունացած ազգերի մեջ (ն.տ., 70ա): Ինչպես տեսնում ենք, «Հյուսիսամիայում» իրար կողքի լինելու դեպքում հարակատարի իմաստով գործածված դերբայներից մեկը -եալ (-յալ) և մյուսը -ած վերջավորությամբ է դրվում, որով և լեզվական միօրինակությունը խախտվում է:

Մ. Նալբանդյանը, որպես սկզբունք, խուսափում է նման դեպքերում աշխարհաբարյան հարակատար դերբայի օգտագործումից:

Քանակական տեսակետից 1863—66 թթ.² Մ. Նալբանդյանի լեզվի ետհյուսիսամիայյան շրջանում, որոշ չափով նվազում է -եալ ածանցով բաղադրված բառերի թիվը, բայց այն սահմանափակ կիրառության չի հասնում. -եալ ածանցով կազմված ձևերը 1863—1866 թթ. շարունակում են մնալ Մ. Նալբանդյանի լեզվի տարբերիչ առանձնահատկություններից մեկը: Ահա մի քանի օրինակներ. Ժամ հառաջ սովորական խոստովանյալ լեզու (նկժ, 2, 404), ... Թաղավորյալ մատենագրությունը վիպագրությունն է (ն.տ., 403), Մասիս և Արագածի երեւցյալ պատկերները (նկն, 503), առասպելյալ բնական երևույթը (ն.տ., 505), գերածայրյալ անպիտանությունը (2, 64, 4, 159), լուսավորյալ և գովյալ գեղեցկությունը (նկն, 579), քաղաքակրթյալ աշխարհին (ն.տ., 581), ապացուցյալ ճշմարտություն և այլն: Հմմտ.՝ Միացած Նահանգներին (նկժ, 4, 306):

2. -ուրին (-ություն) ածանցը նշված առավել կենսունակ ածանցներից ամենատարածվածն է: Այս ածանցով կազմված բառերի զգալի մասի հիմքը ենթակայական (ներկա) դերբայի ձև ունի, որին ափեղանալով՝ -ուրին (-ություն) ածանցը կազմում է գործողության անունը՝ որպես գոյական: Օրինակ՝ պահանջողուրբեների մեջ (2, 1, 79), ազատ ձգտողության հետեւելով (2, 6, 458—459), «Բնությունը... դտանվում է անդադար շարժողության մեջ» (2, 8, 162), ձեռնառու էին հալողության (2, 9, 228), «Այսպիսի ճնշողությունք լավապես չեն պարզում պատճառը» (ն.տ., 232), բարե-

¹ «Որի մասին վերեւում գրված է». հմմտ. վերասաց տեղեւում (նկն, 432), վերասաց պարագաներով (ն.տ., 410):

խիղճ հերքողություն (ն.տ., 308), այն մերժողությունը (2, 59, 10, 308), արժանի նմանողության (ն.տ., 819), պահանջողություն (նճԵ, 368), ձգտողությունը (ն.տ., 416), ճնշողություն (ն.տ., 442), հմմտ.¹ ճարտարապետական ձգտողությունը (2, 1, 61ն), «Պահանջողությունը առավել մեծացան» (2, 4, 270ն), «Եթե բնորոշության մեջ չկա սխալմունք» (2, 6, 494ա): Նշված բառերի մեծամասնությունը մեր լեզվի պատմության հետագա շրջանում փոխարինվել է արմատից, և -ում(ն) ածանցից կազմված ձևերով (շարժում, հալում, ճնշում, ձգում, հերքում, մերժում, այլն): Նույն կազմության բառերի մի այլ խումբ այժմ օգտագործվում է առանց որևէ ածանցի: Օրինակ՝ պահանջողություն (2, 10, 308) -պահանջ, կայծակի դարկողությունը (2, 59, 1, 16ա) -զարկ: Գրական լեզվում նույն ձևով չպահպանվեց նաև արմատի (կամ հիմքի) վրա -ություն ածանցի հավելմամբ կազմված բառերի մեծամասնությունը: Օր.² դիտավորության իրագործությունը (2, 2, 150), Կատարվեցավ միաբանության հիմնարկությունը (2, 5, 407), լուսավորության բարոգությունը (2, 6, 475), հայհոյություն (ն.տ., 368); ձեռնարկությանը (ն.տ., 441) «ձեռնարկումների» և այլն:

Նման բառերի որոշ խմբի առանց -ութիւն ածանցի ձևերը գործածական էին 1858—60 թթ. և գործածական են կամ գործածելի են այժմ: Օրինակ՝ կամեցածի պես որակություն տալու համար մի բույսի (2, 6, 497) -որակ, երկրաշարժության ժամանակ (2, 9, 229) -երկրաշարժ, տերևաքափությունը (2, 10, 335) -տերևաքափ, «Սկսանում եմ... հառաջաբանությամբ» (2, 59, 1, 69) -առաջաբան!, հանդիսավոր հացկերություն (ն.տ., 11, 903) -հացկերույթ (ճաշկերույթ). ձեր նամակի դրություն (նճԺ, 4, 68) -դրույթներ և այլն:

Որոշ բառերի -անք ածանցով կազմված ձևերը հազիվով հանդիսացան՝ «Աղաչում ենք աշխատություն հանձն առնուլ և կարգալ» (ն.տ., 305), «Հանդիպում ենք Հեգելի հարգության» (նճԵ, 567), հայհոյություն չկա (նՓ, 25), վիրավորությունը (2, 10, 343) -վիրավորանք. վերջին հարգության պարտքը (2, 59, 16, 815) -հարգանք, արհամարհություն (2, 60, 7, 467) -արհամարհանք. հմմտ.³ արհամարհությամբ (ն.տ., 1, 82ա), հարգություն պահանջել (2, 59, 11, 900ն), ծանր աշխատություն էր (2, 10, 315ն) և այլն:

Շատ ավելի փոքրաթիվ են այն բառերը, որոնց -ում(ն) ածանցով կազմված ձևերն են գործածվում: Օրինակ՝ վանքերի կործանությունը (2, 59, 8, 657) -կործանում. Լինում է շատ ար-

¹ Հմմտ.¹ «Թարգմանիչը սկսանում է յուր գործը մի շատ գեղեցիկ հառաջաբանով» (2, 10, 319ն):

տաշնչություն (ն.տ., 656)—առաջնում. ամօթի հրապարակությունը (եկթ, 2, 303)—հրապարակումը:

Մ. Նալբանդյանը գտնում էր (տե՛ս եկթ, 3, 214), որ գրաբարում —ումն ածանցով կազմված բառերը («բայանուններ») ժողովրդական լեզվում փոխարինվել են անորոշ դերբայի ձևերով («աներևույթ եղանակ») և —ում(ն) ածանցով կազմված ձևերը ժողովրդի համար ոչ-սովորական, օտարոտի էր համարում: Ըստ Մ. Նալբանդյանի, դրանք պետք էր օգտագործել շատ մեծ զգուշությամբ: Թերևս սա այն պատճառներից մեկն էր, որի հետևանքով նա՝ այդանձնապես 1863—65 թթ., աշխարհաբարի մշակման այլ ուղղություններում —ում(ն) ածանցով գործածվող բազմաթիվ բառեր —ություն ածանցով կազմված ձևերով էր փոխարինում: Օրինակ՝ «Արգո հեղինակը թույլ ըմբռնություն ունի» (եկթ, 4, 304), «Մարդկային դիտության շրջանը ավելի տարածություն է ստանում» (նՐԵ, 560), օրագիրների տարածության սահմանափակությունը (եկթ, 2, 395), «Որքան տարածություն ունի հայ ընկերության մեջ» (նՐԵ, 489) և այլն:

—ություն-ը «հյուսիսափայլյան» կենսունակ միակ ածանցն է, որը 1862—65 թթ. ևս շարունակում է գործուն մնալ: Այս շրջանում էլ —ություն ածանցը կարող է դրվել ինչպես արմատի, այնպես էլ ներկա (ենթակալական) դերբայի ձևի վրա: Օրինակ՝ կարտություն (ն.տ., 553), երաշտության քնդգեմ (ն.տ., 500), ալպացուցության (ն.տ., 505), խոսելով երկաշարժություն վրա (ն.տ., 514), փառզություններից (նՔ, 251). բայց և՛ ներողություն՝ (նՐԵ, 555)— «ներում», ձգտողություն (ն.տ., 586), «Հիմնված է Արշավրի դժողության վրա» (ն.տ., 487), մեծողությունը (ն.տ., 498), ճնշողությունը (ն.տ.), էլեկտրական լարողությունը (ն.տ., 508) և այլն:

3. —իչ ածանցը նույնքան տարածված է. օրինակ՝ զգուշացուցիչ առաջնորդ (2, 1, 74), «Գաստիարակիչ կը լինի» (ն.տ. 76), գրավիչ և դաստիարակիչ նյութեր (ն.տ., 78), զգուշացուցիչ... ակնարկություններ (ն.տ., 79), «Բառերը չեն միայն դժվարացուցիչը» (ն.տ.), ամօթի մերկացուցիչ (2, 2, 147), գործի... հառաջացուցիչը (2, 4, 265), զրոսեցուցիչ (2, 5, 417), թագուցիչ վարագույրը (2, 6, 466), գայթակղեցուցիչ անդամը (ն.տ., 465), հատկացուցիչ բնավորությունը (ն.տ. 459), «Դուրս խանգարիչը են» (ն.տ., 503):

—իչ-ը նույնքան կենսունակ կերպով գործածվում է նաև «Հյու-

¹ Հմտ.՝ «Հավասարության ոգին բռնաբարվում է, երբ հանցանքը ներվում է, բայց եթե այդ ներողությունը քնդհանուրի համար է...» (նՐԵ, 555), «...Ոչ քե վնաս կրելու չէ միջնադարյան ուղղությունը մերժելուց, այլ դուրս հակառակ այդ մեծողությունը միակ պայմանն է նոցա առաջադիմության» (ն. տ., 498):

սիսափայլի» մյուս հեղինակների, ինչպես և գրական աշխարհաբարի մշակման այլ ուղղությունների ներկայացուցիչների մոտ. օր.՝ ցավեցուցիչ խաթոցներ (Հ, 1, 25), դաստիարակիչ մատենագրությունը (ն.տ., 35), խոցոտիչ փշեր (ն.տ., 45), սնուցիչ հողին (ն.տ., 65), մոլորեցուցիչ իմաստակությամբ (Հ, 4, 2855), աշխարհաուղղիչ մարդերի (ն.տ., 2845), խտտեղեցուցիչ քալ (ն.տ., 2775), խափանիչք (ՆՔՀԴ, 6), բացավորիչն (ՆՔՀԴ, 6):

Այս ածանցով կազմված ու Մ. Նալբանդյանի 1858—60 թթ. լեզվում գործածական բառերի մի խոշոր մասը գալիս է գրաբարից (պատարագիչ— Հ, 7, 73, ֆարոգիչ— Հ, 9, 246 և այլն) և այժմ էլ գործածական է:

Նկատվում է, որ -իչ-ով ածանցված բառերի գործածությունը 1860 թ., համեմատած 1858—50 թթ. հետ, որոշ չափով սահմանափակվում է, սակայն դա չի հանգեցնում այդ ածանցով կազմված բառերի դուրս մղմանը: Այսպես 1858—60 թթ. ունենք՝ սատակիչ շանթ (Հ, 7, 77), թուլացուցիչ քնից (Հ, 10, 294), ուրախացուցիչ նյութեր (Հ, 59, 1, 66), թմրեցուցիչ թույն (ն.տ., 68), սատակիչ կլիմայի մեջ (ն.տ., 10, 809), զմայլեցուցիչ դարուն (ն.տ., 817), հաջողեցուցիչ որպիսությունը (եկե, 2, 311): Հմմտ.՝ ուղղիչ և խրատիչ և դաստիարակիչ գավազան (Հ, 59, 11, 8975), զարթուցանող և զգաստացուցիչ հնարների (ն.տ., 8995), հիացուցիչ զմայլումն (Հ, 60, 12, 4255), «ես խայտառակիչ եմ» (ն.տ., 4, 264ա) և այլն:

-իչ ածանցով կազմված բառերը նշանակալի տեղ են գրավում «Երկրագործություն» (1862 թ.) բառապաշարում: Օրինակ՝ շահեցուցիչ (ՆԸՆ, 367), երևեցուցիչը (ն.տ., 404), ծնուցիչ պատճառքը (ն.տ., 407), բարվոքեցուցիչ հորդորներ (ն.տ., 409), «Քաղաքակրթիչ հոգաբարձից չզրկվի» (ն.տ., 451). հմմտ.՝ բավականացուցիչ լեզու (Հ, 61, 6, 4765), խոռվեցուցիչ կասկածանքով:

Աչքի է ընկնում այն հանգամանքը, որ -իչ ածանցը հիմնականում պատճառականի հիմքի վրա է գրվում:

1863—66 թթ. -իչ ածանցով կազմված բառերի թիվը որոշ չափով սահմանափակվում է:

4. Մ. Նալբանդյանի լեզվում առանձնապես շատ գործածական են, «Հյուսիսափայլի» 1858 թ. 4—6 ամսատետրերից սկսած, -եղեն (-եղեն) ածանցով կազմված բառերը. օրինակ՝ մարդեղեն աշխարհի մեջ (Հ, 4, 334), մարմնեղեն կատարելությունը (Հ, 6, 474), հոգեղեն մարդ (ն.տ., 469), օղեղեն շրջապատ (ն.տ., 457), աստվածեղեն մաս (ն.տ., 460): Հմմտ.՝ մաշկեղեն պարկ (Հ, 1, 685), մազեղեն հյուսվածք (ն.տ., 695), արլունեղեն երակների մեջ (ն.տ., 695), աստվածեղեն օրենքով (Հ, 4, 2845), մետաղեղեն նշան (ն.տ.,

2755): Այս ածանցը հյուսիսափայլյան աշխարհաբարում հանդես է գալիս հետևյալ իմաստներով:

ա) Յույց է տալիս, թե ինչ նյութից է լրացյալը. օրինակ՝ մսեղեն պաշարներ (Հ, 8, 150), ոսկեղեն կամ արծաթեղեն ժապավենով շրջակարած... ֆես (ն.տ., 154), խեցեղեն նետեր (Հ, 9, 246), մսեղեն մարմին (Հ, 59, 10, 820), ոսկեղեն և արծաթեղեն զարդեր (Հ, 60, 5, 393): Հմմտ.՝ փոխաբերական իմաստով—ոսկեղեն տարիներից մինն էր (Հ, 11, 432), «Ոսկեղեն տառերով պիտի ա լանդի» (ՆԼԺ, 2, 307), ոսկեղեն սերմը (Հ, 59, 12, 980ն), առաջին սիրու... արծաթեղեն հնչյունքը (ն.տ., 973ա) և այլն:

բ) Այլին, —ական ածականակերտ ածանցների իսաստով: Օրինակ՝ մարդկեղեն իմացականություն (Հ, 59, 10, 811)—մարդկային, մարդկեղեն գիտություն (ն.տ., 818), հոգեղեն հատկություններով (Հ, 8, 110), գազեղեն բոցեր (Հ, 59, 11, 904):

—նղեն ածանցը «Հյուսիսափայլում» ամենից շատ (առանձին դեպքերում նաև ամենից անհաջող) օգտագործում է Ստ. Նաղարյանը՝ առավելապես իր թարգմանական աշխատություններում: Օրինակ՝ օղեղեն ծովի մեջ (Հ, 59, 5, 361ն), մարմնեղեն աշխարհի մեջ (Հ, 60, 12, 434ն), աստվածեղեն արարչի (Հ, 59, 11, 900ն) և այլն:

«Հյուսիսափայլից» հեռանալով՝ Մ. Նալբանդյանը հիմնականում հրաժարվում է նաև այդ ածանցի հյուսիսափայլյան կիրառությունից, և —եղեն ածանցը 1863—66 թթ. օգտագործված ենք գտնում միայն առանձին դեպքերում, բացառությունների կարգով, ինչպես՝ օգուտ քաղելով իրենց մարմնեղեն լեզվի ճկունությունից (ՆԼԺ, 2, 396), օղեղեն բարձրության մեջ (ՆԼԵ, 509), եկեղեցու փայտեղեն շինվածք (Թ, 2), հմմտ.՝ զրար.՝ փայտակերտն եկեղեցվոյն (ԹԷ, 37):

5. 1858—62 թթ. բառակազմությանն ակտիվ կերպով մասնակցում է ան—ժխտական նախաածանցը, որոշ դեպքերում նույնիսկ փոխարինելով տ—ին:

«Հյուսիսափայլը» (հատկապես Մ. Նալբանդյանը և Ստ. Նաղարյանը) համառորեն չի օգտագործում մատչելի բառը —ան—նախաածանցով կազմված կապակցություններում: Նման դեպքերում գերադասությունը տրվում է մոտենալ, մերձենալ բառերին: Օրինակ՝ անմոտենալի են բեզ (Հ, 4, 343), մի անմերձենալի վարագույրի տակ (Հ, 6, 465) և այլն:

Նույն ձևով ունենք՝ անմերժելի ապացույց (ՆԼԺ, 2, 304)—անժխտելի¹, անհակառակելի (ՆԼԵ, 481)—անառարկելի, անժխտելի, անգործ (ն.տ., 520), —անմշակ, անկողոպտելի սեփականություն

¹ Խաչաձև հասկացություններ են:

(2, 10, 307)¹, անփախչելի (2, 64, 3, 168)—անխուսափելի², անսխալելի և անմեղանշական երեսփոխան (2, 6, 467), անդատողական երեսփա (2, 9, 243). Հմմտ. անփախչելի մտավորական ինկվիզիցիո (Թ2, 8), անմարդի բնավորությունը (2, 10, 304) և այլն:

6. Բաղմաթիվ են —ական ածանցով կազմված բառերը: Դրանք արտահայտում են ամենաբաղմաղան իմաստներ: Քննարկվող շրջանում —ական ածանցը հանդես է գալիս հետևյալ ածանցների յոթմյան համապատասխան իմաստներով. —լի՝ ախորժելի և բերկրական կիրքեր (2, 7, 11ա), ընդունական դաստիարակություն (2, 60, 5, 384). —ային՝ համաշխարհական պատմության (2, 5, 401), հանքական դատակարգների մասին (2, 1, 78), վուլկանական արտահոսությունը (2, 9, 232), երազական թագավորություն (2, 59, 12, 980ն), անտառական շնչավորների (ն.տ., 5, 361ն), գազանական անգթություն ընդդեմ (ն.տ., 11, 915). —ի՝ երբեմնական կրոնավորը (ԵԼԺ, 2, 306), մայրենական եկեղեցուց (2, 5, 401). —առա՝ լինելով կատարելապես շնչական (2, 8, 113ա), երկրի բերքերի... շնչական և հանքական դատակարգների մասին (2, 1, 78) և այլն: Մ. Նալբանդյանը այս ածանցով կազմված բաղմաթիվ բառեր է օգտագործում նաև 1863—66 թթ., օրինակ՝ անցողական նեղություն (ՆԸՆ, 408)—«անցողիկ», կոստական (խորհուրդ) (ԵԼԺ, 2, 407) «կորստի հանգեցնող», «կորստաբեր», ազատական գիտություններ (ն.տ., 409)—«ազատ», մոլորական (ճանապարհ) «սխալ», գազանական գործ (ՆԸՆ, 486) «գազանային», սիրական գործ (ն.տ., 519)—«սիրելի» (ն.տ.), բառական թարգմանություն (Թ, 59-րդ ծնթ.)—«բառացի» և այլն: Ական ածանցով բաղադրված հյուսիսամիայլյան կազմություններից բոլորը չէ, որ մնացին: Մեր գրական լեզվում այդ ածանցով կազմված ուրիշ ածականների և գոյականների փոխարեն հետագայում օգտագործվեցին կամ առանց —ական ածանցի, կամ այլ ածանցներով բաղադրված ձևերը:

Բերենք նաև —ական ածանցով մի շարք հնացած կազմությունների օրինակներ՝ ինչպես բուսականը³ կամ կենդանին (2, 6, 504), «Հարստականի պակասավորությունը... երևում է որպես մի կատարելություն» (2, 11, 428), դարու... հատկական բնավորությունը (2, 10, 300), մեծօղական նամակներ (2, 59, 10, 808), ուրախական

¹ Հմմտ.՝ սովորական՝ անփախչելի կապակցելու (2, 59, 9, 748), ինչպես և՛ անխելի իրավունքը (2, 60, 1, 3ն):

² Հմմտ.՝ նման հոլովումից փախչելու համար (ՆԸՆ, 485), արտաբերելու դժվարութենից փախչելու համար (ն. տ., 595):

³ Բույս բառը քննարկված շրջանում Ստ. Նաղարյանը գործածում էր բոլորովին այլ իմաստով՝ բուսենլը, աճը՝ մազերի բույսը (2, 1ն):

բացազանչությունը (ն.տ., 1, 68): Հմմտ.¹ ավելորդական շահախնդրությունըն (ԵՔՀԴ 6), «Հարստականները ևս առավել ճոխացան» (Հ, 4, 275ն) և այլն:

7. Մակբայական ածանցներից առավել շատ Մ. Նալբանդյանի լեզվում գործածվում է -պէս-ը, ապա -օրէն-ն ու -աբար-ը: Օրինակ՝ «Վատիկանը արթնապես հսկում է» (Հ, 5, 407), համառոտապես խոսելով (ն.տ., 416), «... որի մէջ իրողապես գտանվում էին» (Հ, 10, 298), հպատակորեն խոնարհելը (Հ, 7, 77), հայտնված լինի... մարդկորեն (Հ, 59, 10, 816), «Դուրս է թափվում հեղեղաբար» (Հ, 5, 399) և այլն:

Այստեղ անհրաժեշտ է նշել, որ ածանցակերտ մակբայները Մ. Նալբանդյանի լեզվում առհասարակ քիչ են օգտագործվում: Մակբայի իմաստ արտահայտելու համար նա շատ հաճախ դիմում է կերպով բառի օգնությանը: Օրինակ՝ «Յուշք է տալիս բացերն կերպով» (Հ, 1, 71), արանքին կերպով (կեղծավորաբար) պապական ձեացած լինելով (ն.տ., 472), ժամանակավոր կերպով լռեցնելու (ԵՄԺ, 2, 304, 305) և այլն¹:

8. 1858—60 թթ. «Հյուսիսափայլում»՝ բառակազմության մեջ առանձնահատուկ դեր են կատարում -կից երկրորդ բաղադրիչով կազմված բառերը (սրանք համապատասխանում են ուսներենի Ը-, ԾՕ- նախածանցներով կազմված բառերին): Առավել շատ այս բառերը գործածվում են Ստ. Նազարյանի լեզվում, սակայն, աստիճանաբար Մ. Նալբանդյանի համար ևս դրանք սովորական են դառնում: Օրինակ՝ եղբայրակիցներին (Հ, 7, 72), համակակցությունը (Հ, 10, 336), «փոխադարձ նամակագրություն», նիզակակից (ն.տ., 344)—«համախոհ», «Հանդիսակից ենք գտանվել որոշ թշվառությունների» (Հ, 59, 5, 380), աշխատակից և պատերազմակից մարդ (ն.տ., 10, 817), պատմակից լինելու (ԵՄԺ, 2, 304), աշխատակից լինելով անցքին (ն.տ., 308), խոսակից և հանդիսակից լինել մի ուրիշին (ն.տ., 309), չարչարակից (Հ, 60, 5, 382). Հմմտ.¹ բարեկամությունը ընթացակից է ճանապարհորդին (Հ, 59, 12, 980ն), մանկության խաղակիցը և նորա կյանքի ճանապարհակիցը (ն.տ., 977ա) և այլն:

1861—62 թթ. Մ. Նալբանդյանը, առանձնապես «Երկրագործու-

¹ Այժմ սովորական՝ մի կերպ, այս կերպ (մի բան անել) և նման մի քանի այլ հարադրություններ Մ. Նալբանդյանի մոտ կերպով բառի միջոցով են բաղադրվում: Օրինակ՝ մի կերպով օգտակար լինել (Հ, 5, 479), այս կերպով ուսուցանել (ԵՄԺ, 2, 302), «Ուրիշ կերպով չէ կարող տալ» (ն. տ., 305), «Ոչինչ կերպով չէ կարող ցույց տալ» (Հ, 5, 419), «Ինչ կերպով կատարվում է այս» (Հ, 6, 460), «Ինչ կերպով ստանում է» (Հ, 59, 11, 917) և այլն:

թյունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատության մեջ, շարունակում է -կից երկրորդ բաղադրիչով կազմված նոր բառեր գործածել: Օրինակ՝ «Նա գող է և գողակից» (ն.տ., 415), պանդխտակիցք (ն.տ., 430), բնակակից լինելով մի կաթվածահար ժողովրդի (ն.տ., 435), ընթացակից (ն.տ.) և այլն: Հմմտ.՝ ամուսնակից կնոջ (Հ, 61, 11, 360ն), ճանապարհակից (ն.տ., 9, 235ն), ամուսնակցի ընտրության (ն.տ., 7, 64ն):

Թե որքան գործուն է եղել -կից երկրորդ բաղադրիչը, երևում է նաև այն բանից, որ 1863—66 թթ. ևս Մ. Նալբանդյանը գործածում կամ կազմում է նորանոր բաղադրություններ: Օրինակ՝ «Սա այն մատենագրությունը չէ, որ քնակից էր կրոնի... նորածվելուն» (ՆԼԺ, 2, 406), գործակցի (ն.տ.; 397), քո արհեստակիցք (ՆԼԵ, 550), գործակից էր եղել (ն.տ., 566), եղբայրակիցք (ն.տ., 481), «Դավաճանակից են լինում» (ն.տ., 489), կապակից (ն.տ., 500), «Բնակակից եմ եղած» (ն.տ., 506), ազգակցաց (ն.տ., 536), «Կամակից էր այս բանին» (Հ, 64, 3, 162), «Բնակակից է եղել Վահանին» (Թ, 44) և այլն. հմմտ.՝ «Փարպեցու (և) Վահանի սննդակցությունը և խաղակցությունը» (ն.տ.), որոնք առկա են գրաբար բնագրում:

9. Մ. Նալբանդյանի «Հյուսիսափայլին» համագործակցելու առաջին շրջանի լեզվի համար բնորոշ է նաև -ավոր ածանցի գործածությունը՝ պայմանավոր ուրախություն (Հ, 59, 1, 66), ապօրինավոր գործեր (Հ, 10, 334), պատմության պատկանավոր մարդ (Հ, 5, 401), երկրավոր թագավորությունը (Հ, 59, 12, 980ն):

Ինչպես տեսնում ենք -ավոր-ը դրվում է այժմյան -ական, -ի, -ող, -ալին ածանցների համապատասխան իմաստներով:

10. «Հյուսիսափայլի» 1858 թ. լեզվի մյուս բնորոշ գիծը -անբայածանցով կազմված բայերի գործածությունն է: Օրինակ՝ անցանելու (Հ, 1, 71), հարցանում ենք (ն.տ., 72), գտանե (ն.տ., 74), տեսանում էր (Հ, 5, 378), մտանում է (ն.տ., 378), դաշտումը չեն բուսանում (ն.տ., 466), պիտի լուծաներ (ն.տ., 483):

Անհետաքրքիր չի լինի նշել, որ եթե «Հյուսիսափայլի» քննարկվող շրջանի առաջին համարներում Մ. Նալբանդյանը որևէ շեղում չի կատարում հօգուտ այդ բառերի աշխարհաբարյան ձևերի (անցնել, հարցնել, գտնել...), ապա Ստ. Նազարյանի մոտ, ընդհակառակը, որոշ դեպքերում օգտագործվում են նաև այդ բառերի աշխարհաբարյան ձևերը: Այսպես. նրա մոտ մի կողմից ունենք՝ սկսանելով (Հ, 1, 1), գտանվին (ն.տ., 3), մեռանելուն (Հ, 4, 269), սկսանել, տեսանվում են (ն.տ., 266), «Ներս են մտանում» (Հ, 6,

66), իսկ մյուս կողմից՝ «Հարցնում է նոցանից... Հայրենիքը լեզու առած, հարցնում է» (Հ, 1, 3), հմմտ.՝ սկսում է¹ (Հ, 6, 49ա):

«Մեղու Հայաստանին» այս հարցում ևս խիստ անհետևողական է. սակայն այնտեղ գերակշռում են նման բառերի աշխարհաբարյան ձևերը: Օրինակ՝ տեսնում ենք, գտնում ենք (ՄՀ, 58, 4), մտնել (ն.տ., 93), չի հասնիլ (ն.տ., 111), բայց և՛ գտանին (ն.տ., 54), ցուցանել (ն.տ., 111), գտանվին (ն.տ., 190):

«Ճոաքաղը», ընդհակառակն, գերազասությունը տալիս է գրաբարյան ձևերին, ինչպես՝ չմտաներ (ՃԹ, 58, 39), գտանեն (ն.տ., 40), հմմտ.՝ նաև՝ հասանին (ՆԲՀԴ, 5), գտանել (ն.տ., 6), տեսնում ենք (ն.տ., 107): «Ներքին -ա- հողակապով» գործածվող բառերը քանակական տեսակետից շատ չեն, սակայն Մ. Նալբանդյանի լիզվում շատ գործածական բառերի թվին պատկանելով՝ որոշակի որակ են կազմում:

1858 թ. «Ներքին -ա- հողակապով» օգտագործվող բառերը նույն չափով ու ձևով կիրառվում են նաև 1859 և 1860 թթ.: Դրանք հիմնականում գտանել, մտանել, լուծանել, հասանել, անցանել, հարցանել, տեսանել, սկսանել, իջանել, սերմանել, բուսանել բայերն են: Ամենից շատ գործածականը այս շարքում գտանելն է: Օրինակ՝ տարբեր եղանակներով ու ժամանակներով գտանել ունենք Հ, 7, 72, Հ, 7, 77, Հ, 8, 148, Հ, 10, 298, Հ, 10, 344, Հ, 59, 5, 380, Եժ, 2, 295 և այլ էջերում²: Այնուհետև գալիս են մտանել, լուծանել, տեսանել և ապա՝ մյուս բայերը: Օրինակ՝ 1859 թ. իջանելով (Հ, 7, 72), հասանում է (Հ, 59, 5, 381), սկսանում եմ (Հ, 59, 8, 650), լուծանվում է (ն.տ., 654), կը հասանի (Հ, 59, 11, 907), հարցանում է (ն.տ., 917, 918), մեռանում է (ն.տ., 918)³: 1860 թ. ներս մտանելով (Եժ, 2, 294), տեսանում եմ (ն.տ., 302), չհասանելով (ն.տ., 304), հարցանում ենք (ն.տ., 305, 306), չէ լուծանում (ն.տ., 306), չենք սկսանում (ն.տ., 307), անցանելու (ն.տ., 310), իջանում եմ (Հ, 60, 5, 391)⁴:

Սրանց կողքին առանձին բացառությունների կարգով հանդիպում են՝ սկսում եմ (Հ, 7, 77), կը սկսեմ բանալ (Եժ, 1, 483—484), լցնում եք (Հ, 59, 8, 647)⁵:

¹ Հմմտ.Սկսանում է գոյանալ (Հ, 4, 266):

² Հմմտ.՝ նաև՝ Եժ, 4, 56, 62, 64, 70 և այլն:

³ Հմմտ.՝ սկսանել (Եժ, 4, 49), տեսանելով (ն. տ., 5), պիտի հասաներ (ն. տ., 53), մտանել (ն. տ., 68), իջանեն (ն. տ., 69) և այլն:

⁴ Հմմտ.՝ հասանելով (Եժ, 4, 68), մտանել (ն. տ.), իջանեն (ն. տ., 691):

⁵ Հմմտ.՝ գործակատար եմ գտնված (Եժ, 4, 53), մեջ է մտնում (ն. տ., 57), պիտի հասնի (ն. տ., 60) և այլն:

Անհրաժեշտ է նշել, որ «շեղումների» մեծ մասը կատարվում է նամակներում:

Նկարագրվող շրջանում «ներքին –ա– հոդակապը» նույն չափով օգտագործվում է նաև «Հյուսիսափայլի» ալլ թղթակիցների մոտ: Օրինակ՝ տեսանելով, լուծանելուց (Հ, 10, 312ն), մտանելով (ն.տ., 313), հարցանել (ն.տ.), կանցան (Հ, 7, 10ա), վերլուծաներ (Հ, 8, 111ա), գտանելու (Հ, 59, 12, 971ա), հասանելով (Հ, 60, 4, 265ա), սկսանվում է (ն.տ., 10, 280):

Չպետք է կարծել, իհարկե, որ այդ ձևերը հատուկ են միայն «Հյուսիսափայլի»։ «Մեղուն» և «Ճոաբաղը» ևս օգտագործում են նշված բոլոր բառաձևերը, սակայն խառը կերպով, առաջինը՝ գերակշռությամբ տալով աշխարհաբարյան ձևերին, երկրորդը՝ նախընտրելով գրաբարյանները, ինչպես՝ տեսանելով (ՄՀ, 59, 8), ներս մտանել (ՃՌ, 59, 185), սկսանում է (ն.տ., 143), սկսանելը (ՄՀ, 60, 98), հարցանել (ն.տ., 243), բայց և՛ չեն մտնում (ՄՀ, 59, 9), գտնել (ն.տ., 10), փոքր ենք տեսնում (ՃՌ, 59, 185), տեսնելով (ՄՀ, 60, 36) և այլն:

1861—62 թթ. «ներքին –ա– հոդակապ» ունեցող բառերի աշխարհաբարյան ձևերը որոշ չափով ավելանում են: Օրինակ՝ գտնված (ՆԼՆ, 368), տեսնում է (ն.տ., 407), չէ հասնում (ն.տ.), հարցնում ենք (ն.տ., 411), տեսնում էինք (ն.տ., 418), «Գտանելով, որ հարյուրերեսուն տարուց հետո Անգլիան չպիտի ածուխ գտնե...» (ն.տ., 442), կհասնի (ն.տ., 447) և այլն: Սակայն նման բառերի գրաբարահիմք ձևերը շարունակում է գերակշռող մնալ: Օրինակ՝ իջանելուց հետո (ՆԼՆ, 367), հանդես է ելանում (ն.տ.), տեսանում ենք (ն.տ., 372), հարցանողը (ն.տ., 387), սկսանում է (ն.տ., 417), գտանել (ն.տ., 426), պիտի հասանեն (ն.տ., 427), կմեռանին (ն.տ., 428), պիտի իջան (ն.տ., 442), տեսանելով (Հ, 62, 5, 236) և այլն:

1863—66 թթ. Մ. Նալբանդյանը միանգամից չհրաժարվեց և չէր էլ կարող հրաժարվել «ներքին –ա– հոդակապ» ունեցող բառերի հյուսիսափայլյան օգտագործումից:

Նա իր որոշ աշխատություններում («Երկու խոսք», «Ազգային թշվառություն», «Նկատողություն») գործածում է նշված բառերի ինչպես գրաբարյան, այնպես էլ աշխարհաբարյան ձևերը: Օրինակ՝ գտնված, հարցանելով (ԵԺԺ, 304), տեսանելով (ն.տ., 306), հարցանում (ն.տ.), տեսնելով (ն.տ., 307), պատահում էր հարցանել (ԵԺԺ, 2, 404), տեսանել (Հ, 64, 3, 159), անցանելուց (ն.տ., 160), մտանելու (ն.տ.), շտեսնեն (ն.տ., 163) և այլն:

1863—66 թթ. մյուս աշխատություններում նման բայերի գրաբարյան ձևերը հանդիպում են բացառությունների կարգով, ինչպես՝ *իջնելով* (ՆՐԵ, 552), բայց և՛ *զիջանող* (ն.տ., 554), *տեսնել* (ն.տ., 482), *անցնում է* (ն.տ.). բայց և՛ *հասանել* (ն.տ., 492). *գտնվում է* *պիտի հասներ* (ն.տ., 509, 514), բայց և՛ *մեռանում է* (ՆՓ, 249), *տեսանում ենք* (ն.տ., 253), *գտանվել* (ն.տ., 255), *ելանելով* (ն.տ., 259). *հասնիլ* (ՆՐԵ, 579), *տեսնելով* (Թ, 2), *գտնելով* (ն.տ., 5). բայց և՛ *բուսաներ* (ն.տ., 11), *թող հարցանվի* (ն.տ., 15) և այլն:

Սրանից բխում է, որ Մ. Նալբանդյանը 1863—66 թթ. միայն առանձին դեպքերում էր անհրաժեշտ գտնում «ներքին — հոդակալ» ունեցող բառերի օգտագործումը և ծրագրային աշխատություններում առավելությունը տալիս է աշխարհաբարյան ձևերին:

Հոլովման և խնդրառության առանձնահատկությունները.— 1. «Հյուսիսափայլի» 1858 թ. առաջին ամսատետրակներում — քիւն (-ություն) ածանցով կազմված բառերի մեծ մասը (եթե համաբանությունամբ —ի հոլովման է ենթարկվում), որպես կանոն, հոգնակի ուղղականը կազմում է —ֆ վերջավորությամբ, իսկ եզակի սեռական, բացառական, գործիական, ներգոյական և հոգնակի սեռական, տրական, բացառական, գործիական ու ներգոյական հոլովներում ենթարկվում է եա> ե հնչյունափոխության: Օրինակ՝ սովորութենեներից (Հ, 1, 70), թերութենների վերա (ն.տ., 74), աշխատութենից (Հ, 2, 149), իրողութենների մեջ (ն.տ., 147), ընկերութենների և հակասութենների (Հ, 4, 334), ծառայութենից (Հ, 6, 463) և այլն:

1858 թ. կեսերից սկսած —քյուն-ով (-թիւն) վերջացող բառերի հոգնակիի կազմության և թեքման համակարգում որոշ փոփոխություններ են նկատվում: Դա արտահայտվում է նրանով, որ նշված բառերի գրաբարյան —ֆ ածանցով կազմված հոգնակիների կողքին սկսվում են օգտագործվել նաև չհնչունափոխված և —ներ վերջավորությամբ ձևերը (օրինակ՝ ընկերություններ—Հ, 6, 458, 463), իսկ ապա՝ դրա համաբանությամբ, որպես առանձին բացառություններ, թեք հոլովներում ևս հնչյունափոխություն չի կատարվում: Օրինակ՝ առանձնություններով (ն.տ., 482): Թեքման ժամանակ չհնչյունափոխվելու նման օրինակները, սակայն, Մ. Նալբանդյանի այդ շրջանի լեզվում ընդհանուր օրինաչափություն չեն դառնում և գրաբարյան (հնչյունափոխված) հիմքով հոլովումը շարունակում է բացարձակ գերակշռող մնալ: Օրինակ՝ «... Կախված է նորա դաստիարակութենից և կրթութենից, նորա ընկերութենից...» (ն.տ., 499): Նույնը և Ստ. Նազարյանի լեզվում՝ խորհրդածութեններով (Հ, 1, 1),

զարկողութենից (ն.տ., 2), դաստիարակութենից (Հ, 2, 144), գերազանցութեններին (Հ, 1, 61), բայց և՛ տիրապետութեններից և տեղակալություններից (Հ, 4, 266): Նույն շրջանի «Մեղվում» ևս հանդիպում են այդ բառերի ինչպես հնչյունափոխված, այնպես էլ չհնչյունափոխված ձևերը: Օրինակ՝ աստվածապաշտութենը (ՄՀ, 58, 6), սաստկութենիցն (ն.տ., 93), բայց և՛ դրություններով (ն.տ., 4), թմրությանից (ն.տ., 111): Հմմտ.՝ նաև՝ ծուլութեն (ՆՔՀԴ 18), դիտություններից (ն.տ., 5):

Մ. Նալբանդյանի լեզվում սպասելի էր աշխարհաբարյան օրինաչափության էլ ավելի տարածում, սակայն — ուրիշ — ով վերջացող բառերի թեքման հիմքի և հոգնակիի կազմության աշխարհաբարյան ձևերը ոչ միայն չեն ծավալվում, այլև աստիճանաբար նվազում են:

Այսպես, եթե 1858—60 թթ. Ստ. Նաղարյանի և «Հյուսիսափայլի» թղթակիցների մոտ նկատվում է նշված օրինաչափության աշխարհաբարյան ձևերի աստիճանական ավելացում, ապա Մ. Նալբանդյանի լեզվում, նրա՝ «Հյուսիսափայլում» տպագրված այդ շրջանի աշխատություններում դրանք համարյա ամբողջությամբ դուրս են մղվում և օգտագործվում են միայն հնչյունափոխված ձևերը, ինչպես՝ նեղութենների (Հ, 7, 74), մոտավորութենից (Հ, 8, 148), արտահոսութենների (Հ, 9, 232), լուսավորութենից, պակասութեններին, կատարելութեններով (Հ, 10, 298), եղրակացութենների, իրողութենների (Հ, 59, 10, 812), հատկությանքը, որակությանքը (ն.տ., 8, 656), հայութենից (Հ, 60, 5, 380), ծուլութենից, անհոգութենից (ն.տ., 384), պատմութենից (Հ, 60, 5, 391). հմմտ.՝ հատկութեններով, արամադրություններով, ընդունակություններով (ն.տ., 110ա): իրողություններ (Հ, 59, 11, 894ն)¹, ուրախությունների (ն.տ., 12, 979ն):

Մ. Նալբանդյանի լեզվում, որոշ դեպքերում, թեքված դրաբարյան հիմքով է կազմվում նաև հոգնակի հայցականը, որը «Հյուսիսափայլի» համար օտարոտի կազմություն է: Օրինակ՝ անտես առնել այդպիսի ժառանգութեններ (ն.տ., 5, 381):

1860 թ. Հ. Սվաճյանի «Մեղվում» տպագրված հոգվածներում, պահպանելով «Հյուսիսափայլի» համակարգը (օրինակ՝ արբեցութենից, կարեկցութենից (ՆԼԺ, 2, 294), դժվարութենների (ն.տ., 307), կարողութեններին (ն.տ., 308 և այլն), Մ. Նալբանդյանն առանձին դեպքերում որոշ շեղումներ է կատարում:

ա) — ուրիշ — վերջացող բառերի որոշ մասը աշխարհաբարյան՝ չհնչյունափոխված հիմքով է թեքվում: Նկատված դեպքերը հոգնակի

¹ Հմմտ.՝ օգնութեններ (Հ, 59, 5, 379):

սեռականին են վերաբերվում¹: Օրինակ՝ արտոնությունների (ն.տ., 304), անախորժությունների (ն.տ.), ռճրագործությունների (ն.տ., 305), կարոտությունների (ն.տ., 307):

բ) Դրա հետ միասին հոգնակի սեռականն առանձին դեպքերում գրաբարյան ձևով է կազմվում: Օրինակ՝ թատերգությանց (ն.տ., 309), շարժողությանց (ն.տ., 310):

Այսպիսով՝ «Հյուսիսափայլի» 1858 թ. կեսերին նկատվող՝ ուրիւն ածանցով կազմված բառերի հոգնակի ուղղականի (-ուրիւններ) ու թեք հոլովներում այդ բառերի հիմքի չհնչյունափոխված (ուրիւն) աշխարհաբարյան առանձին ձևերը չեն ծավալվում և արդեն 1860 թ., հիմնականում, «Հյուսիսափայլում» տպագրված աշխատություններում դուրս են մղվում՝ փոխարինվելով համապատասխան -f և -ուքն-ձևերով: Նույն՝ 1860 թ. վերջերին «Մեղվում» տպագրված աշխատություններում սկսվում է մի կողմից հոգնակի սեռականի կազմության համար օգտագործվել գրաբարյան ձևը (-ուքնանց), իսկ մյուս կողմից աշխարհաբարյան հիմքով աշխարհաբարյան հոլովումը (-ուրիւններ):

Քննարկվող շրջանում «Ճոաքաղը», «Կոռնկն» ու «Մեղուն» շարունակում են նշված բառերի հոգնակիի գրաբարյան և աշխարհաբարյան ձևերի, հնչյունափոխված ու չհնչյունափոխված հիմքերով գրաբարյան ու աշխարհաբարյան հոլովումների խառը օգտագործումը, ինչպես՝ մեղադրութենից (ՄՀ, 59, 11), անգործություններից (ն.տ., 12), ավանդությանից (ն.տ., 99), թուլութենից (ն.տ., 134), ձեռնարկությանց (ՃԲ, 59, 182), էսպեսությունով (ՄՀ, 60, 36), հասկացողությանից (ն.տ., 36), խանգարությունները, փոփոխությունները (ն.տ., 42), պակասությանց վերա (ն.տ., 101), ճանապարհորդութենից (ԿԲ, 60, 2, 3), հայհոյություններն, վիճաբանությունքն (ն.տ., 832), հալածութենից (ն.տ., 836), արարողությանց մասին (ն.տ., 837), ազգությունով (ն.տ., 841) և այլն: Ընդհանրապես նկատվում է, որ «Մեղվի» և «Ճոաքաղի» «Հյուսիսափայլի» դեմ ուղղված բանավիճախին հողվածներում գերակշռում է նշված բառերի հնչյունափոխված՝ գրաբարյան հիմքով հոլովումը (-քն-): «Ճոաքաղն» իր հերթին մեծ տեղ է տալիս հոգնակի սեռականի գրաբարյան՝ -քնանց ձևին:

1861 թ., «Նրկու տողում», մեծ չափով ավելանում են -ուրիւն ածանցով կազմված բառերի հոգնակի սեռականի աշխարհաբարյան (չհնչյունափոխված) հիմքով կազմության դեպքերը, որը աշխար-

¹ Այս բառերի հոգնակի ուղղականը հաստատուն կերպով -f -ով է կազմվում: Օրինակ՝ օրենսդրություն (եվժ, 2, 303): պակասություն (ն. տ., 304), տնօրինություն (ն. տ., 293), ցնորաբանություն (ն. տ.) և այլն:

Հաբարյան իրողության հետագա ծավալման հիմքն է հանդիսանում: Օրինակ՝ ավանդությանների, չարագործությանների (ՆՐԵ, 370), անօրենությունների (ն.տ., 371), թշվառությունների (ն.տ., 376), հրատարակությունների (ն.տ., 388) և այլն:

Տրական, բացառական ու գործիական հոլովներում «Հյուսիս-փայլի» համակարգն անփոփոխ պահպանվում է: Օրինակ՝ «Օգտակար է... կացութենների» (ն.տ., 373), կատարելութենների, թերութենների (ն.տ., 372), հյուրասիրութենից, պարտականութենից (ն.տ., 368), հմմտ.՝ գործածութենից (ն.տ., 411), աշխարհագրութենից, ճանապարհորդութենից, տեղագրութեններից (Հ, 62, 5, 236):

Նման բառերի հոգնակի ուղղականը, առանձին բացառություններով, գրաբարաձև է: Օրինակ՝ վաճառականություն, ձեռագործություն, գաղթականություն (ՆՐԵ, 409), բայց և՛ ընկերություններ (ն.տ., 436):

«Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» սշխատության մեջ այս բառերի հոգնակի սեռական ու տրական հոլովները աստիճանաբար ենթարկվում են գրաբարաձև հոլովման՝ -յանց (եանց): Օրինակ՝ օրենսդրությանց (ն.տ., 409), հարաբերությանց մեջ (ն.տ., 418), տերությանց գանձարանների մեջ (ն.տ., 421), տեղեկությանց նայելով (ն.տ., 426), հասկացողությանց և... կատարելությանց հասնելու ձգտողությունը, թշվառությանց պատկերները (ն.տ., 431), առաջարկությանց բանակից (ն.տ., 450):

1863—66 թթ., որոշ անցման շրջանից հետո, երբ բառերի թեքման ժամանակ օգտագործվում են և՛ հնչյունափոխված, և՛ չհնչյունափոխված ձևերը, Մ. Նալբանդյանի մոտ հիմնականում սկսվում են գործածվել աշխարհաբարյան՝ չհնչյունափոխված ձևերը: Օրինակ՝ համակարգությունում (ն.տ., 556), կառավարութենից (Հ, 64, 3, 158), ապշութենից (ն.տ., 160), իսկութենից (ՆՓ, 252), դժարութենից (ԵԼԺ, 3, 340), բայց և՛ մտածությունների (ԲՀ, 63, ԵԼԺ, 4, 291), հատկությունների (ԵԼԺ, 4, 304), աշխատությունների (ՆՐԵ, 533), կառավարությունների (ն.տ., 563), ճկունությունից (ԵԼԺ, 2, 396), նկարագրությունում (ՆՐԵ, 483), նկարագրություններից (ն.տ.), հայտնագործություններով (ն.տ., 515), տեղեկություններով (ԵԼԺ, 4, 255) և այլն:

1863—66 թթ. ի հայտ է գալիս -ուքիւն ածանցով կազմված բառերի եզակի գործիական, հոգնակի ուղղական ու սեռական հոլովների գրաբարաձև կազմության նալբանդյանական համակարգը, որի առաջին նշանները, ինչպես ցույց տվինք, առկա էին դեռևս 1961—1962 թթ.: Այս շրջանում, գործնականում Մ. Նալբանդյանը նշված հոլովների գրաբարյան ափելի կարճ վերջավորությունները նախ-

ընտրելի է համարում աշխարհաբարյաններից, չնայած այն բանին, որ տեսության մեջ գտնում է, թե (-ուրիւն) Բ—(-ուրեան) ց—(-ուրեան) Բ վերջավորութիւններով կազմված հոլովածները ժողովրդի համար մարտելի չեն, և պետք է օգտագործել—(ուրիւն) ներ, —(ուրիւն) ների, —(ուրիւն)—ով վերջավորութիւններով բաղադրված եզակի գործիական և հոգնակի ուղղական, սեռական հոլովածները: Եզակի սեռականում և տրականում այս բառերը, ի հակադրութիւն «Հյուսիսափայլի» որոշ շրջաններում առկա-(ութեն)ի ձևի, 1863—1865 թթ. ենթարկվում են ներքին ա հոլովման՝ -ուրեան, որի պատճառով էլ գործիականը հիմնականում -(եան) Բ վերջավորութիւն է ունենում, ինչպես՝ կերպարանագործությամբ (ՆԸԵ, 482), ազատությամբ (ԵԼԺ, 2, 307), հասկացողությամբ (ՆԸԵ, 553), կամեցողությամբ (Թ, 14), հարությամբ (Ն.տ., 16), հմմտ.՝ բացառիկ դեպքերում հանդիպող՝ միջնորդութիւնով (ԵԼԺ, 2, 404). հոգն. ուղղական. անառակութիւններ, շռայլութիւններ (ՆԸԵ, 563), թերութիւններ, հատկութիւններ (ԵԼԺ, 2, 397), ուշադրութիւններ (ՆԸԵ, 481), ավանդութիւններ, անձնավորութիւններ (Ն.տ., 483), ստորագրութիւններ (ԵԼԺ, 4, 254), վկայութիւններ (Թ, 23), ակնարկութիւններ (Ն.տ., 24): Միայն բացառիկ դեպքերում, և այն էլ այն աշխատութիւններում, որոնց լեզվում հյուսիսափայլյան հատկանիշները մեծ տեղ են զբաղւում, -ուրիւն ածանցով կազմված բառերի հոգնակին աշխարհաբարածէ է: Օրինակ՝ կապակցութիւններ (ԵԼԺ, 2, 402), Բռնութիւններ են հնարում (2, 64, 3, 172), ճոռվութիւններ (ՆՓ): Հոգնակի սեռականում, ինչպես նշեցինք, ունենք -եա (-յա-), ինչպես՝ դրութեանց մասին (ԵԼԺ, 4, 304), գիտութեանց վրա (ԵԼԺ, 2, 397), խոսակցութեանց, գրութեանց (Ն.տ., 399), համակարգութեանց (ՆԸԵ, 557), ավանդութեանց (Ն.տ., 553), նկարագրութեանց, բնավորութեանց (Ն.տ., 482), նկատողութեանց, մեկնութեանց, վկայութեանց (Ն.տ., 495), իրողութեանց մեջ (2, 64, 3, 159), ազդեցութեանց տակ (ՆԸԵ, 577), ուղղութեանց (ՆՓ, 250), վկայութեանց (Ն.տ., 255), խոռվութեանց (Թ, 4) և այլն:

2. Մ. Նալբանդյանի աշխատութիւններում շարունակվում է ուղղականաձև հայցականի գերակշիռ գործածութիւնը այն դեպքում, երբ ուղիղ խնդիրը անձի անուն է և պետք է ունենա անձի առում: Օրինակ՝ չենք դատապարտում այն մարդը (2, 1, 73), այդ պարոններ... անվանել եմ սխոլաստիկ (2, 4, 335), անբեկ էին առնում ժողովուրդը (2, 6, 462), բայց և՛ հասկացնում էին ժողովրդին (Ն.տ., 463):

Այդ երեւոյթը Մ. Նալբանդյանի հյուսիսափայլյան շրջանի լեզվում ոչ միայն սահմանափակ կիրառութիւն չի ստանում, այլև էլ

ավելի տարածվում է: Բերենք մի քանի օրինակներ 1858—60 թվականներից. «Ճանաչել այդ մարդը» (ն.տ., 77), «Պիտի բամբասե մի մարդ» (2, 9, 242), «Խաբել մեր ազգը» (ն.տ.), «Հասարակությունը ընտրեց... պ. Հայրապետյանցը, ... Քարսֆալը, ... Սալտիկյանցը» (2, 11, 435), «Պատապարտում ենք հանցանքի գործողը, գործողության կցողը, կամ սորանց արդարության աչքից վարագուրողը, բայց ոչ երբեք մի ամբողջ ազգ» (ն.ժ, 2, 303), «Տեսանելով հայկական դերասան և... դերասանուհի» (ն.տ., 2, 309), «Գիտենա հարգել ոչ միայն Օուենը, Պրուդոնը... այլև Շիլլերը, Գյոթեն, ճշշված մարդկության այդ անմահ բարեկամը...» (ն.ժ, 369), հմմտ.՝ կարեկցել աղային (2, 59, 11, 915): Հմմտ.՝ «ես չգիտեմ ձեր քագուհին» (ն.տ., 1, 19ա), «Ուտում էին յուրանց զավակները և կանայք» (ն.տ., 29ա), «Պատվում էին յուրյանց սիրելի բանաստեղծը» (2, 60, 6, 402ա), «Չանձրացուցել էին աղչիկը» (ն.տ., 407ա), «Հեղինակի... խոսքերը վիրավորել էին... քո ընկերքը» (ն.տ., 12, 497ա), «խորտակե՛ր իր ատելի թշնամին, նազարյանցը» (2, 61, 9, 240ն) և այլն:

Ընդգծված բոլոր ուղղականաձև հայցականով զրված ուղիղ խնդիրները անձերի անուններ են, ունեն անձի առում և պետք է զրվեին տրականաձև հայցականով:

1863—65 թթ. որոշ շափով նվազում է անձի անուն անձի առման ժամանակ ուղղականաձև հայցականի օգտագործումը, սակայն այն դեռևս շարունակում է մնալ Մ. Նալբանդյանի լեզվի առանձնահատկությունը: Օրինակ՝ «Մարկոսը Կիրակոսի որդին սպանե» (ն.ժ, 554), «Սպանել է նորա որդին» (ն.տ., 555), «Չմեղադրել մեր... եղբայրակիցքը» (ն.տ., 481), «Խայտառակե՛ր դուստրը» (ն.տ., 488), «անպատվել յուր ընկերքը» (2, 64, 3, 170) և այլն:

Ավելի հաճախ են հանդիպում տրականաձև հայցականի օրինակներ, մասնավորապես երբ ուղիղ խնդիրը հատուկ անուն է. օրինակ՝ «Մարկոսին մահի մատեն» (ն.տ., 554), «Մարկոսը թող ներե Կիրակոսին» (ն.տ., 555):

Նման դեպքերում յուրօրինակ կերպով են կիրառվում որոշ դերանուններ: Երբ դերանունը հանդես է գալիս որպես անձի անուն հանդիսացող ուղղականաձև հայցականով զրված ուղիղ խնդրի փոխարինող, օգտագործվում է ոչ թե ուղղական հոլովի ձևով, որը նման դեպքում բնական կլիներ (...հմմտ.՝ նրանք, որոնք..., աշակերտներին, որոնց. նրանցից, որոնցից... և այլն), այլ տրականի: Օրինակ՝ «Հոգևորականությունը... ճշակտոր հանեց ազգը, անդամ կորուց նորան» (ն.ժ, 378): Այս առանձնահատկությունը Մ. Նալբանդյանի լեզվում լայն կիրառում ունի: Այն տարածվում է բոլոր այն

ղեկաբերի վրա, երբ անձի անուն ուղղականաձև հայցականով գրված ուղիղ խնդրի բնդհանուր իմաստը դերանունով է արտահայտվում, այսինքն՝ նույն կամ հաջորդ նախադասության մեջ դերանունով է փոխարինվում: Համաբանության միջոցով բոլոր, նույնիսկ իրի անուն, ուղիղ խնդիրներին փոխարինող դերանունները սկսվում են նման ձևով կիրառվել: Օրինակ՝ «Ոչինչ մարդու ծառա չէ իմ հիշատակարանը, ես նորան չեմ տպում...» (2, 7, 78)—նախադասություններից առաջինի հիշատակարանը ենթական երկրորդում դերանունով է փոխարինված, որը այդտեղ հանդես է գալիս որպես ուղիղ խնդիր ու գրվում տրականաձև հայցականով: Ահա մի քանի այլ օրինակներ. «Քննե ներկան... և... հոգաբարձու լինի սուրան բարվոքելու համար» (2, 9, 243), «Պիտի նայի այս... սեղանին, առանց վայելելու նորան» (2, 8, 162), «Սիրեցին նշմարաւորունը և ընդունեցին նորան» (2, 9, 246), «Ոչ ով սիրտ չունի միտ զնեւ նշմարաւորյանը, փոքր ի շատե պատվել դորան» (ն.տ., 428), «Ազգի վիճակը առնում ենք իբրև իրողություն, և նորան դարձյալ իբրև վկա զնում ենք ազգի առջև» (ՆԸԵ, 439), «Կոտրեցեք այդ հայելին, փշրեցեք նորան» (2, 64, 3, 164). հմմտ.՝ «Թարգմանիչը... դրել է մի... պատմություն Հիսուսյան կարգի, բաժանելով դորան երկու...» (2, 10, 334ն), «Դետինը այրվում է նորա ոտների տակ. նա համբերությանը տանում է և սուրան» (2, 59, 1, 17ա), «Գտավ մի դատարկ սենյակ, վարձեց նորան» (2, 60, 6, 403ա): Հմմտ.՝ «Սիրո մաքուր երկնային բոցը, եթե առնունք դորան...» (2, 61, 7, 65ն), «Սոցա նման մտածությունք... շատարել է... հրատարակողը: Այսօր դարձյալ կրկնելով դորանց...» (ն.տ., 1, 6ն):

Ինչպես տեսնում ենք բերված օրինակներից, նշված ձևով կիրառվում է ինչպես ուր հարաբերական դերանունը, այնպես էլ սա, դա, նա ցուցականները: Նշելի է, որ նախադասանի մոտ առավել գործածական է նա-ն:

3. Գործողության կատարվելու վայրը ցույց տվող տեղի պարագա հատուկ անունները Մ. նախադասանը, աննշան բացառություններով, զնում է հայցական հորովով: Օրինակ՝ «... Այդ մեհյանները, որ գտանվում էին Աշտիշատ, Արտաշատ, Տարոն և այլ տեղեր. Պոլիս կարդացինք այդ փրկարար կանոնադրությունը» (ՆԸԵ, 371), «Վենետիկ... տպված քարտը, որպես նաև Վիեննա տպվածք...» (2, 62, 5, 236), «1860-ին էշմիածին էի» (ՆԸԵ, 507), «Ինքն Դվին նստելով ժողովը չէր կարող ուրիշ մտքով գումարել Վաղարշապատ» (Թ, 32): Առանձին դեպքերում այդպես են գրվում նաև հասարակ դոյական տեղի պարագաները՝ «Ամեն նշանավոր քաղաք բացում են կանխիկ

ստորագրություն» (Հ, 62, 5, 237)¹: Միայն որպես բացառություն երբեմն գործողության կատարման վայրը ցույց տվող հատուկ գույական տեղանուն տեղի պարագան ներգոյական հոլովով է գրվում՝ «Քրիստոնեությունը ֆաղաֆացու իրավունք չունեւ Հայաստանում» (ՆԸԵ, 498):

Կապալին խնդրառության առանձնախատկությունները. — «Հյուսիսափայլի» հիմնադրման առաջին իսկ տարուց (1858) սկսած համար, մոտ, վրա, հետ, պես կապերի, ինչպես և նման կապական բառի անձնական զերանուն կապի խնդիրները գրվում են սեռական հոլովով: Օրինակ՝ համար՝ քո համար (Հ, 59, 86, 47, ՆԸԵ, 408, Հ, 4, 339), իմ համար (ՆԸԵ, 369, Հ, 10, 343), ձեր համար (Հ, 59, 5, 380), մեր համար (ՆԸԵ, 375, 498, 543, Հ, 59, 11, 908), մոտ՝ քո մոտ (ՆԸԺ, 4, 65), իմ մոտ (Հ, 7, 77, Թ, 7). վրա (վերա)՝ մեր վերա (ՆԸԺ, 2, 297, ՆԸԺ, 2, 404, ՆԸԵ, 480, 498, Հ, 1, 77). իմ վերա (Հ, 59, 8, 645), ձեր վերա (Հ, 60, 5, 384), իմ վրա (ՆԸԵ, 515, Թ, 12), մեր վրա (ՆԸԵ, 532, 536). հետ՝ ձեր հետ (Հ, 5, 380), մեր հետ (ՆԸԵ, 388, Հ, 5, 381), քո հետ (ՆԸԵ, 415, Հ, 59, 1, 66), իմ հետ (Թ, 17). պես՝ ձեր պես (Թ, 5, Հ, 60, 5, 381), քո պես (ՆԸԵ, 458). նման քո նման (Հ, 4, 343), իմ նման (Հ, 10, 345) և այլն²:

Ը հոդի գործածության յուրօրինակություններ 1. Ը հոդի գործածությունը բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովների հետ. — Ը («Մեղվում» և «Ճառքաղում» — ք և —ն) հոդի գործածությունը բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովների հետ հատուկ է ոչ միայն նալբանդյանին, այլև այդ շրջանի գրական աշխարհագրարին առհասարակ, սակայն աշխարհագրարի մշակման հյուսիսափայլյան ուղղության ներկայացուցիչների՝ տվյալ զեպրում նալբանդյանի լեզվում, այն յուրահատուկ է վոլյուցիա է ապրում: «Հյուսիսափայլի» հեղինակներից ամսագրի հիմնադրման շրջանում բացառականի հետ լամենից բիշ — ք որդշիշ հոդ է օգտագործում Մ. նալբանդյանը, ինչպես՝ հեղինակիցը (Հ, 1, 79), ազգիցը, դարեան-

¹ Նման հարաբերության մեջ ներգոյականի իմաստը երբեմն, բացառության կարգով, արտահայտվում է մեջ կապի օգնությամբ. «Ամերիկայի մեջ կամ Անգլիա... ստանալով... կրթություն» (ՆԸԺ, 4, 306):

² Մեր նկատած երկու բացառիկ զեպերում համար և հետ կապերը ձեզ խրնդիրն ունեն (Հ, 4, 336, ՆԸԵ, 404): նալբանդյանի նույն շրջանի նամակներում ևս հազվագյուտ բացառիկ զեպերում օգտագործվում է նաև տրական կապի խնդիր՝ ինձ վերա (ՆԸԺ, 4, 65): Հմտ.՝ մեր վերա (Հ, 59, 11, 901), ձեր մոտ (Հ, 59, 6, 407), մեր համար (ն. տ., 12, 426), քո հետ (ն. տ., 4, 267), իմ մոտ (ն. տ., 5, 411), իմ վերա (ն. տ., 6, 412), ձեր համար (ՄՀ, 59, 8) և այլն:

դիցը (2, 5, 380), հմմտ.՝ հնիցը (2, 1, 345), մեծիցը (ն.տ., 195), մինիցը (ն.տ., 675), ժամանակիցը, հանգամանքներիցը, բաղդիցը, ալգիքներիցը, հողերիցը (Մ2, 58, 52):

Անհամեմատ ավելի շատ են գործիականի հետ հոդի օգտագործման դեպքերը, բայց որում, —ուրյուն ածանցով կաղմված համարյա բոլոր բառերը, որպես կանոն, —ը հոդով են դրվում, իսկ դրանց բանակը «Հյուսիսափայլում» առանձնապես շատ է (տգիտությամբը —2, 1, 73, ազգասիրությամբը —2, 2, 153, դրությամբը—2, 5, 378, գործադրությամբը—2, 5, 400, ինչպես և՛ լեզվովը—2, 5, 269, հմմտ.՝ գոյությամբը և հառաջ գնալովը—եկժ, 4, 48, փորձովը—2, 1, 55, ատամներովը, քամակովը, ձորերովը—2, 6, 478, տողերովը—ձՌ, 58, 40, գլխովն, վրայովն—Մ2, 58, 93 և այլն):

Ներգոյական հոլովի հետ որոշիչ հոդի գործածությունն ունի այն առանձնահատկությունը, որ ընդգրկում է բոլոր համապատասխան դեպքերը (Թիֆլիզումը—2, 1, 72, մտքումը—2, 2, 149, սենեկումը—2, 4, 344, առաջևումը—2, 5, 377, ապագայումը, —2, 6, 505. հմմտ.՝ ձեռքումը, գոգումը—2, 1, 55, տեղերումը, մյուսներումը, տեղումը—2, 1, 65, Ամերիկայումը, տալարանումը, քաղաքումը, լրագրումը—ձՌ, 58, 39, բանտումը—Մ2, 58, 89, պողոտայումը—ն.տ., 90 և այլն):

Արդեն 1858 թ. կեսերին հոդի գործածությունը բացառականի հետ նալբանդյանի լեզվում նվազագույնի է հասցված. ի տարբերություն «Հյուսիսափայլի» մյուս հեղինակների 1858 թ. վերջերին (ամսատետրակ 10) Մ. Նալբանդյանը բացառականի վրա որոշիչ հոդ դնում է մասնակի դեպքերում, այն էլ՝ նմանակությամբ: Այսպես՝ բանավիճելով Մ. Իսահակյանի հետ, որը գործածում է «Մասյաց դաբանդիցը» Մ. Նալբանդյանը, որպես անուղղակի խոսք, օգտագործում է այդ կապակցությունը մերթ հոդով, մերթ առանց հոդի: 1859—60 թթ. բացառականի հետ որոշիչ հոդ չի գործածվում:

Գործիականի հետ —ը որոշիչ հոդ դրվում է մինչև 1859 թ. վերջերը. օր.՝ կամքովը (եկժ, 10, 342), բացվելովը (ն.տ., 337), հատուցմամբը (2, 59, 10, 808), հմմտ.՝ նստելովը (եկժ, 4, 52). 1860 թվականից այս հոլովի հետ ևս որոշիչ հոդ չի դրվում:

Այլ է ներգոյականի վիճակը: Ընդհանրապես նկատվում է, որ 1859—60 թթ. այդ հոլովի հետ ավելի քիչ դեպքերում է որոշիչ հոդ օգտագործվում, քան 1858 թ., սակայն այդ չի հանգեցնում Մ. Նալբանդյանի լեզվից այդ ձևի դուրս մղմանը, և 1860 թ. էլ նա առանձին դեպքերում ներգոյականը ը հոդով է դնում (վերջումը—2, 59, 5, 379,

սկզբումը—ն.տ., 8, 659, հատակումը—ն.տ., 10, 812, դաշտումը—
Հ, 60, 5, 382, ձևնեկումը, փողոցումը—Հ, 59, 10, 814)¹։

Քննարկվող որչ շրջանում «Հյուսիսափայլի» խմբագիրն ու
մյուս թղթակիցները, ինչպես և «Մեղուն», «Ճոսքադն» ու «Կոռն-
կը» շարունակում են խառը կերպով որոշիչ հոդի գործածությունը,
բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովների հետ։ Օրինակ՝
բաց. սալի քամակիցը (ՄՀ, 59, 8), դետի տակիցը (ն.տ., 10),
մարդիցը (ն.տ., 11), աստիճանիցը (ՃԽ, 59, 14), զավակիցը (Հ, 60,
12, 490ա), բեռնիցն (ԿԽ, 60, 834), գործիցն (ՄՀ, 60, 36). գործ.
տալովը (Հ, 7, 11ա), երկրովը (Հ, 59, 5, 263ն), ժպիտովը (ն.տ., 12,
975ա), գրելովը (Հ, 60, 12ա), առաջնորդությամբն (ՄՀ, 59, 9),
զորությունմբն (ՃԽ, 59, 18ն), բաժանելովն (ԿԽ, 60, 837). ներգ.
հետմբ (Հ, 10, 311ն), աչքումը (ն.տ., 317ն), սկզբումը,
տեղումը (Հ, 8, 11ա), դարումը (Հ, 59, 11, 894ն), եվրոպայումը
(ն.տ., 900ն), սրտումը (ն.տ., 12, 970ա), փողոցումը (Հ, 60, 1, 77),
տաճարումը (ն.տ., 4, 264ա), պենեկումը (ն.տ., 6, 402ա), դահլի-
ճումն (զալումն) (ՄՀ, 59, 9), նյու-Յորքումը, քաղաքումը (ն.տ.,
10), ափերումն (ն.տ., 99), ասպարիզումը (ՃԽ, 59, 182), աստիճա-
նումը (ն.տ., 190), ժամանակումը (ՄՀ, 60, 36), վարժատնումը
(ն.տ., 98), աչքերումը, հոգումը (ԿԽ, 60, 3), համարումը (ն.տ.,
833) և այլն։

1861—62 թթ. («Նեկու տող», «Նեկրագործությունը որպես ուղիղ
ճանապարհ») բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովների
հետ Ը հոդ չի գործածվում։

1863—66 թթ. զգալիորեն վերականգնվում է -ը (ն) որոշիչ հոդի
գործածությունը բացառական, գործիական ու ներգոյական հոլով-
ների հետ։ Ի տարբերություն 1858—60 թթ., երբ ամենից շատ որո-
շիչ հոդ էր դրվում ներգոյական, ապա՝ գործիական հոլովաձևերի
հետ, իսկ բացառականի վրա արդեն 1858 թ. վերջերին Ը (ն) էր
դրվում հազվագյուտ դեպքերում, այս շրջանում առավել շատ որոշիչ
հոդ է օգտագործվում բացառական հոլովի հետ, ապա՝ գործիականի
և ամենից քիչ՝ ներգոյականի հետ։ Օրինակ՝ բացառական. աշխարհ-
քիցը, դարուցը (ն.տ., 408), քամակիցը (ն.տ., 397), սեռիցն (ՆԸՆ,

¹ Մեր նկարագրած էվոլյուցիայի տեսանկյունից երբ անդրադառնում ենք «Հյուսիսափայլի» 1859 թ. № № 10 և 11 ամսատետրակներում տպված և Նալբանդյանին վերագրվող նամակներին, տեսնում ենք, որ դրանց լեզուն նշված էվոլյուցիայից շեղվում է։ Բանն այն է, որ եթե մինչև «Հյուսիսափայլի» 1859 թ. 8-րդ ամսատետրը, օրինակ, ներգոյականի հոլովի հետ հոդի գործածությունը աստիճանաբար նվազում է, ապա 10-րդ և 11-րդ ամսատետրակներում այն մեծ տոկոս է կազմում։ Անմիջապես դրանից հետո՝ 1860 թ., նորից հոդի գործածության դեպքերը նվազագույնի են հասնում։

486), մեկիցն, գլխիցը (ն.տ., 531), ինչիցն (ն.տ., 251), գրածիցը (Թ, 16), գրչիցն (ն.տ., 23), չափիցն (ՆԸԵ, 534), եղածիցն (ն.տ., 539), սաղմոսիցն (Թ, 71) և այլն: Գործիական. կարծելովը (ԵԼԺ, 2, 505), գրեկրովը (ն.տ., 500), առաջնովը, երկրորդովը (ն.տ., 537), վանքովը (Թ, 2) և այլն: Ներգոյական. գրսումը (ՆԸԵ, 537), ձեռքումն (Հ, 64, 3, 168), հնումը (ՆԸԵ, 579):

Ինչպես ցույց են տալիս բերված օրինակները, ը (ն) հոդի գործածությունը դեպքերը առկա են ինչպես այն աշխատություններում, որոնք որպես նկագրություն են մեղ հասել, այնպես էլ տպագրության համար հեղինակի կողմից վերջնականապես պատրաստ համարվածներում («Կրիտիկա»), որը վկայում է այդ երևույթի գիտակցական օգտագործման մասին: Այդ էլ մեղ հիմք է տալիս պնդելու, որ 1863—66 թթ. ը հոդի գործածությունը բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովների հետ Մ. Նալբանդյանի կողմից դիտվում էր որպես գրական լեզուն բարբառների էական տարերքի հաշվին հարստացնելու բաղամտով ու բաղամտալի միջոցներից մեկը, այն վտակներից մեկը, որոնք միավորվելով ժողովրդայնություն պիտի տային լեզվին¹:

2.—Ը-ի գործածությունը -ուրյուն ածանցով կաղմված բառերի տրական և հայցական հոլովների հետ 1858 թ. «Հյուսիսսփայլում», առանձնապես առաջին ամսատետրակներում, հիմնականում աշխարհաբարյան է: Օրինակ՝ «Մասնակից լինել այն լուսավորությունը, որ...» (Հ, 1, 21ն), «Հետեւելով այն առավել աշխարհաբառ հայախոսությանը» (ն.տ., 31ա), «Ծանոթացուցել այդ պատվական աշխատությանը» (ն.տ., 31ն), բայց և՛ «Հասանելու էինք այն քաղցր ու գեղեցիկ և հոյակապ լատինաբանությանը» (Հ, 1, 33ն): Շեղումներն առանձնապես շատ են Ստ. Նալբարյանի՝ «Հյուսիսսփայլի» 1858 թ. վերջին ամսատետրակներում տեղավորված աշխատություններում:

1860 թ., առանձնապես «Մեղվում» տպագրված հոդվածներում, բավական շատանում են այն դեպքերը, երբ որոշյալ առման դեպքում տրական և հայցական հոլովների հետ որոշիչ հոդ չի գործածվում: Օրինակ՝ «Կես կտուր հնարները միշտ վնասեցին մարդկությանը» (ԵԼԺ, 2, 304), «Հասարակության մեծում է ընդունել միներ» (ն.տ., 308), «Արգելք և խափան պակաս չէին եղած այդ անխոր-

¹ Մ. Նալբանդյանի լեզվում առկա բարբառային իրողությունների գնահատման է նվիրված մեր «Բարբառային իրողությունները Մ. Նալբանդյանի լեզվում» հոդվածը («Լեզվի և ոճի հարցեր», I, Երևան, 1960): Զրկվելու համար՝ այդ խնդրին այստեղ անդրադառնում ենք միայն այն չափով, որչափով այն առնչվում է հյուսիսսփայլյան աշխարհաբարին:

հուրդ գործի սկզբնավորության» (ն.տ., 307) և այլն: 1861—65 թթ. էլ ավելի են ավելանում լան հողովման որոշյալ առման դեպքում տրականի հետ հող չգործածելու դեպքերը: Օրինակ՝ «Հեղինակը նվիրում է հայկական երիտասարդության» (նՆԵ, 403), «Զե օգնում արմատի շուրջ» (ն.տ., 406). «Հյուսիսափայլ» լեզուն գերմանական բաղդասության և գերմանիկ տրամաբանության ստրկացած էին քարոզում» (նժԺ, 2, 396), «Օգուտ կլինեի... լեզվի մշակության» (ն.տ., 402), «... Ագապին զոհ է գնում գիշերադեմ մարդոց դժոխային կրոնամոլության և դավաճանության» (ն.տ., 480), «Զպիտի հասնեին իրենց ցանկության» (ն.տ., 491), «Հավատացած լինելով կախարդության և կախարդների գործակցության չար ոգիների հետ» (ն.տ., 492), «Պիտի... ներկայացնեին տերության» (2, 64, 3, 161). հմմտ.՝ «Վարձ է վճարում հողի տիրոջ» (նՆԵ, 408):

Նույնիսկ այն դեպքերում, երբ առարկայի կամ երևույթի որոշյալ լինելը խիստ կերպով շեշտվում է՝ տվյալ առարկայի կամ երևույթի մասին խոսվում է անմիջապես նախորդ նախադասության մեջ և մատնացույց է արվում այդ, Մ. Նալբանդյանն անորոշ առում է կիրառում: Օրինակ՝ «... Շատ ուրիշ բանաստեղծք բնականի պակասությունը աշխատում են երևակայության օգնությամբ... ծածկել: Պ. Պոռչյանցը երեք կարոտ չէ այդ օգնության, և եթե հավատարիմ մնա իր քանքարի բնավորության» (նՆԵ, 484): Բազմաթիվ դեպքերում նույն հոլովով դրված՝ նախադասության բազմակի անդամներից այն, որ -ություն ածանցով չի կազմված հող է առնում, իսկ -ություն ածանցով կազմվածը՝ ոչ: Օրինակ՝ «Հայ լեզվի ոգուն և տրամաբանության բնավ իսկ տեղեկություն չունենին» (նժԺ, 2, 396), «Մասնակից եմ ձեր ուրախության, ցավին» (ն.տ., 398), «Այնչափ հարազատ են նորա նորա հասկացողության, մտքերին և տրամաբանության» (նՆԵ, 530), «Ստրկանալով հին լեզվի ոգուն կամ ազդեցության» (ն.տ., 577):

3. Գրաբարի ազդեցությամբ այժմ, աշխարհաբարում, ինչպես հայտնի է, մառդ և կին բառերը հոգնակիում -ը հող չեն ստանում: Անցյալ դարի 50—60 թթ. այդ կանոնը, ըստ երևույթին, կայուն չի եղել: Բանն այն է, որ ելնելով աշխարհաբարի ընդհանուր օրինաչափությունից, Մ. Նալբանդյանը («Հյուսիսափայլ») օգտագործում է որպես զույգ որոշյալ ձևեր մառդիկ, կանայք և միաթամանակ՝ մառդիկը, կանայքը, որտեղ հողը համաբանությամբ է դրված: Օրինակ՝ «Այդպիսի մառդիկ... ցանկանում են...» (2, 10, 298), «Թող... Բեզգադեի նման մառդիկ չուրախանան» (2, 59, 11, 907), բայց և՛ «Այդպիսի մառդիկը ծառայեցնում են» (2, 10, 298), «Ուր գտանվում են կասկածավոր բնավորության տեր մառդիկը» (ն.տ., 344), «Թող

շարտնեղին տղայաբար այն մարդիկը» (2, 59, 11, 906), «Այն մարդիկը, որ...» (եւթ, 2, 303, նՐԵ, 438), այն մի քանի մարդիկը (2, 60, 5, 378), քո կանայքը (ն.տ., 382), «Զեղխության ընդունակ են դարձել մեր կանայքը» (ն.տ., 383):

1863—66 թթ. մարդիկ բառի հետ —ը հոգի գործածության ղեպքերը համեմատաբար նվազում են: Օրինակ՝ այդ մարդիկը (եւթ, 2, 409), «Ասում է կին մարդոցը» (նՐԵ, 487), բոլոր մարդիկը (ն.տ., 504), այդ տեսակ մարդիկը (նՓ, 248), այս մարդիկը (Թ, 2), բայց և՛ այս մարդիկ (նՐԵ, 508), թշնամացած մարդիկ, շրջանկատ մարդիկ, անխորհուրդ մարդիկ (նՓ, 250) և այլն:

4. —Ը հոգի գործածության 1858—1866 թթ. յուրահատուկ պատկերը ամբողջացնելու համար նշենք նաև, որ «Կրիտիկայում», առանձին ղեպքերում՝ բարբառի ազդեցությամբ, հոգ են առնում որպես կապական բառ օգտագործված մեջ, առաջ, առաջ և դուրս բառերը: Օրինակ՝ ազգի կյանքի մեջը մտնել (նՐԵ, 542) — խորամուխ լինել, ներկա լինելով դատարանի առաջը, ծունկ չոքած ձեր առջը (ն.տ., 515), պարսպի մեջ կամ պարսպից դուրսը և այլն:

«Զարտալուրջություններ» Մ. Նալբանդյանի նշված շրջանի ստեղծագործություններին, ինչպես և 1850—60 թթ. գրական աշխարհաբարին ընդհանրապես, հատուկ են հոլովման և հնչյունափոխության «անսովոր» ձևեր: Այդ «շեղումները», որոնք հաճախ կատարվում էին ի հակադրություն արդեն օրինական ուժ ստացած կանոնների, կապված էին գրական լեզուն մի համակարգի տակ դնելու ձգտման հետ ու պայմանավորված դրանով: Այդ իսկ պատճառով, եթե այլ պարբերականներում դրանց առկայությունը որոշ իմաստով պատահականություն էր՝ կապված հեղինակների անձնական հակումների և ոչ աշխարհաբարի մշակման նրանց ընդհանուր ուղղության հետ, ապա «Հյուսիսափայլում» նշված շեղումները հանդես էին գալիս որպես օրինաչափություններ: Այդ նկատել են դեռևս 1860 թ.: «Մենք աշխարհաբար լեզվում «դուռ» խոսքը սեռականում բանեցնում ենք դռան, ինչպես հին գրական լեզուն պահանջում է: Պարոն Նաղարյանցը «դուռ» խոսքը սեռականում հոլովում է դուռի: Մենք «մարդ» խոսքը հոգնակի ուղղականում ասում ենք մարդիկ, ինչպես որ հին գրաբառն էլ պահանջում է, բայց նա չէ կամենում էս ձևը բանեցնել ու ասում է մարդեր»¹: Ինչպես տեսնում ենք, ճիշտ են կոնկրետ բառաձևերի մասին կատարված դիտողությունները: Անշուշտ, նկատի պետք է ունենալ, նաև այն հանգամանքը, որ «շեղումները» կատարվել են հօգուտ աշխարհաբարի, այսինքն եթե Մ. Նալբանդյանը, Ստ. Նաղարյանն ու «Հյուսիսափայլի» մյուս հեղինակ-

¹ «Մեղու Հայաստանի», 1860, էջ 44:

ները գրում էին դուռի, մահի, մառդերի, ուսումի, ապա այդ կատարվում էր ոչ թե համակարգ ստեղծելու ինչ-որ քմահաճ ցանկությանմբ, այլ աշխարհաբարյան -ի հոլովման՝ մյուս հոլովումների պատկանող բառերը իրեն ենթարկելու տենդենցը նկատի ունենալով. հենց այդ է, որ հաշվի չէին առնում «Հյուսիսամայլի» հակառակորդները:

Կանգ առնենք նախ հնչյունափոխության և ապա հոլովման վերոհիշյալ «վարտուղությունների» վրա:

1. Հնչյունափոխություններ

ա) 1858—62 թթ. միավանկ՝ ու և ի արմատահնչյուն ունեցող բառերի թերման (և հոգնակիի կազմման) ժամանակ ու > ը և ի > ը հնչյունափոխություն մեծ մասամբ չի կատարվում: Օրինակ՝ դուռերը (Հ, 5, 399), բուրդի (Հ, 6, 497), սուրերը (Հ, 7, 74), առնները (Հ, 8, 148), միտքերը (Հ, 59, 1, 69), ծուխի մեջ (ն.տ., 5, 380), լիճերը (ն.տ., 8, 56), կիրքերը (ՆԼԺ, 2, 294), խամբին (ն.տ., 310), ջիզերը (ն.տ., 308), գիրքերը (ՆԼԵ, 379), դուրսից (ն.տ., 422), խամբից (ն.տ., 431)¹:

Այս օրինաչափությունը որոշ դեպքերում գործուն է նաև բաղմավանկ բառերի մեջ: Օրինակ՝ սերունդի (ՆԼԺ, 2, 307)², երկիրները (ՆԼԵ, 408), խորհուրդով (ն.տ., 404), երկրագունդի (ն.տ., 374), հմմտ.՝ 1861—62 թթ.՝ ժողովրդի (ն.տ., 425), օգտի (ն.տ., 457):

1863—66 թթ. նշված ձևերը արդեն հանդես են գալիս որպես զույգ ձևեր, և մե'րթ կատարվում է, մե'րթ չի կատարվում բառավերջի փակ վանկի ի -ի և ու-ի շեշտի կորուստի պատճառով առաջ եկող հնչյունափոխությունը: Օրինակ՝ վեներելում (ՆԼԺ, 2, 407), Գառեզնի (ՆԼԵ, 482), Արշավրի (ն.տ., 487), դատակնքով (ն.տ., 515), առազի (Հ, 64, 3, 165), միամտին (ՆԼԺ, 4, 305), բայց և՛ կապիկի (ՆԼԺ, 2, 409), քիթերը (ՆԼԵ, 591), կիրքերը (ն.տ., 556):

բ) Բառավերջի փակ վանկի է-ն միշտ չէ, որ թերման ու բաղադրման դեպքում ի-ի է փոխվում: Այդ պատճառով ստեղծվում են որոշ բառերի հնչյունափոխված ու չհնչյունափոխված զույգ ձևեր: Օրինակ՝ ասպարիզում (Հ, 5, 420, Հ, 10, 338, ՆԼԵ, 448), ազգասիրի (ն.տ., 346), վիճի (Հ, 11, 433), հանդիսի (ՆԼԺ, 2, 294), հանդիսի մեջ (Հ, 59, 10, 821), տնօրէնությունը, տնօրինութենից, տնօրինու-

¹ Հմմտ.՝ բիծերը (Հ, 59, 5, 364), դուրսից (ն. տ., 12, 974), դուռները (Հ, 60, 1, 25), սիրտեր (ն. տ., 78), միտքերը (ն. տ., 12, 488, ձե, 59, 145) և այլն:

² Այժմ էլ սովորական է:

թյունքը (եւթ, 2, 293), ասպարիղի մեջ (ն.տ., 295), ասպարէզի մեջ (ն.տ., 311), կիսից (2, 64, 3, 161), կէսում (նՓ, 254), միջում (եւթ, 405), պարտէզում (Թ, 70), պարտիզումն է (ն.տ., 69). հմմտ.՝ հանդիսի (2, 4, 268ն), ասպարիղի (2, 58, 110):

զ) Ուլ երկհնչուներ հետեղականորեն վերածվում է ու-ի՝ քա-րակուտի (2, 5, 383), վարագուրի (2, 6, 465), առուզությամբ (եւթ, 2, 303), առանց տարակուսի (2, 9, 244), լուսով (նՐե, 373, 559), օրացուցի (ն.տ., 388), վարագուրով (ն.տ., 458), գունով (2, 62, 5, 237, նՐե, 559), սառուցից (եւթ, 2, 406), ապացուցի (Թ, 28) և այլն:

դ) Ոչ հետեղականորեն է կատարվում եա > ե հնչյունափոխությունը՝ ատենի (նՐե, 371, 554), մատենի (եւթ, 4, 125, նՐե, 514), սենեկիս (ն.տ., 380), որդեկին (2, 64, 3, 165), սենեկում (Թ, 13): վայրկենից, մեհենից (նՐե, 529), բայց և՛ ատյանների առաջ (ն.տ., 371), սենյակից (նՓ, 259):

2. ՀՈՒՈՎՈՒՄ՝

ա) Արդեն անցյալ դարի 60-ական թվականներին ժամանակ ցույց տվող բառերը հիմնականում ենթարկվում էին -վա հոլովման: «Հյուսիսափայլը» այդ օրինաչափությունը չէր բնորոշում և այդ բառերը ենթարկվում էին մե'րթ ի, մե'րթ ու հոլովման: Օրինակ՝ օրից (2, 2, 148, նՐե, 381, եւթ, 4, 287), գիշերի դավակները (2, 9, 246), «Որ օրիդ ևս սպասում» (2, 10, 340), օրից (2, 11, 418), գիշերի (2, 59, 9, 727, նՐե, 38), առավոտու 11 ժամուն² (2, 59, 11, 902), ցերեկի (ն.տ., 904), օրի (նՐե, 440), դարու (ն.տ., 442, 494, եւթ, 2, 406, Թ, 67), տարու (նՐե, 528, եւթ, 4, 254). հմմտ.՝ օրվա մեջ (նՐե, 429): Հմմտ.՝ ցերեկի մեջ (2, 59, 5, 362ն), ամեն օրի համար (2, 59, 11, 896ն), գիշերին (2, 59, 1, 16ա), ցերեկի թագուհին (2, 60, 12, 427ն), երեկ երեկոյին (2, 60, 4, 270ա), նույն ժամուն (2, 60, 5, 401ա), ամսու վարձ (2, 60, 6, 404ա), առավոտուն (2, 60, 5, 407ա), երեկից (2, 60, 12, 493ա):

Միաժամանակ անհրաժեշտ է նշել, որ 1863—66 թթ., նախորդ շրջանի հետ համեմատած, զգալի կերպով ավելանում են օր բառի -վա հոլովման դեպքերը, ինչպես՝ այսօրվա (եւթ, 2, 403, եւթ, 4, 237), մի օրվա (նՐե, 558), ամեն օրվա (ն.տ., 542) և այլն:

բ) Ով գերանունը սեռական, տրական և հայցական հոլովներում ենթարկվում է ի հոլովման. օրինակ՝ «Ովիւն... տրվելու է» (2,

¹ Տալիս կնք «Հյուսիսափայլի» համար բնորոշ ու այժմ մերժված տարբերիչ հատկանիշների նկարագրությունը:

² Տալիս կնք նաև տրական և մի քանի այլ հոլովաձևեր:

59, 8, 652), «Ուլին են խաբում» (Հ, 8, 166). Հմմտ.՝ ովի աչքում (Եժ, 69), ովի ձեռքում (ն.տ., 70):

դ) Համաբանությունը -ի հոլովման են ենթարկվում նաև.

1) Ներքին ա հոլովման պատկանող որոշ բառեր (ժողովրդական ձևեր): Օրինակ՝ ընկերի (Հ, 2, 154), արյունի (Հ, 4, 343, Հ, 8, 152), դուռնից (Հ, 7, 73), դուռիս (ն.տ., 78), անունին (Հ, 59, 9, 813), հատուցումի մեջ (Եժ, 2, 304, ՆՐԵ, 372). մանուկի (Եժ, 330), տունի վրա (ՆՐԵ, 558)—նույն էջում՝ տան: Հմմտ.՝ արյունին (Հ, 59, 11, 901ն), խոնարհումի (ՄՀ, 60, 36):

Տեսականորեն Մ. Նալբանդյանը -ումն ածանցով կազմված բառերի գրաբարյան հոլովման դեմ է արտահայտվում, սակայն 1863—66 թթ. լեզվական պրակտիկայում առկա են նշված բառերի և՛ գրաբարյան, և՛ -ի հոլովման ենթարկված ձևեր: Օրինակ՝ հատուցումի, բայց և՛ հատուցման (ՆՐԵ, 555), հոլովումի, բայց և (էլի նույն էջում) հոլովման (Եժ, 3, 344):

2) Ընկեր բառը. օրինակ՝ ընկերի (Հ, 2, 154), ընկերին հայտնելու (Եժ, 2, 410), չի նայում ընկերի վրա (ՆՐԵ, 556), ընկերին էր ասում (Թ, 20):

3) Մահ բառը, որը 1858—62 թթ. ենթարկվում էր և՛ ի, և՛ ու հոլովման, 1863—66 թթ. հիմնականում ի հոլովման է ենթարկվում: Օրինակ՝ մահի մատեն (ՆՐԵ, 554), մահի է տալիս (ն.տ., 555), մահի մեջ (ն.տ., 556), մահի արժանի (ն.տ., 562), «Սպասում եմ մահին» (Եժ, 2, 407), «Մահին... պատճառ եղած չլինիր» (ՆՐԵ, 514):

4) Որոշ ղեպքերում նաև սեր բառը. օր.՝ մաշվում է սերի ախտով (ՆՐԵ, 579)²:

5) Առանձին ղեպքերում՝ նաև ամուսին բառը՝ ամուսնի... տեր (Հ, 59, 11, 917):

դ) Խոսքը կերպով ի և ու հոլովման է ենթարկվում մառդ բառը, որի հոլովման համակարգը այսպիսին է՝

կղակի	հոգնակի
ուղղ. մարդ	մարդեր (մարդիկ)
սեռ. մարդի, մարդու	մարդոց (մարդերի)
տրակ. մարդի(ն), մարդու(ն)	մարդերի(ն), մարդոց(ը)
հայց. մարդ, (մարդու) ³	մարդոց
բաց. մարդից (մարդուց)	մարդերից ⁴

1 Հմմտ.՝ մահու (Հ, 5, 476), մահի (ՆՐԵ, 379), մահու (ն. տ., 416),

2 Հմմտ.՝ սիրու (Հ, 6, 464):

3 Փակագծերում նշված հոլովածները 1863—66 թթ. փոքր թիվ են կազմում:

4 Հմմտ.՝ մարդիկներից (ԶՆ, 1859 թ., 142, 143, 145):

գործ. մարդով

մարդերով

(ներգ.) մարդի մեջ (մարդու մեջ)

մարդոց մեջ

Օր.՝ մարդերի (ԹՂ, 9, 24, 343, Ղ, 8, 149), մարդկանց (Ղ, 10, 344), մարդոց ներկայությամբ (ՆԼՆ, 485), մարդոց համար (ն.տ., 557), մարդերից (եկժ, 2, 404), մարդի մեջ (ն.տ., 406), մարդերը (ն.տ.), տային այն մարդերին (ն.տ., 408), «Ասում է... մարդոցը», մարդուն (ՆԼՆ, 487), մարդիկ (ն.տ., 500), մարդից են պահանջում (Ղ, 64, 3, 162), մարդերի կողմից (ն.տ., 170), «Հալածեցին... մարդոցը» (Թ, 3), մարդու (ն.տ., 7), մարդուց (ն.տ., 3), մարդերի (ն.տ., 53) և այլն:

Է) Հիմնականում ու հոլովման են ենթարկվում.

1) Սեր բառը. օրինակ՝ սիրու ախտով (Ղ, 59, 9, 727). համա.՝ սիրու... հայրը (Ղ, 59, 11, 893ն), սիրու օրեր (Ղ, 59, 12, 970ա), սիրու մեջ (Ղ, 60, 6, 443ն):

2) Այդպիսի դերանունը՝ որպես փոխանուն գործածվելիս: Օրինակ՝ այդպիսու անարժանությունը (եկժ, 2, 302), այդպիսու գործերից (ն.տ.):

3) Մ. նալբանդյանը, որոշ դեպքերում, բառի հոգնակին գրաբարյան ք վերջավորությամբ կազմելով՝ սեռականում ենթարկում է աշխարհաբարյան ի հոլովման, պահպանելով հոգնակերտ վերջավորությունը, որը ինքնին աշխարհաբարյան երևույթ է (բարբառային, ժողովրդական ձևեր): Օրինակ՝ ծնողքի համար (Ղ, 8, 162), գինիքի մեջ (Ղ, 10, 309):

Անհրաժեշտ է մի քանի խոսք ասել նաև որոշ բառերի հնչյունակազմի, ինչպես և հոգնակի կազմության հյուսիսափայլյան առանձնահատկությունների մասին:

Որոշ բաղմամբանկ բառերի հոգնակին կազմվում է -եր վերջավորությամբ՝ պատերազմները (Ղ, 4, 334, Ղ, 6, 406), համա.՝ պատերազմներ (Ղ, 60, 12, 489ա). նախագահներին (Ղ, 9, 248)¹:

Գրաբարում և վերջնահնչյուն ունեցող բառերի (մասն, դուռն և այլն) ն-ն մե'րթ պահպանվում է, մե'րթ՝ ոչ: Բոլոր դեպքերում ունենք մյուսերի² (Ղ, 4, 336), մյուսերը (Ղ, 9, 245), մյուսերին (Ղ, 10, 343), համա.՝ մյուսերումը (Ղ, 1, 65ն), մյուսերին (Ղ, 4, 268ն), որոշ դեպքերում՝ դուռները (Ղ, 5, 399), բայց և՛ դուռները (Ղ, 5, 478). համա. նաև՝ մասնից (եկժ, 4, 88), մասների (ն.տ., 306), սասնով (ՆԼՆ, 557), մասները (եկժ, 2, 407), բայց և՛ մասի, որը գործածվում է «Աղգային թշվառություն» հոգվածում (Ղ, 64, 3, 169):

¹ Համա. արկղերից մինը (Ղ, 60, 4, 269ա):

² Համա. ոսերի տակ (Ղ, 59, 1, 17ա), ոսերից (Ղ, 59, 11, 895ն):

Գրաբարյան — Բ հոգնակերտ վերջավորութիւնը շատ բառերում, արդեն իսկ 60-ական թվականներին, աշխարհագրարում հիմնականում որպէս աշգպիսին չէր գիտակցվում և արմատի կամ հիմքի հետ միասին որպէս արմատահնչյուն էր դիտվում (օրինակ՝ գործիք, խնամք, ամենք)։ Մ. Նալբանդյանը, դրան հակառակ, գրում է. «Պիտո է... ցանկիւ գործի դառնար» (եկթ, 2, 404), «խնամով թաքուցած էին» (Հ, 10, 300), անպետ է (ն.տ., 305), խնամով արմատախիլ անել (նԸԵ, 523), մերժել խնամով (Թ, 51)։

Ամեն բառը 1858—62 թթ. միշտ օգտագործվում է ամեն, ամենի (ամենքը, ամենքի) ձևերով՝ ամենների համար (Հ, 10, 309), ամեններիս (Հ, 59, 3, 726), հմմտ. ամենների (ն.տ., 12, 981), ամեններից (Հ, 60, 12, 490)։ 1863—66 թթ. նա սկսում է սրանց մոտ միաժամանակ օգտագործել և ամենք ձևը։ Օրինակ՝ ...ամենքս առաջացել ենք... (նԸԵ, 562), ամենք հրաժարվեցան (ն.տ., 492), ամենքն էլ ողջ են (Թ, 13). հմմտ.՝ ամենի սրտի մեջ (նԸԵ, 556), ամենին հայտնի է (Հ, 64, 3, 158), մեզ ամեններիս համար (նԸԵ, 586), ամեններին լսելու համար (եկթ, 4, 258), «Ամեններն ևս քրիստոնյա էին» (նԹ, 251), չէ հրամայում ամեններին (Թ, 11) և այլն։

Գերաբարյանը։ Սա, դա, նա ցուցական, հոգնակի առաջին դեմքի անձնական, ինչպես և ինքն դերանունը ու այս դերանվան թեք հոլովաձևերը «Հյուսիսափայլի» առաջին իսկ տեքստներից սկսած գրաբարյան հիմքով են օգտագործվում։ Օրինակ՝ դուրս իրավունքը (Հ, 1, 71), սուրան ցույց տալով (Հ, 1, 73), «Ազատ է թողնում նորանց» (ն.տ., 73), նոցա նման, նոցա սիրտը (ն.տ., 74), դուրանից, դուրա... բառերը (ն.տ., 79), նորա առողջության (Հ, 2, 150), հեռացնում էինք նորան (ն.տ., 150), «Մեք... արժանի ենք» (Հ, 1, 76), «մեք... ուրախ ենք» (ն.տ., 80), մեք տեսանելով (Հ, 2, 150), հրապարակել նորանց (Հ, 5, 381), նորա (ն.տ., 378), յուրանց ծնած օրից (ն.տ., 383), ինքյանք լցվելով (ն.տ., 380)¹։

«Հյուսիսափայլում», որպէս խախտում բնդհանուր համակարգի, Մ. Նալբանդյանն սկսում է առանձին մասնավոր դեպքերում օգտագործել նաև դու անձնական դերանվան սեռականի բու բարբառային ձևը՝ քո-ի փոխարեն, ինչպես՝ քու տեսությանը (Հ, 4, 342)։

Մտ. Նաղարյանը ևս պահպանում է նշված դերանունների թեքման գրաբարահիմք համակարգը։ Օրինակ՝ «Մեք... վճարենք,

¹ Նույն շրջանի նամակներում որոշ տատանումներ է տալիս մեքն դերանունը՝ մերթ զբարբարյան և մերթ աշխարհաբարբարյան ձևով օգտագործվելով։ Մյուս դերանունների գրաբարյան («Հյուսիսափայլյան») համակարգը պահպանվում է՝ Օրինակ՝ նորա օգուտը, յուրանց ազգը (եկթ, 4, 49), նորանով (ն. տ. 48), մեքն (ն. տ., 48, 49)։

...տացել ենք մեք, ...հանձնելով նոցա» (Հ, 1, 1), նորա կյանքը, «Հարցնում է նոցանից» (ն.տ., 3), «նորան պիտանի եք կացուցել, ...դոցանից, ...ինչ էին դոքա» (ն.տ.) «Թույլ տվեց դոցա» (Հ, 4, 279) և այլն:

Ի հակադրություն «Հյուսիսափայլի», «Մեղու Հայաստանին» և «Ճռաքաղը» դերանուններն օգտագործում են առանց որևէ համակարգի, այնպես որ, հաճախ, նույնիսկ միևնույն նախադասության մեջ հանդիպում են նշված դերանունների, ինչպես և այս, այդ, այն ցուցականների, և՛ բարբառային, և՛ գրաբարյան, և՛ աշխարհաբարյան ձևերը: Օրինակ՝ էս տեղի, էն տանը (ՄՀ, 58, 3), նրա (ն.տ., 4), իրանց (ն.տ.), էնպես (ն.տ., 6), նորա կինը, ...նորա ճաշը, ...նրա... հեռացած ժամանակ (ն.տ., 95), «Մեք նրան խաբել ենք» (ն.տ. 96), իրան մտքի (ն.տ.), յուր (ն.տ., 95), նորա, մեմք (ն.տ., 111), մեք (ն.տ., 190), այսպես, այսֆան (ն.տ., 200), էնֆան, էնպես (ն.տ., 238):

Քիչ ավելի կայուն է «Մեղվի» համեմատությամբ «Ճռաքաղը»՝ գրաբարյան ձևերին գերակշռություն տալու իմաստով: Օրինակ՝ նորա (ՃՌ, 58, 39), յուրյանց, նոքա, մեք (ՃՌ, 58, 40): Այստեղ, սակայն, մեծ չափերով օգտագործվում են նաև սա, դա, նա դերանունների արևմտահայ ասոր, ադոր, անոր (հաճախ նաև այսոր, այդոր, այնոր)¹ ձևերը:

Մ. Նալբանդյանի նույն շրջանի ստեղծագործություններում, որպես բացառություններ, հանդես են գալիս դույն, ոմն, ոչ ով (ոչ որ) դերանունների՝ Ստ. Նաղարյանի լեզվին բնորոշ գործածության որոշ դեպքեր:

Դույն (դոյն) դերանունը օգտագործվում է այժմյան նույն դերանվան փոխարեն: Օրինակ՝ «Այն շարժառիթը... է դոյն այդ օբսկուրանտների անձնապահությունը, փառասիրությունը և շահասիրությունը» (Հ, 9, 243):

Ոմն դերանվան հոգնակիի յուրօրինակ՝ որոշյալի հետ համաձայնեցված կիրառությունը գրաբարյան ազդեցություն է: Օրինակ՝ «Ոմանք մարմինք դրվելով այդ հալած պղնձի վերա...» (Հ, 9, 236): Ընդգծված ոմանք դերանունը, ինչպես տեսնում ենք, թվով համաձայնվում է մարմինք (հոգնակի) ենթակային: Հմմտ.՝ ոմանց բնկերափրաց (ԿՌ, 60, 832):

Ոչ ոք դերանունը հանդես է գալիս ոչ ով ձևով՝ ոչ ով սիրտ չունի (Հ, 11, 428): Ով դերանվան սեռականը, տրականն ու հայցականը նշված շրջանում Մ. Նալբանդյանը կազմում է նույնպես բարբառա-

¹ Սրանք, ըստ երևույթին, այս, այդ, այն և արևմտահայ ասոր, ադոր, անոր ձևերի «խաշավորման» արդյունք են:

յին ձեռով՝ ովի, ովին: Օրինակ՝ ովին են խաբում (2, 8, 166)—ում են խաբում¹: Երբ իրար մոտ ով դերանվան սեռական և տրական անորոշ անվան ձևեր են ընկնում, Մ. Նալբանդյանը երկրորդ ձևը սովորաբար ում է դարձնում: Օրինակ՝ «Ովի ում հետ խոսելու վերա է իմ կասկածը» (2, 10, 343):

Այս շրջանում դեռևս լինելով բացառություներ՝ նկարագրված իրողությունները մինչև 1860 թ. աստիճանաբար շատանում են:

1859—62 թթ. դերանունների օգտագործման ընդհանուր համակարգում մեծ փոփոխություններ չեն կատարվում: Ինչպես «Հյուսիսափայլում», այնպես էլ 1860 թ. Սվաճյանի «Մեղվում» տպագրված աշխատություններում, 1859—60 թթ. նամակներում և 1861—62 թթ. աշխատություններում Մ. Նալբանդյանը (չնչին բացառություներով)

Գրաբարյան ձևով է օգտագործում առաջին դեմքի անձնական դերանվան հոգնակի ուղղականը: Օրինակ՝ մեք... չենք (2, 59, 5, 380), մեք շունեինք (եկժ, 2, 295)², մեք (նժե, 367, 447, 2, 62, 5, 235) և այլն³: 2. Պահպանում է ինքն, սա, դա, նա դերանունների թեքման նախորդ շրջանի՝ վերևում նկարագրված կանոնները: Օրինակ՝ նորանից, դորա, նորա (2, 59, 8, 650), սորանից (ն.տ., 653, նժե, 405), սոցա (ն.տ., 655), յուրանց (եկժ, 2, 293, նժե, 375), պահեկ յուրան (ն.տ.), նոցա (նժե, 367, 2, 60, 5, 381), յուրանց (նժե, 375, 2, 60, 5, 381), սոքա (ն.տ.) և այլն⁴: 3. Համապատասխան դեպքերում շարունակում է օգտագործել նաև դոյն դերանունը: Օրինակ՝ «... Հայերը բաժանվեցան հույներից Քաղկեդոնյան ժողովի ժամանակ և դոյն այդ ժողովի պատճառով» (եկժ, 1, 479), դոյն այդ պարծանքի առարկան (2, 59, 9, 726) և այլն:

Ոչնչով չի փոխվում ուր, ով, ոմանք դերանունների թեքումն ու կիրառությունը. օրինակ՝ ուրի ընդդեմ (նժե, 406)—«ում դեմ», «Ովի բան ու գործը կտրվել է» (ն.տ., 442). «Ոմանք մարդիկ... ավելի հարուստ լինելով... աղքատ են» (ն.տ., 411), հմմտ. ոմանք անբարեմեր անձինք (2, 61, 1, 4ն), ոմանց հայերի գանգատը (ն.տ., 6ն) և այլն:

¹ Հմմտ. ովի ձեռքում (ն. տ., 71)—«ում ձեռքում»:

² Հմմտ.՝ մեք (եկժ, 4, 66, 69):

³ 1860 թ. նամակներում Մ. Նալբանդյանն սկսում է հաճախակի անձնական դերանվան եղակի երրորդ դեմքի դու աշխարհաբարյան ձևի փոխարեն դուև բարբառայինը գործածել: Օր.՝ «Դուև լավ գիտես» (եկժ, 4, 61), «Դուև ինձ օգնել ես» (ն. տ., 65) և այլն:

⁴ Հմմտ.՝ նորան (եկժ, 4, 62), դորանից (ն. տ., 65), դորանով (ն. տ., 66) և այլն:

1859 թ., առանձին ղեպքերում, ով-ի սեռականի ում կամ ովի ձևերի փոխարեն որը հարաբերականի սեռականն է գրվում: Օրինակ՝ «Ուր և որի ձևերում գտանվում են» (2, 59, 5, 382). հմմտ.՝ «Ուրի համար կացուցած են» (2, 59, 1, 15ա):

Ի հակադրություն Մ. Նալբանդյանի և ընդհանրապես «Հյուսիս-սասիայի» ղերանունների օգտագործման համեմատաբար կուռ համակարգի (հմմտ.՝ օրինակ՝ մեֆ—2, 10, 334և, 2, 8, 113ա, նոֆա, դորան, յուր 2, 60, 12, 492ա և այլն) ժամանակի պարբերականները խառը կերպով գործածում էին նշված ղերանունների և՛ զրաբարյան, և՛ բարբառային, և՛ աշխարհաբարյան ձևերը: Օրինակ՝ նորա (Մ2, 59, 8), սորա (ն.տ., 9), նոֆա (ն.տ., 11), նոցա (ն.տ., 99), յուրյանց (ն.տ., 134), նորա (ճՌ, 59, 185), նոֆա (ն.տ., 183), նոցա (ն.տ., 184), յուր (Մ2, 60, 36), դորա (ն.տ., 98), նորան դիմել (ն.տ.), յուրյան (ն.տ.), մեֆ (ն.տ., 99, 101), յուրյանց (ն.տ., 243). բայց և՛ նւան, նրա (Մ2, 59, 10), սրա (Մ2, 60, 36), մենֆ (ն.տ.), իր միտքը (ն.տ., 42), նրանցից (ն.տ., 43), իրան եղբայրների (ԿՌ, 60, 832), մենֆ (ն.տ.), նրա, նրան (ն.տ., 836), սրանց, իրանց (ն.տ., 837) և այլն:

1863—66 թթ. Մ. Նալբանդյանն օգտագործում է եզակի առաջին ղեմբի անձնական ղերանվան և՛ զրաբարյան, և՛ աշխարհաբարյան ձևերը, վերջիններիս գերակշռությունը: Օրինակ՝ մենֆ (եժժ, 4, 304), մեֆ (եժժ, 2, 404), մենֆ (ն.տ., 395), մենֆ (նՐԵ, 556), մենֆ (ն.տ., 479), մեֆ (2, 64, 3, 160), մենֆ (նՐԵ, 577), մենֆ (նՓ, 247), մենֆ (Թ, 20) և այլն:

Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ անպիսի աշխատություններում, ինչպես «Կրիտիկան» և լեզվաբանական-ծրագրային «Մեր լեզվի արմատական բարեփոխության մի փորձ»-ը, Մ. Նալբանդյանը բացառապես մենֆ ղերանունն է օգտագործում, որը և այդ՝ ժողովրդական ձևին վերջնականապես ղերադանցություն տալու Նալբանդյանի համոզման մասին է խոսում: Մյուս կողմից չի կարելի անուշադրության մատնել այն հանգամանքը, որ նույն շրջանում «Հյուսիս-սասիայում» տպագրելու համար պատրաստած իր հոդվածում («Ազգային թշվառություն») Մ. Նալբանդյանն օգտագործում է այս ղերանվան զրաբարյան մեֆ ձևը: Օրինակ՝ մեֆ սարսափում ենք... (եժժ, 3, 103), մեֆ... ցավում ենք (ն.տ., 106), մեֆ հիշում ենք (ն.տ., 110), մեֆ... դատապարտել ենք (ն.տ., 112), մեֆ կարծում ենք (ն.տ., 114) և այլն:

Մ. Նալբանդյանի 1863—65 թթ. աշխատություններում հանդես են գալիս իր, իր ղերանվան եզակի բոլոր թեք հոլովների, ինչպես և հոգնակի թվի բոլոր հոլովների հիմբի աշխարհաբարյան ձևեր

գրաբարյանների կողքին, որոնք աստիճանաբար տեղի են տալիս աշխարհաբարյան, իսկ առանձին դեպքերում, նաև բարբառային ձևերին: Օրինակ՝ յուրյանց ուսի (եժժ, 4, 306), յուրյանց փողը (եժժ, 2, 404), իրենի, իրենց (ն.տ., 396), իր մեջ (ն.տ., 397), իրեն չհասնի (նՂԵ, 555), իրենց անձը (ն.տ., 559), իր... ներգործողներին (ն.տ., 482), իրենի (ն.տ., 500), յուրյանց (Շ, 64, 3, 158), յուր արծաթը (եժժ, 4, 254), յուրյանց բերանը (ՆՓ, 248), իրենց անձերին (Ք, 1), իրենցից (ն.տ.), իրենի (ն.տ., 6), իրենց (ն.տ., 19) և այլն:

«Երկու խոսք» հոգվածի ինքնագիրը ցույց է տալիս, որ այս դերանվան գրաբարյան ձևերը աշխարհաբարյանով փոխարինելը Մ. Նալբանդյանի մոտ կատարվել է խորապես գիտակցաբար: Այսպես. մի տեղ ձեռքի սովորության մ. Նալբանդյանի մոտ յուրյանց է ստացվել, որը նա ջնջել է ու իրենց դարձրել՝ «նվիրված չին ԻրենՅ (ջնջված է յուրյանց) գործունեությունը» (եժժ, 2, 395): Սակայն այս դերանվան իր, իրենի, իրենց աշխարհաբարյան ձևերի կողքին նշված շրջանում առկա են նաև բարբառային առանձին իրողություններ: Օրինակ՝ «Սորանով իրանի իրանց ապացուցում են» (ն.տ., 404), իրեն անառակությունը (նՂԵ, 563), «Իրեն... խորհուրդն էլ այս է» (ն.տ., 483), իրանց... վերջավորությունը (ն.տ., 596):

Նույնքան տարածված է նշված շրջանում նաև եզակի երկրորդ դեմքի անձնական դերանվան (դու) սեռականի ֆու հոլովածը գերիշխող ֆու-ի կողքին: Օրինակ՝ ֆու խոր գիտության վրա (նՂԵ, 558), քու ազգի (ն.տ., 555) և այլն:

Որպես բացառություններ հանդիպում են նաև ուր դերանվանով իմաստով կիրառության առանձին դեպքեր: Օրինակ՝ «Իսկ ուր վախենում է, նա մաքուր չէ» (Շ, 64, 3, 169), «որի տունն էս հարցնում» (նՂԵ, 558), «որի համար... պարզեում է» (Ք, 17), «որի գործն է կատարյալ» (նՂԵ, 527) և այլն: Միաժամանակ Մ. Նալբանդյանն օգտագործում է նաև ով դերանվան սեռականի ովի ձևը ում իմաստով:

Փարպեցու «Թղթի» թարգմանության ձեռագրում եղած մի փաստ ցույց է տալիս, որ այս օրինակները բացառություններ լինելով՝ Մ. Նալբանդյանի համար պատահականություններ չեն: Բանն այն է, որ մի տեղ նա գրել է ում, ապա ջնջել և դարձրել ովի՝ «Թե ովի որդի էր» (Ք, 51. եժժ, 3, 271), որը այդ ձևի գիտակցական օգտագործման լավագույն վկայությունն է:

Նշված բարբառային բոլոր իրողություններն էլ¹ արդյունք էին

1 «Բերդի հիշատակարանում ունենք նաև ինձի՝ «... Հայտնեցին, թե գինին ինձի չէ» (եժժ, 4, 285):

գրական լեզուն բարբառների էական տարերքի հաշվին հարստացնելու Մ. Նալբանդյանի նպատակագրման:

Նշված շրջանում որոշ փոփոխությունների է ենթարկվում նաև սա, դա, նա գերանունների հոլովման համակարգը: Այդ արտահայտվում է նրանում, որ, որպես շեղում հյուսիսստիսլյան ընդհանուր համակարգից, սա գերանունը առանձին գեպքերում սրա հիմքով է հոլովվում: Օրինակ՝ «Սրանով կարող էին նոքա ճանաչել» (եւթ, 2, 405), «Սրանով կարելի էր տեսանել» (ն.տ., 406) և այլն:

Նման իրողությունները, սակայն Մ. Նալբանդյանի լեզվում չեն ծավալվում և նշված գերանունների գրաբարյան հիմքով հոլովումը («Հյուսիսստիսլյ») շարունակում է մնալ Մ. Նալբանդյանի լեզվի բնորոշ հատկանիշը նաև 1863—66 թթ., ինչպես՝ սուրա թվականը (եւթ, 4, 287), սոցա հատկություններից, դուրան ներհակ (ն.տ., 304), դոֆա, նոցա ասածների (ն.տ.), նոցանից (ն.տ.), սոֆա (ն.տ., 306), սուրանով (եւթ, 2, 404), նուրա անունով (ն.տ.), հարցանել դոցա (ն.տ.), դոֆա, դոցա (ն.տ., 396), տալ նուրան (ն.տ., 402), առանց դուրան (ն.տ., 484), լուսավորել նուրանց, հիմք տալ նոցա (ն.տ., 515), սոցա վերա (եւթ, 4, 260), նուրանով (թ, 2), նուրանում (ն.տ., 4), դոցանով (ն.տ., 19), սոցանից (ն.տ., 24) և այլն:

Բայական համակարգի առանձնահատկությունները.— 1. Մ. Նալբանդյանի լեզվում «Հյուսիսստիսլյ» առաջին տարիներին չափազանց տարածվում ու բնորոշ է դառնում ներկա ժամանակի փոխարեն անցյալ անկատար ժամանակի կիրառությունը: Անցյալ անկատար ժամանակի նման կիրառությունը մեր գրական լեզվի պատմության մեջ կապվում է Ստ. Նաղարյանի անվան հետ, որի ազդեցության տակ էլ Մ. Նալբանդյանը, ինչպես և «Հյուսիսստիսլյ» մյուս թղթակիցները, սկսում են օգտագործել այն: Բանավեճերի ընթացքում ժամանակների նման համաձայնությունն անցնում է նաև հակառակորդներին:

«Ամեն մարդ գիտե, — գրում է Մ. Նալբանդյանը, — որ Լուդովիկոս տասն և չորսերորդի օրերում գործածական զգեստները և հագուստները այժմ ոչ ոք չէ կրում, ըստ որում հնացած և անպատշաճ էր երևում» (2, 1, 77): Վերջին, ընդգծված նախադասության մեջ ստորոգյալը, ինչպես տեսնում ենք, դրված է անցյալ անկատար ժամանակով, չնայած որ համապատասխան աշխարհաբարի 1858 թ. արդեն գործուն օրենքների՝ սկսված և խոսքի մոմենտում

1 Հմմտ.՝ սրանից (եւթ, 4, 254):

խանակ սահմ. ներկայի գործածելը նշանակում է քաղաքավարական կամ մեղմական բացատրություն»¹:

Շահազիզը Ստ. Նազարյանի աշակերտն ու մոտիկ բարեկամն էր: Այդ իսկ պատճառով հնարավոր է, որ մեջբերված պատճառբանությունը հենց իրենը՝ Ստ. Նազարյանինը լինի, որը նա տվել է անցյալ անկատարի յուրօրինակ կիրառությունը ներկայի փոխարեն, մի երևույթ, որի հեղինակն էր նա, որից ամենից առաջ նրա աշակերտները պետք է լսեին աշխարհաբարի համար բոլորովին նոր այդ օրինաչափության նշանակության, շարահյուսական կիրառության կանոնների մասին: Շահազիզի բերած օրինակը այդ տեսակետից համոզիչ է: «Հյուսիսափայլի» հեղինակները, հնարավոր է, որ մտածում էին, թե «Մեք կամենք ասել այդ պարոնին, որ դա սխալված էր» ասելով «Մեք կամենք ասել...»-ի փոխարեն՝ մեղմում են սխալվել բայի իմաստը (սխալվելու գործողությունը ներկայից անցյալ է փոխադրվում): Սակայն, երևույթը միայն նման օրինակներով չի սպառվում: Դժվար է «քաղաքավարական կամ մեղմական բացատրություն» փնտրել, օրինակ, այսպիսի մի նախադասության մեջ, որտեղ, ընդհակառակը, հեղինակը կցանկանար «անքաղաքավարի» ու խարաղանող լինել: Օր.՝ խոսելով պապի մասին, Մ. Նալբանդյանը գրում է. «... Ինչպես կարելի է, որ մի պապական աբեղա հակառակվի այնպիսի մի մարդու, որ աստուծո փոխանորդ էր, արքայության դուռը բացող և փակող... (մի՞թե)» (ԹՉ, 9):

Շահազիզի բացատրությունն ընդունելու դեպքում կմնա ենթադրել, որ այս և նման բազմաթիվ բոլոր դեպքերը համաբանության արդյունք են: Համաբանությունը, իսկապես, նշված երևույթի տարածման, ընդհանրացման գործում մեծ դեր է կատարել: Բանն այն է, որ սկսվելով անցյալ անկատարից՝ երևույթը, հիմնականում 1858 թ., որոշ դեպքերում տարածվում է նաև ըզձականի և հարկադրական եղանակի անցյալ ապառնիների վրա, որոնք սկսվում են օգտագործվել ապառնիների փոխարեն: Օրինակ՝ «... Մինչև նոր լեզուն չլինի առհասարակ մատենագրական լեզու... մինչև մեր պատվելի հեղինակները դպրոցական փառքը ետ դնելով Ազգի համար շաշխատեին առողջամիտ կերպով, և մյուս կողմից Ազգի կարողքը օգնությամբ չառնեին նորանց, սուտ է ամենայն լուսավորություն» (ԹՉ, 9, 10): Այս նախադասության մեջ մեր կողմից ընդգծված շաշխատեին և օգնությամբ չառնեին (չանեին) ստորոգյալները ըզձական ապառնիի փոխարեն անցյալ ապառնիով են զրկված: Կամ՝ «Այժմյան դրության մեջ Հայոց ազգը կարող է հասանել բարձր կամ

¹ Սմբատ Շահազիզ, «Հրապարակախոս ձայն», էջ 154:

խանակ սահմ. ներկայի գործածելը նշանակում է քաղաքավարական կամ մեղմական բացատրություն»¹:

Շահազիզը Ստ. Նազարյանի աշակերտն ու մոտիկ բարեկամն էր: Այդ իսկ պատճառով հնարավոր է, որ մեջբերված պատճառաբանությունը հենց իրենք՝ Ստ. Նազարյանինը լինի, որը նա տվել է անցյալ անկատարի յուրօրինակ կիրառությունը ներկայի փոխարեն, մի երևույթ, որի հեղինակն էր նա, որից ամենից առաջ նրա աշակերտները պետք է լսեին աշխարհաբարի համար բոլորովին նոր այդ օրինաչափության նշանակության, շարահյուսական կիրառության կանոնների մասին: Շահազիզի բերած օրինակը այդ տեսակետից համոզիչ է: «Հյուսիսափայլի» հեղինակները, հնարավոր է, որ մտածում էին, թե «Մեք կամենք ասել այդ պարոնին, որ դա սխալված էր» ասելով «Մեք կամենք ասել...»-ի փոխարեն՝ մեղմում են սխալվել բայի իմաստը (սխալվելու գործողությունը ներկայից անցյալ է փոխադրվում): Սակայն, երևույթը միայն նման օրինակներով չի սպառվում: Դժվար է «քաղաքավարական կամ մեղմական բացատրություն» փնտրել, օրինակ, այսպիսի մի նախադասության մեջ, որտեղ, ընդհանրապես, հեղինակը կցանկանար «անքաղաքավարի» ու խարազանող լինել: Օր.՝ խոսելով պապի մասին, Մ. Նալբանդյանը գրում է. «... Ինչպես կարելի է, որ մի պապական արեղահակառակվի այնպիսի մի մարդու, որ աստուծո փոխանորդ էր, արքայության դուռը բացող և փակող... (մի՞թե)» (ԹՀ, 9):

Շահազիզի բացատրությունն ընդունելու դեպքում կմնա ենթադրել, որ այս և նման բազմաթիվ բոլոր դեպքերը համաբանության արդյունք են: Համաբանությունը, իսկապես, նշված երևույթի տարածման, ընդհանրացման գործում մեծ դեր է կատարել: Բանն այն է, որ սկսվելով անցյալ անկատարից՝ երևույթը, հիմնականում 1858 թ., որոշ դեպքերում տարածվում է նաև ըզձականի և հարկադրական եղանակի անցյալ ապառնիների վրա, որոնք սկսվում են օգտագործվել ապառնիների փոխարեն: Օրինակ՝ «... Մինչև նոր լեզուն չլինի առհասարակ մատենագրական լեզու... մինչև մեր պատվելի հեղինակները դպրոցական փառքը ետ դնելով Ազգի համար շաշխատեին առողջամիտ կերպով, և մյուս կողմից Ազգի կարողքը օգնություն չառնեին նորանց, սուտ է ամենայն լուսավորություն» (ԹՀ, 9, 10): Այս նախադասության մեջ մեր կողմից ընդգծված շաշխատեին և օգնություն չառնեին (չանեին) ստորոգյալները ըզձական և ապառնիի փոխարեն անցյալ ապառնիով են գրված: Կամ՝ «Այժմյան դրության մեջ Հայոց ազգը կարող է հասանել բարձր կամ

¹ Սմբատ Շահազիզ, «Հրապարակախոս ձայն», էջ 154:

վերին կրթության մասնավոր առարկայի մեջ..., եթե այդ առարկան, այդ ուսման ճյուղը, հնար էր նորա նյութական բարեկենդանությունը: Այս պատճառների հիման վերա, հեղինակի գրելիքը առաջինը պիտո է լինեին նոր հայախոսությունով, երկրորդ, հեղինակությունը պիտո է վերաբերվեր ընդհանուր կրթության, և այնպես, որ... հասկանալի լինե՞ր ընթերցողներին» (ԹՇ, 3): Մեջբերված հատվածում առաջին ընդգծված ստորոգյալը (հնար էր) գրված է անցյալ անկատարով՝ ներկայի փոխարեն, երկրորդը և երրորդը՝ հարկադրական եղանակի անցյալ ապառնիով՝ ապառնիի փոխարեն, իսկ չորրորդը (հասկանալի լինե՞ր)՝ ըզձական եղանակի անցյալ ապառնիով՝ ապառնիի փոխարեն: Համարանությունն այս դեպքում, սակայն, համընդհանուր օրինաչափություն չի դառնում: Հաճախ միեռնույն հարաբերության օրինաչափություն չի դառնում: Հաճախ միեռնույն համապատասխան, իսկ մյուսը՝ աշխարհաբարի սովորական օրենքներով: Օրինակ՝ «Մեր պատվելի հայրենակիցքը շատ անգամ լսելով ազնվամիտ հեղինակների առ ի սրտե ճշմարտասեր ու ցավակցական խոսքերը... վիրավորվում են, ցույց տալով յուրյանց... արդարացի պատճառները. առաջին, թե նոցա գրածները հին և մեռյալ լեզվով լինելով, անմոտենալի էին ազգին. երկրորդ, թե մեծ մասով գրվածքը լինում են փրկսոփայական կամ հնասիրական խնդիրների վերա, որ ժամանակի որպիսությունը անհարմար լինելով, չեն զարբեցնում ազգի հոգու մեջ եռանդ նախադասություններն էլ նույն հարաբերության մեջ են գտնվում, սակայն նրանցից առաջինում աշխարհաբարի համար նման դեպքերում սովորական ներկա ժամանակի փոխարեն անցյալ անկատար է գործածված:

Մ. Նալբանդյանի մոտ անցյալ անկատար ժամանակի նման կիրառության առաջին ազոտ արտահայտություններից մեկը կերմոնտովի «Մարգարե»-ի թարգմանության մեջ է: Բանաստեղծությունը մտնում է բանաստեղծությունների հայտնի տետրակի մեջ. այդ նշանակում է, որ այն գրված է մինչև 1855 թ. մայիսի 12-ը, քանի որ այդպես է թվագրված առաջաբանը:

Ահա այն՝

«Ծերերը անձնասիրությամբ
 Յուրյանց տղերքին ասում են:
 «Նայեցեք, սա օրինակ ձեզ,
 «Չապրեց մեզ հետ, նա հպարտ էր,
 «Կույրը ուզեց հավաստել մեզ

«Թե նրա բերնով աստված խոսում էր»¹ (ԵՂԺ, 1, 35):
Հմմտ. բնագիրը՝

„Глупец, хотел уверить нас,
Что бог гласит его устами!“

Այնուհետև նման կիրառության ենթ հանդիպում հիշած «Բա-
նաստեղծությունների տետրակի» առաջաբանում՝ «Վերոգրյալ հա-
յախոսության այս հասակի վերաբերած քանի մի հիշատակարանք
ունելով ես իմ մոտ... կամենում էի նորանց շմատել հավերժական
կորուստի... Վասն որո ինչքան որ այժմ ձեռնամ ունիմ այս տետրա-
կիս մեջ գրած ավանդում եմ ձեզ...» (ԵՂԺ, 1, 29):

Չենք կարող ասել պատահականորեն, թե որևէ պատճառով
նամակներում ես անցյալ անկատարի կիրառության առաջին դեպքը՝
ներկայի փոխարեն, 1855 թվականից է. «Եղբայր, եթե բանը սերի
գա, ես քեզ պարզ ասում եմ ահա, երանի և հազար երանի կլինեք,
եթե ամեն մարդ ունենար այնքան մաքուր սեր, ինչ որ կա իմ սրտիս
մեջ ոչ միայն իմ ծնողաց և եղբարց և ազգականաց վերա, այլև
օտարներու, որոնք բարի սիրտ ունեին» (ԵՂԺ, 4, 32):

1855 թ. փետրվարի 10-ի նամակում առկա այս օրինակը ցույց է
տալիս, որ նշված օրինաչափությունը Նալբանդյանի համար ընդու-
նելի էր դարձել արդեն հիսնական թվականների կեսերին և ոչ «Հյուս-
սիսափայլին» գործակցելու պատճառով: Ընդհակառակը, «Հյուսի-
սափայլին» համագործակցելու հետագա շրջանում (1859—1864)
այս երևույթը Նալբանդյանի լեզվում աստիճանաբար սահմանափակ
կիրառություն է ստանում:

«Հյուսիսափայլում», առանձնապես 1858 թ., անցյալ անկատար
ժամանակի կիրառությունը ներկայի փոխարեն մեծ տեղ է զբաղում:
Բերենք մի քանի օրինակներ. «... Պատշաճ ենթ համարում փոքր
ինչ խոսել մեր ազգի հետ, թե ինչ է կրիտիկա ասած բանը ընդհան-
րապես, քե ինչ ծանր պարտականություն կար մի մաքուր վերա, որ
կամեք կատարել կրիտիկոսի (ուսումնական դատավորի) պարտա-
կանություն...» (2, 1, 71): «... Այս է պատճառը, որ առավել զգալի
է անկեղծ սրտերին, երե փոքրանում էր և այդ սակավ եղած ընկեր-
ների քիվը» (2, 2, 144): «— Դու ի՞նչ անձնասեր մարդ ես, ինչ բան
որ համաձայն չէ քո տեսությանը, միքե հիմար էր» (2, 4, 342):
«Մի մարդ, որ այժմ առաջինի էր...» (2, 6, 496):

¹ Հմմտ.՝ Ալ. Մատուրյանը, որը, բնականաբար, նշված օրինաչափությունը չէր
ընդունում, թարգմանել է. «Անմիտն ուզում էր համոզել մարդկանց,

Որ նորա լեզվով խոսում է աստված»:

(Ալ. Մատուրյան, «Ընտիր բանաստեղծություններ», 1937, էջ 155—ընդգծումը մեռն
է—Ս. Գ.):

1859 և 1860 թթ. անցյալ անկատար ժամանակի կիրառությունը ներկայի փոխարեն համեմատած 1858 թ. հետ զգալիորեն նվազում է, և ամենից շատ՝ Մ. Նալբանդյանի լեզվում: Չնայած դրան՝ այն շարունակում է մնալ նշված շրջանի «Հյուսիսափայլի» լեզվի բնորոշ առանձնահատկություններից մեկը: Օրինակ՝ «... Ինչ մի ուրախություն է Հայոց եկեղեցու համար, եթե նորա փառած անդամը... դարձյալ վազում էր դեպ ի Հայոց եկեղեցին» (Հ, 7, 73): «Ավարտում եմ նամակս... ցանկացող լինելով, որ մեր եղբայրակից հայ երիտասարդը, որ ունեին կարողություն նվիրել յուրյանց ուսումնականության, ... օրինակ առնուին...» (Հ, 59, 10, 820): «Կարծենք, քե ժամանակ էր արդեն սրափելու միջին դարերի արեցութենից» (ԵԼԺ, 2, 294): Հմմտ.՝ «Մի տխրության ամպ տարածվում է մեր հոգու վերա, մինչ ամենայն փայլափոխի մեջ հանդիպում էինք այնպիսի մարդերի, որ...» (Հ, 10, 312ն): «Սովորաբար ընդունում են, քե աղջկա բնավորությունը հակառակ էր երիտասարդի բնավորությանը» (Հ, 59, 12, 974ա):

1861—65 թթ. նշված երևույթը հանդիպում է միայն բացառիկ դեպքերում:

2. Օժանդակ բայ. էական բայ. հաստատական և ժխտական խոնարհման կազմության առանձնահատկությունները

ա) Հաշվի չառնելով, թե տրամաբանական շեշտը նախադասության որ անդամի վրա է դրվում, էական կամ օժանդակ բայը, հատկապես 1858 թ., որպես կանոն, հաստատական խոնարհման ժամանակ դրվում է ստորոգյալ կազմող դերբայից կամ ստորոգելիական վերագրից անմիջապես հետո: Նման դեպքերում, երբ տրամաբանական շեշտը, ըստ նախադասության իմաստի, ստորոգյալի վրա չի ընկնում, ստեղծվում է ոճական անհարթություն: Օրինակ՝ «Անցան այն ժամանակները, գեղեցիկ խոսում է պարոն Պիսարևսկին, երբ...» (ԵԼԺ, 2, 65), «Անցան այն ժամանակները..., երբ շափով ու կշռով տալիս էին ազգին իմաստության լույսը» (ն.տ., 65), կամ՝ «Թե ինչ պատճառով տալիս ենք մեր հոգվածին մի այսպիսի հառաջաբան, պատվելի ընթերցողքը կիմանան...» (Հ, 1, 72) նախադասություններում, հասկանալի է, խոսքն այն մասին է, որ Պիսարևսկին գեղեցիկ է խոսում (և ոչ թե տգեղ), որ «շափով ու կշռով էին տալիս ազգին իմաստության լույսը»: Վերջին նախադասությունում տրամաբանական շեշտը ընկնում է պատճառով բառի վրա և ոչ թե տալիս-ի, քանի որ հեղինակը ոչ թե տալու կամ չտալու հարցն է ցանկանում պարզել, այլ տալու պատճառը, մի միտք, որը կարելի էր արտահայտել օժանդակ բայը պատճառով-ից հետո դնելով՝ «Թե ինչ պատճառով ենք տալիս...»:

Սակայն Մ. Նալբանդյանի լեզվի էվոլյուցիայի ընթացքում, 1858—63 թթ., հաստատական խոնարհման ժամանակ օժանդակ բայի (հանգույցի) շրջուն շարադասության դեպքերը աստիճանաբար պակասում և ապա նվազագույնի են հասնում: Այդ նկատվում է առանձնապես 1860 թ., որից հետո ընկած շրջանում Մ. Նալբանդյանի լեզվում մնացած օժանդակ բայերի (հանգույց) շրջուն շարադասության դեպքերը լուրջ վերապրուկային ձևով են հանդես գալիս: Ժխտական խոնարհման ժամանակ օժանդակ բայի (հանգույցի) շարադասությունը մեծ մասամբ կանոնավոր է: Օրինակ՝ «Նոցա ձեռքը չէր համարձակվելու այդպիսի գործ կատարել» (ԵԼԺ, 2, 66), «Նա չէ մտածում» (ԹՀ, 7), չէ կարողացել... ծածկել (ԵԼԺ, 2, 67), չէ կարելի գգալ (ՆԸԵ, 404), «Ազգը չէ մեռանում ֆիզիկապես» (Ն.տ., 444), հմմտ.՝ «Իմ սերունդը, որ ինձանից հետո ոչինչ ստանալու չեն ինձանից, ապրելու չեն» (Ն.տ., 416), «Քարտը վիճելու չէ մեր սեփականությունը» (Հ, 62, 5, 237):

Սակայն, առանձին դեպքերում, ժխտական խոնարհման ժամանակ ևս պահպանվում է հաստատական խոնարհման շարադասությունը: Օրինակ՝ «... Զուր տեղը սերմ ցանել չոր ու մացառուտ երկրի վերա... օգուտ ամենևին ունենալու չէ» (ԵԼԺ, 2, 61), «Սոցանով հերիքացել չէ հեղինակը» (Հ, 1, 78) և այլն:

Նման շարադասությունը «Հյուսիսափայլում» ավելի շատ օգտագործվում է այն դեպքում, երբ ստորոգյալ կազմող դերբայը անկատար է: Օրինակ՝ երբեք զարմանում չեմ (Հ, 5, 408), հմմտ.՝ կարդում չեմ (Հ, 6, 485ն), լուսավորում չէր (Հ, 4, 275ն), խոսում չէր (Ն.տ., 280ն) և այլն:

Շատ հաճախ Մ. Նալբանդյանը և «Հյուսիսափայլի» մյուս հեղինակները օժանդակ բայի նշված կիրառությունները օգտագործում են լեզվի ձևերի միօրինակությունից խուսափելու, ոճական բազմազանություն ստեղծելու համար: Օրինակ՝ «... Ես հրատարակում եմ ձեզ, թե կարող չեմ թողություն տալ ձեզ: Ես չեմ ներում ձեզ այն 15,000 մորթածների արյունը... Ես ներում չեմ ձեզ այն ուրացությունը... վերջապես, ներում չեմ ձեզ այն հանցանքը...» (ԵԼԺ, 2, 279): Հմմտ.՝ «... Զգիտենք, թե որպիսի բարեարարություն ցույց եմ տվել ինձ... Ես ձեզ բարեարարություն եմ ցույց տվել...» (Հ, 59, 1, 22ա):

բ) «Հյուսիսափայլում», որպես ընդհանուր սկզբունք, օժանդակ բայի ներկայի և անցյալի ձևերը հաստատական խոնարհման դեպքում անկատար դերբայի հետ (ներկա և անցյալ անկատար ժամանակները) գրվում են միասին:

Նման սկզբունքը ընդունելով «Հյուսիսափայլը» գրական աշխարհ-

հաբարի պատմության մեջ ինչ-որ նոր բան չմտցրեց: Օժանդակ բայը նման ղեպքերում միասին էր գրվում, ճիշտ է, ոչ որպես միասնական համակարգ, նաև աշխարհաբարի մշակման մի քանի նախորդ ուղղությունների կողմից:

Կրթնական աշխարհաբար գրականության մեջ (30-ական թթ.) հանդիպում ենք օժանդակ բայի միասին գրելու բազմաթիվ ղեպքերի: Օրինակ՝ զարդարվումենք (ԱՃՀԺ, 2, 468), կամենումենք (նույնը, 469), պահումեն (ՇՀՀ, 27), կարդումէ (ՀՔ, 24) և այլն:

Գամառ-Քաթիպայի տետրակներում ևս օժանդակ բայը հաճախ միասին է գրվում անկատար ղերբայի հետ: Օրինակ՝ տպումեմ (Գ, 1) և այլն:

Նման ղեպքերը շատանում են «Նոր քնար Հայաստանի» սերիայով լույս տեսնող աշուղական գրականության մեջ: Օրինակ՝ Դ տետրակում ունենք՝ տեսնումենք (107), բնակումէր (102), հավաքումեն, վառումեն (108), գրվումեն, կամենումէին (109) և այլն: Նույնիսկ «Մեղու Հայաստանին» և «Ճռաբաղը» առանձին ղեպքերում պահպանում են այդ օրինաչափությունը: Օրինակ՝ տեսնումենք (ՄՀ, 58, 4), ծախվումէ (ԾՌ, 58, 39):

Հետագայում, բանտում, անդրադառնալով օժանդակ բայի անկատար ղերբայի հետ միասին գրելու իրենց (իր և Ստ. Նազարյանի) սկզբունքին, Մ. Նալբանդյանը ոչ միայն չէր հրաժարվում նրանից, այլև ամեն կերպ արդարացնում ու պաշտպանում էր այն՝ եմ, ես, է, եմք, եք, են, էի, էիր... ձևերը համարելով բայական վերջավորություններ (գրաբարի նման) և գտնում, որ «...ա)... Բայերը չպիտի բաժան գրվին իրենց բայական վերջավորություններից, ինչպես փայլում-է, այլ անբաժան, ինչպես փայլումէ: Բ) Կարելի է բաժանել, եթե, այս վերջավորությունը նախադաս է գրվում ինչպես է փայլում...»:

Սա, իհարկե, վրիպում էր:

գ) Եմ բայի եզակի երրորդ զեմքի ժխտական և հաստատական ձևերը կազմելու համար «Հյուսիսափայլը» ամբողջությամբ, օգտագործում է բոլոր ղեպքերում է բայի ձևերը (ևրորդ ղեմքում՝ է, չէ): Օրինակ՝ առանց հիմքի չէ (եկժ, 2, 143), այդպես չէ (ն.տ., 144), չէ ցուցանում մեղ (եկժ, 5, 334), չէ կարող երևիլ (եկժ, 2, 304), ձեղ հայտնի չէ (Հ, 5, 379), չէ ճանաչում (Հ, 8, 153), հարկավոր չէ (Հ, 10, 338); խոսում է (Հ, 7, 81), գնացել է, բռնել է (ն.տ., 73), «Զէ շինել նա այր ավազակների» (Հ, 5, 379) և այլն: Նույն շրջանի «Մեղվում» նման ղեպքերում, մանավանդ ժխտականի կազմության ժամանակ, գերակշռությունը տրվում է չի ժողովրդական ձևին: Օրինակ՝ լույս չի տա, ծափ չի տա, չի կանաչիլ (ՄՀ, 58, 1), չի իմանալ

(ն.տ., 96), կրթութիւն չի ստանալ, չի գտնիլ (ն.տ., 111): Սա մեծագոյն առաւելութիւն կարելի էր համարել, եթե դրա հետ միասին «Մեղուն» ըզձականի և հարկադրականի ձևերը ևս նույն չի-ով չկազմեր (բարբառ). օրինակ՝ չի առնենք մեր ձեռը (ն.տ.), չի պետք է բարկանալ (ն.տ., 52) և այլն:

1858—66 թթ. Մ. Նալբանդյանը ժխտական է կազմում նաև արևմտահայ գրական լեզվին (որոշ դեպքերում նաև գրաբարին) հատուկ մի քանի եղանակներով, որոնցից նշելի են՝

1) Ոչինչ ժխտական դերանվան միջոցով (1861—66)¹: Օրինակ՝ «Իսկապես որ ոչինչ ունիմ» (նժԵ, 415), «Թուրքիան իր պարտքերի հանդեպ ոչինչ ունի ցույց տալու» (ն.տ., 428), էլ ոչինչ մնաց (ն.տ., 507), «Մենք թեև ոչինչ գիտենք...» (ն.տ., 479), «Մենք ոչինչ գիտենք» (ն.տ., 489) և այլն: Հմմտ.՝ ոչինչ չգտանք, ոչինչ չի հառաջանա (ԵԼԺ, 2, 407):

2) Ոչ բառի միջոցով (ոչ, ոչ մի անգամ): Օրինակ՝ «... եթե ոչ պիտի սպանեին իսկույն...»² (նժԵ, 495), «Բայց և ոչ մի անգամ լսում է այդ ուղիղ ճանփի մասին» (ԵԼԺ, 2, 397):

Նշենք նաև, որ կրկնված ոչ օգտագործելու դեպքում Նալբանդյանը նախադասութիւն ստորոգյալը հաստատական ձևով է կազմում և ոչ թե ժխտական: Օրինակ՝ «Բայց ոչ ձեի մտածութիւնը և ոչ դեպքերի դասակարգութիւնը կարող են... համեմատվիլ նորա... բնական նկարագրութիւնը» (նժԵ, 482), «... Ոչ մի խոսք ավելցնում է և ոչ մի խոսք պակասեցնում...» (ն.տ., 578) և այլն:

Առանձին դեպքերում Մ. Նալբանդյանը ոչ-ը դնում է բայից հետո, որով և բարբառային ոճ է ստացվում: Օրինակ՝ «Երկար ժամանակ կտրվեց ոչ նորա վնասակար աղղեցութիւնը» (ն.տ., 493):

3) Ոչ երբեք և ոչ անգամ կապակցութիւնների միջոցով:

Օրինակ՝

ա) «Ոչ երբեք կարողացան... խտորեցնել մեզ» (ն.տ., 367), «Այս դատապարտութիւն հետ ոչ երբեք հարակից է» (ն.տ.,

¹ Մ. Նալբանդյանի լեզվում 1858—60 թթ. դերագոյնացուցի կրկնակի ժխտում է օգտագործվում, մեկը՝ ոչինչ բառի միջոցով, մյուսը՝ օժանդակ բայի ժխտական ձևերով, որը և արևելահայ աշխարհարարի համար սովորական է: Օրինակ՝ «Ոչինչ հարգ ու արժանաւորութիւն չունի» (Հ, 7, 75), «Ոչինչ մարդու ծառա չէ» (ն. տ., 78), «Ոչինչ արտաքին ու կուպիտ գործութիւն հանդես չունի այս պատերազմի մեջ» (Հ, 10, 307), «Հայաստանը ոչինչ իրավունք չունի մեղանից բան պահանջելու» (ն. տ., 341), «Ոչինչ հարակցութիւն չունի» (Հ, 59, 8, 650). հմմտ.՝ Ոչինչ ունին ընդունած (Հ, 10, 312ն), «Ոչինչ բաժին տալ հասարակաց օգտի համար» (Հ, 60, 436ն):

² «Իսկ մյուս ներքին գործարանների կաթվածահարութիւնը, եթե ոչ պիտի սպանեին իսկույն, պիտի անշուշտ պատճառ դառնային ուղեղի և ջլերի ուղիղ պատնասարտութիւն խանգարվելու» (նժԵ, 595):

373), «Ոչ երբեք պիտի արժանանանք այս երանության» (ն.տ., 374), «Ոչ երբեք ներած է» (ն.տ., 376), «Ոչ երբեք զանցառու եղանք» (ն.տ., 388):

բ) «Ոչ անգամ վշտացանք և ոչ անգամ վիրավորվեցանք» (ն.տ., 367), «Մեր ամբաստանված նամակի մեջ և ոչ անգամ մի բառ կա ժ. ժ. Ռուսոյից» (ն.տ., 369), «Ոչ անգամ կամի մտածել» (ն.տ., 433), «Թյուրքիո մեջ և ոչ անգամ երազելի է այն ասպհոփությունը» (ն.տ., 439):

4) Առանձին տեղ են գրավում ոչ և բնավ բառերի հարադրության միջոցով ստեղծված ժխտական ձևերը: Օրինակ՝ «Ոչ բնավ հանդիպում են միմյանց» (ն.տ., 374), «Ոչ բնավ պիտի բնդունինք» (ն.տ., 373). «Դու... ոչ բնավ գերմանացի ես» (ն.տ., 557), «Ոչ բնավ կարելի է քույլ տալ» (ն.տ., 508), «Ոչ բնավ որպես մի սխալված մարդ մերժվեցալ» (Թ, 4) և այլն:

5) Համեմատաբար փոքրաթիվ են ոչ ոք ժխտական դերանվան միջոցով կազմվածները: Օրինակ՝ «Ոչ ոք իրավունք ունի... բերան բանալ» (Թ, 51), «Ոչ ոք կարող է մարդու պատիվը արատավորել» (Հ, 64, 3, 171):

6) Մասնակի դեպքերում ոչ բառը հարկադրվում է իսկ-ի հետ՝ «Ոչ իսկ տեսել է նորանց» (Թ, 42):

Նշված եղանակներից ժխտական կազմելու համար ամենից շատ Մ. Նալբանդյանը օգտագործում է ոչինչ-ն ու ոչ բնավ-ը:

Չի կարելի չտեսնել, որ այս ուղղությամբ ևս, հատկապես 1861—66 թթ., Մ. Նալբանդյանը երկու գրական լեզուների մերձեցման փորձեր էր կատարում:

3. Քննարկվող շրջանում առաջին խոնարհման բայերի անորոշ դերբայի ներգործական ձևերը հիմնականում ունեն —ե ձայնավորը: Ե վերջատառ ունեն նաև նշված բայերի բղձական, պայմանական ու հարկադրական ապառնի ժամանակների եղակի երրորդ դեմքերը: Օրինակ՝ կանչել, տեսանել (եկժ, 2, 302), քարոզել (ն.տ., 304), չխնդրե և չվկայե (ն.տ., 305), լուծել (ամուսնությունը), ամուսնացնել, ծեծել, մատնել (ՆԸԵ, 370), պաշտպանե (ն.տ., 371), պիտի բնդունե (ն.տ., 372) և այլն:

Կրավորական սեռի, ինչպես և կրավորական կերպի բայերի դեպքում՝ նշված բոլոր տեղերում ե-ն փոխարինվում է ի-ով: Օրինակ՝ չայրվիլ (Հ, 8, 153), բացվիլ, հայտնագործվիլ (Հ, 10, 303), պիտի կատարելագործվին (ն.տ., 310), պապանձվին (եկժ, 2, 293), կովիլ, բռնվիլ (ՆԸԵ, 369), բամբասվիլ, հայհոյվիլ (ն.տ., 370), բաժանվիլ (ն.տ., 374), չհափշտակվին, չգողացվին, չհալվին (ն.տ., 377), պիտի բնակվի (ն.տ., 410):

1861—62 թթ., 1858—60 թթ. համեմատությամբ, մեծ թիվ են կազմում այն բայերը, որոնք, գրաբարի ազդեցությամբ, անկախ իրենց սեռից, կրավորակերպ են խոնարհվում: Այս բայերի թիվը առանձնապես շատ է «Երկրագործութունում»: Օրինակ՝ շունինք¹, ունիմ¹ (ն.տ., 368), կամին (ն.տ., 406), պիտի պարծի (ն.տ., 379), պիտի պատերազմին (ն.տ., 404), պիտի հարի (ն.տ.), նայինք (ն.տ., 406), պիտի ապրին¹ (ն.տ., 415), պիտի երևի (ն.տ., 428), երջանիկ կհամարինք մեզ (ն.տ., 369), հետևիլ (ն.տ., 379), հանդիպի (ն.տ., 411), աշխատիլ (ն.տ., 380), խոսիլ¹ (ն.տ., 425), արժեքի բնկնիլը (ն.տ.), հանդիպին (ն.տ., 431) և այլն:

1863—66 թթ. ներգործական բայերի համար որպես լծորդ կամ վերջավորություն առաջին խոնարհման բայերի համար ե-ն է օգտագործվում, իսկ կրավորականների համար՝ ի-ն, այսինքն «Հյուսիսափայլի» համակարգը հիմնականում պահպանվում է. օրինակ՝ կրավ.՝ փառավորվիլը (եկժ, 2, 407), դրվիլը (ն.տ., 400), պիտի պաշտպանվին (ՆԸԵ, 555), զարկվիլ (ն.տ., 568), կապվիլ (ն.տ., 480), դատապարտվիլը (ն.տ., 492), հավաքվիլը (ն.տ., 529), աղատվիլ (Թ, 10), նախատվիլը, հալածվիլը (ն.տ., 21) և այլն: Ներգ. գտնե, ծածկե, ասել (ն.տ., 490), տարագրելը, մատնելը (ն.տ., 514) և այլն:

Սակայն, ի խախտումն այս համակարգի, 1863—66 թթ. առավել շատ, քան 1858—62 թթ., բազմաթիվ ներգործական ու շեղոր սեռի բայեր նշված դեպքերում ի են ունենում, կամ լավագույն դեպքում մերթ՝ ե և մերթ էլ՝ ի, իսկ որոշ կրավորական բայեր՝ ե²: Օրինակ՝ գործի ձերակույտ տրվելը (եկժ, 4, 285), նամակներին ստացվելը (ն.տ., 286), երևիլ (ՆԸԵ, 505), ծիլ, ծաղկիլ, լինիլ³ (ն.տ., 502), բայց և՛ լինելը (ն.տ., 579), գովիլ (եկժ, 2, 406), ընկնիլը (ՆԸԵ, 490), վրդովիլ (ն.տ., 519), փախիլ (ն.տ., 532), ողորմիլ (եկժ, 2, 402), թող... ընդունի (ՆԸԵ, 480), չեն երկբայիլ (ն.տ., 491), չի պատահիլ (եկժ, 4, 306), չի կորչի (եկժ, 2, 400), չի նայիլ (ՆԸԵ, 582) և այլն:

Բերված օրինակները ցույց են տալիս, որ բազմաթիվ բայեր շեղվում են կրավորականի կառուցման Մ. Նալբանդյանի համար ընդունելի համակարգից գրաբարի ազդեցության տակ:

4. Մ. Նալբանդյանի լեզվում 1858 թ. պատճառական բայերը հիմնականում կազմվում են գրաբարյան հիմքով՝ -ուց-ան-ել ձևով: Օրինակ՝ ծանոթացուցել էին (Հ, 1, 70), դարձուցանելով (Հ, 1,

¹ Նախորդ շրջանում ևս սրանք սովորական են:

² -վ-ածանցի առկայությամբ:

³ Հմմտ.՝ նաև՝ «Ուշադրություն լինվում է լեզվի մշակությանը» (ՆԸԵ, 591):

73), զարթուցանում է (ն.տ., 74), ապացուցանում է (ն.տ., 75), ամրացուց (2, 2, 149), թագուցանել, կացուցանելով (ն.տ., 147), զորացուց, շտապեցուց (ն.տ., 151): Հմմտ.՝ հավատացրած լինելին (2, 1, 73):

Աստիճանաբար պատճառականի կազմության աշխարհաբարյան ձևերը սկսում են շտտանալ, սակայն նրանք չնչին տեղ են գրավում գրաբարյան ձևերի կողքին: Օրինակ՝ չդարձուցանելով (2, 4, 344), չէիք ազգացուցանելու (2, 5, 380), ոչնչացուցած է երևում (ն.տ., 384), ծնուցանելու համար (ն.տ., 381), մերկացուցանել ամոթը (2, 6, 465), չքացուց (ն.տ., 472), վավերացուց (ն.տ., 463), խեղացուց (ն.տ., 468), և սրանց կողքին՝ հասկացնում էին (ն.տ., 463), հավանեցնում են (ն.տ., 474)¹:

Ստ. Նազարյանը ևս առանձին բացատրություններով նկարագրվող շրջանում օգտագործում է պատճառական բայերի գրաբարյան ձևերը: Օրինակ՝ դարձուցանելով, լցուցել (2, 1, 2), լցուցանելով, մեռուցանել (ն.տ., 34), ուսուցանել (2, 2, 144), վերացուցանել, ծնուցանել (2, 4, 287), հառաջացուցին, անհեցուցանել (ն.տ., 266), եղրակացուցանել (2, 6, 509), բայց և՛ մոտեցնել (2, 1, 34):

«Մեղու Հայաստանին» գնում է ինչպես գրաբարյան, այնպես էլ աշխարհաբարյան ձևերը: Սակայն, ինչպես գրաբարյան մյուս ձևերը, գրաբարաձև պատճառականները ևս առավել շտտ օգտագործվում են գրաբարազետ հեղինակների հոգվածներում (օրինակ՝ Իսահակյանի, Առ. Արարատյանի, Մանդինյանի և այլոց):

Օրինակ՝ գերազանցուցանելը (ազնվացնել), անհեցուցանել, երջանկացուցանենք (Մ2, 58, 52), մատուցանել, պատշանհեցուցանենք, կառուցանել (ն.տ., 111), բայց և՛ զմայլացնելով և ուրախացնելով (ն.տ., 4), արածացնում էր (ն.տ., 95), հարմարեցնեմ (ն.տ., 111):

Նույն շրջանի «Ճոթաղը» գերազասում է օգտագործել գրաբարյան ձևերը, ինչպես՝ շտտացուցանել, հավերացուցանել (ՃԴ, 58, 40):

Մ. Նալբանդյանի «Հյուսիսափայլում» տպագրված աշխատություններում նման բայերի աշխարհաբարյան ձևերը ամսատետրակից ամսատետրակ ավելանում են: Այնպես, եթե «Հյուսիսափայլի» 1958 թ. 7-րդ և 8-րդ ամսատետրակներում ունենք՝ վերջացուցել է (2, 7, 73), «Լսելի կը կացուցանե (ն.տ., 72), «Քաղցր լցուցանելու համար... մեռուցանում է խղճմտանքը» (2, 8, 152), ապա 10-րդ տետրում նկատում ենք պատճառականների հիմքի աշխարհաբարյան կառուցվածքի զգալի ավելացում: Օրինակ՝ ծառայեցնում են

¹ Նմանակներում ունենք և գրաբարյան, և աշխարհաբարյան ձևեր (հասցուցիք — ելժ, 4, 48, խավարեցնելով — ն. տ., 49):

(2, 10, 298), բարձրացնում են, զարեցնում են (ն.տ., 299), բայց և՛ ուղղեցուցած է (2, 10, 307), մատուցանելով (ն.տ., 341), ապացուցանում է (ն.տ.), դարձուցանել (ն.տ., 338) և այլն¹:

Մ. Նալբանդյանի՝ 1859—62 թթ. աշխատություններում շարունակվում է պատճառականների զրաբարյան հիմքի գերակշիռ գործածությունը աշխարհաբարյան աստիճանաբար ավելացող ձևերի կողքին: Օրինակ՝ օգնություն հասուցանելու (2, 59, 5, 379), ապացուցանելու համար (2, 59, 8, 650), կառուցանել (2, 59, 11, 902), թափուցանելով (ն.տ., 909), հարցուցին (ն.տ., 917). դարձուցանում ենք (ն.տ., 371), հարուցանող (ն.տ., 374), ապացուցանելու (ն.տ., 378), իշուցանելուց հետո (ն.տ., 380), աճեցուց (ն.տ., 420), նստեցուցիր (ն.տ., 424), անցուցանե (ն.տ., 430), կը կացուցանես (2, 62, 5, 240). բայց և՛ զարեցնում էր (2, 59, 10, 818), բարձրացնում է (ն.տ., 373), դարձնում ենք (ն.տ., 380), տարակուսեցնում է (ն.տ., 385), անեցնում են (ն.տ., 388), կամին հավատացնել (ն.տ., 406), լցնել (ն.տ., 409), մեղցնել (ն.տ., 409), ներս կհոսեցնե (ն.տ., 441) և այլն. հմմտ.՝ հասկացնել (ե՛լժ, 4, 63):

1860 թ. հետո զրաբարյան ձևով պատճառական կազմող բառերի թիվը սահմանափակվում է, սակայն, ընդհանուր հաշվով, զրաբարաձև պատճառական կազմած բառերի թիվը զգալի է, շատ ավելի, քան աշխարհաբարյան ձևերինը: Բանն այն է, որ զրաբարաձև պատճառական են կազմում շատ գործածական այնպիսի բայեր, ինչպես՝ մատուցել, անցնել, դառնալ, անել, լցնել, մեղնել, ապացուցել և այլն: Օրինակ՝ մատուցանենք (ե՛լժ, 2, 293), ապացուցանում են (ն.տ., 303), արժանավոր կացուցանել (ն.տ., 309), անցուցանել (2, 60, 5, 382), դարձուցած չենք, աճեցուցած (ն.տ., 385) և այլն: Հմմտ.՝ ապացուցանելու համար (2, 10, 311ն), դարձուցանվի (2, 9, 315), առաջադեմ կացուցանել (2, 8, 311ա), մեղուցանել (2, 59, 11ն), կը հասուցանե (2, 60, 1, 79ա), լցուցանում էին (2, 60, 6, 401ա), ապացուցանում էին (ն.տ., 404ա):

Ստ. Նազարյանի լեզվում պատճառականների աշխարհաբարյան ձևերի քանակական ավելացում 1858—60 թթ. չի նկատվում: Այդ ձևերը նրա համար շարունակում են մնալ բացառություններ, ինչպես՝ հնչեցնել (2, 10, 312ն), ծանոթացնելով (2, 10, 334ն), զգուշացնում էր (2, 60, 1, 2ն):

Առավել շատ (որոշ հոգվածներում շատ նույնիսկ Մ. Նալ-

¹ Վիճակը նույնն է նաև նամակներում (խառը գործածություն, զրաբարյան ձևերի մեծ գերակշռությամբ): Օրինակ՝ հասուցանում է (ե՛լժ, 4, 57) մատուցանելուց, առանց թափուցանելու (ն. տ., 53), կապացուցանենք (ն. տ., 48), բայց և՛ աչք խավաբեցնելով (ն. տ., 49):

բանդյանից) աշխարհաբարյան պատճառականներ են կազմում «Հյուսիսափայլի» առանձին թղթակիցներ: Օրինակ՝ խոնարհեցնելով (Հ, 59, 1, 19ա), ուտեցնում է (Հ, 60, 4, 264ա), ցամափեցնել (Հ, 60, 6, 401ա), հասկացնել (Հ, 60, 12, 492ա) և այլն:

Բերված փաստերը հիմք են տալիս ասելու, որ պատճառական բայերի զրաբարյան և աշխարհաբարյան՝ զույգ ձևերի պայքարը 1858—60 թթ. վճռականաբար որևէ մեկի օգտին չլուծվեց: «Հյուսիսափայլում» աշխարհաբարաձև պատճառականների թվի ավելացումը չհանգեցրեց 1858 թ. համակարգի ժխտմանը:

Համեմատության համար նշենք, որ «Մեղուն», «Ճոաքաղը» և «Կոունկը» խառը կերպով օգտագործում են նշված իրողության և՛ զրաբարյան, և՛ աշխարհաբարյան ձևերը: Օրինակ՝ հառաջագեմ կացուցանեն (ՄՀ, 59, 134), պիտո է լցուցանել (ն.տ., 134), ապացուցանելու համար (ՄՀ, 60, 42), պետք է կորուսանենք (ն.տ., 99), ապահովացուցել էին (ԿՌ, 60, 5). բայց և՛ «Ձնա ոչինչ չէ զարմացրեում» (ՃՌ, 59, 182), հասցրենեն (ն.տ., 184) և այլն:

Մ. Նալբանդյանի նույնիսկ այնպիսի աշխատություններում, ինչպես «Կրիտիկան» ու Փարպեցու «Թղթի» թարգմանությունն է (ծանոթագրություններով հանդերձ), առկա են նշված բայերի զրաբարյան հիմքերով գործածության բազմաթիվ օրինակներ: Օրինակ՝ կորուցինք (ն.տ., 498), անորոշ դերբայ՝ կորուսանել, նստեցուցած, մերկացուցած (ն.տ., 494)—ան. դ.՝ նստեցուցանել, մերկացուցանել, մոռացուցին (ն.տ., 500), ան. դ.՝ մոռացուցանել, շատ ևմ զգվեցուցել (ն.տ., 502), ան. դ.՝ զգվեցուցանել, հարցուցի (նԼՆ, 503)—ան. դ.՝ հարցուցանել, կանգնեցուցին, ոչնչացուց (նԼՆ, 516)—ան. դ.՝ կանգնեցուցանել, ոչնչացուցանել, այնտեղ էր հասուցած (ն.տ., 589)—ան. դ.՝ հասուցանել, հող դարձուց նորան (Թ, 6)—ան. դ.՝ դարձուցանել, քեզ մատուցանենք (ն.տ., 17), բորոտեցուց (ԵԼԺ, 2, 234)—ան. դ.՝ բորոտեցուցանել, և այլն և այլն:

Նման ձևերն օգտագործվում են նույնիսկ «Բերդի հիշատակաբանում»: Օրինակ՝ վերջացուցի, անցուցի (ԵԼԺ, 4, 294)—ան. դ.՝ վերջացուցանել, անցուցանել, դարձուցի (ն.տ., 287) և այլն:

Այս, իհարկե, չի նշանակում, թե 1863—66 թթ. նշված ձևերին է գերակշռություն տրվել: Ո՛չ, այս բայերի հիմքի աշխարհաբարյան ձևերը Մ. Նալբանդյանի 1863—66 թթ. կողմից նախընտրելի են համարվում: Սակայն, չի կարելի չնշել միաժամանակ, որ նախորդ էտապի համեմատությամբ մեծ տեղ տալով նշված բայերի աշխարհաբարյան հիմքին, Մ. Նալբանդյանը զեն չի նետում զրաբարյանները, լիովին չի հրաժարվում նրանցից, այլ միայն սկսում է զրա-

բարյան և աշխարհաբարյան ձևերի միասին, խառը գործածություններ՝ աշխարհաբարյանների գերակշռությամբ:

Առանձին աշխատություններում («Ազգային թշվառություն», «Հեգելը և նորա ժամանակը») պատճառական բայերի դրաբարյան ձևերը համեմատաբար լայն կիրառություն ունեն: Օրինակ՝ ապացուցանելու համար (ե՛կ, 2, 404), ապացուցանելու, առաջացուցած (ն՛ԸՆ, 553), սրբացուցած (ն.տ., 555), հատուցանե (ն.տ., 558), անցուց (ն.տ., 569), հասցուց (ն.տ., 571), մանրացուց-ական (ն.տ., 571), վավերացուցած չէ (Հ, 64, 4, 160), բուռնացուց (ե՛կ, 3, 234) և այլն: Բայց և առանց... քաբցնելու (ե՛կ, 2, 397), կոբցնելու չէին (ն.տ., 402), հասկացնում է, արդարացնում է (ն՛ԸՆ, 553), ապրեցնել (ն.տ., 554), մեղցնել (ն.տ., 568), կանգնեցնել (Հ, 64, 3, 160), հանդգնեցնելով (ե՛կ, 3, 234):

5. Աշխարհաբարում -ել վերջավորությամբ չեզոք և կրավորական բայերը՝ անցյալ կատարյալում, «Հյուսիսափայլ» հիմնադրման շրջանում, փոքր բացառություններով, ունեն հետևյալ վերջավորությունները՝ -ալ, -ար, -աւ, -անք, -աք, -ան: Օրինակ՝ չեզոք սեռի՝ պատահեցալ (Հ, 1, 71), հանդիպեցալ (Հ, 2, 145), մրսեցալ (ն.տ., 151), շարժվեցալ (ն.տ., 152), երևեցալ (Հ, 4, 344): Կրավ. սեռի՝ տալվեցալ (Հ, 1, 70), ուղարկվեցալ (Հ, 2, 148), բաժանվեցանք (ն.տ., 152), վճռվեցան (Հ, 5, 377), տեսվեցան (ն.տ., 408), մեղադրվեցալ (ն.տ., 401), կադմվեցան (Հ, 6, 463)¹ Հմմտ.՝ եզրափակվեցալ (Հ, 1, 59ն), հրաժարվեցան, պատժվեցան, սպանվեցան, պարտավորվեցան (Հ, 4, 269ն), նվաղեցալ, սառեցալ (ն.տ., 274ն), վրդովեցալ (Հ, 4, 280ն), սկսեցալ (ՄՀ, 58, 8), դատապարտեցալ (ն.տ., 89), չհաջողեցալ (ն.տ., 6), համարձակեցալ (ն.տ., 90), պատահեցալ (ն.տ., 96) և այլն:

Սակայն, պետք է նկատել, որ եթե «Հյուսիսափայլում»՝ բերված օրինակներում նշված վերջավորությունը -օ վերջավորության արժեք ունի, ապա «Մեղվում» դրանք օգտագործվում են որպես կրավորակերտ ածանց: Երբ «Հյուսիսափայլը» գրում էր հանդիպեցալ կամ կազմվեցան, -աւ կամ -ան վերջավորությունների օգնությամբ ինչ-որ նոր բան չէր ավելացնում հանդիպեց (չեզոք սեռ), կամ կազմվեց (կրավորական սեռ) բայերի վրա, որը այդ բայերն առանց նշված վերջավորությունների չկարողանային արտահայտել: Այլ, -ար, -աւ, անք, -աք, -ան վերջավորությունները այս շրջանի «Հյուսիսափայլում» հանդես են գալիս միայն և միայն որպես հին գրական լեզվի՝ գրաբարի ձևական ազդեցություններ: Մինչդեռ «Մեղվում» դրանք, նույնպես գրաբարյան ազդեցություն լինելով՝ մեծապի

¹ Հմմտ.՝ քնտրվեցալ (ե՛կ, 4, 49):

մասամբ դուրս են մղում կրավորական սեռի կազմության աշխարհաբարյան միակ միջոցը՝ վաճանքը, գրանով իսկ նրա դերը իրենց վրա վերցնելով, այսինքն, գրաբարից բերում են նաև իրենց իմաստը:

1858—62 թթ. ավելի ընդհանրանում ու նորանոր օրինակներ են բնագրվում առաջին խոնարհման բայերի անցյալ կատարյալ ժամանակի -այ, -ար, -աւ, -անք, -աք, -ան վերջավորությունները՝ օգտագործվելով և՛ կրավորական, և՛ ներգործական, և՛ չեզոք սեռի բայերի հետ:

Օրինակ՝ կրավորական. կատարվեցավ, ստիպվեցա (2, 7, 73), գտանվեցան (2, 9, 246), ուղարկվեցան (2, 10, 342), բամբասվեցավ, վերավորվեցանք (նճ, 367), աքսորվեցան, հալածվեցան, չհաշտվեցավ (ն.տ., 379), կիսվեցավ, քառորդվեցավ, բաժնվեցավ (ն.տ., 456), հարկադրվեցավ (2, 11, 417), խոնարհվեցավ (2, 59, 10, 814), բացահայտվեցավ (նճ, 2, 293), համոզվեցանք (ն.տ., 295), չպաշտվեցան, կերակրվեցան, գտանվեցան (2, 60, 5, 382). չեզոք. տխրեցա (2, 7, 73), պատահեցան (2, 10, 342), սխալվեցավ (2, 11, 417), երկարացավ (2, 59, 2, 166), դադարեցավ (2, 59, 8, 649), պատահեցավ (ն.տ., 651), հրաժարվեցավ (2, 59, 10, 813), շրջեցան (ն.տ., 904), պառկեցա (նճ, 4, 59), երևեցաք, հաճեցավ (նճ, 2, 295), հանգչեցեցավ (ն.տ., 303), ճգնեցան, քրտնեցան (ն.տ., 307), հանդիպեցավ (նճ, 367), հետևեցավ (ն.տ.), պատահեցավ (ն.տ., 378), դադարեցավ (ն.տ., 406). ներգործական. խոսեցավ (նճ, 56, 4), զիջանք (նճ, 368), խոսեցանք (ն.տ., 455, 2, 62, 5, 236):

Հմմտ.՝ լցվեցավ (2, 60, 1, 2ն), չերևեցավ, փաթաթվեցավ (2, 60, 4, 263ա), ուղևորվեցավ (2, 60, 6, 403ա), պատահեցավ, ժպտեցավ (ն.տ., 406ա), հնազանդեցավ, ղոհվեցավ (2, 60, 10, 291ա), գործվեցավ (Մ2, 59, 10), սպանվեցավ (ն.տ., 11), բնակվեցավ (Մ2, 242) և այլն:

1863—66 թթ. շարունակվում է առաջին խոնարհման կրավորական, չեզոք և որոշ, սահմանափակ քանակի, ներգործական բայերի (խոսեցանք—նճ, 486, 580) անցյալ կատարյալում պահպանվել -այ, -ար, -աւ, -անք, -աք, -ան վերջավորությունները:

Նշված վերջավորություններն ընդունող չեզոք բայերը կարելի է բաժանել երկու խմբի: ա) Կրավորակերպ չեզոքներ. օրինակ՝ խաղաղարվեցավ (ն.տ., 584), փամփուշտներ հայտնվեցան (նճ, 4, 297), սխալվեցավ (նՓ, 242): բ) Պարզ չեզոքներ. օրինակ՝ ապրեցավ (նճ, 558), թափառեցավ (ն.տ., 563), աշխատեցավ, չպակա-

սեցան (ն.տ. 563), երևացան (եղծ, 4, 297), պարապեցան (Թ, 1),
թվեցավ (ն.տ., 24):

Առավել մեծ թիվ են կազմում նշված վերջավորությունները
ընդունող կրավորական սեռի բայերը, որոնք ևս երկու խմբի կարելի
է բաժանել:

ա) Այս խմբի մեջ գնում ենք այն բայերը, որոնք ունեն
և՛ նշված՝ գրաբարի կրավորակերտ վերջավորությունները, և՛ աշ-
խարհաբարյան -վ-ն: Օրինակ՝ խառնվեցավ (եղծ, 4, 287), շարու-
նակվեցան (ն.տ., 288), կազմվեցան (ն.տ., 307), հիշվեցան (ն.տ.),
տարվեցան (եղծ, 2, 407), կործանվեցավ (նՐե, 555), ընդունվեցան
(Կշ, 323), տրվեցավ (նՐե, 495), կատարվեցավ (ն.տ., 510), դա-
տապարտվեցավ (ն.տ., 515), գրգռվեցավ (եղծ, 294), հափշտակ-
վեցան (Հ, 64, 3, 159), զրվեցավ (ն.տ.), ծածկվեցան, սպանվեցան
(Թ, 8) և այլն:

Նշված վերջավորություններով անցյալ կատարյալ կազմող բա-
յերի հիմնական մասը այս կարգի է:

բ) 1863—66 թթ. առանձին փոքրաթիվ բայերի կրավորականը
անցյալ կատարյալում առանց վ ածանցի՝ միայն -ալ, -աւ, -աւ,
-անք, -աք, -ան վերջավորություններով է կազմվում: Օրինակ՝
«Երկու ատամը միասին դուրս թափեցան» (նՐե, 486): Նման բայե-
րի թիվը, համեմատած 1861—62 թթ. հետ, 63—66 թթ. զգալիորեն
նվազել է:

6. Հարկադրականի եղանակիչ. պիտո է, պետք է միադիմի բա-
յերի օգտագործման առանձնահատկությունները: «Հյուսիսսփայլի»
հիմնադրման շրջանում որպես հարկադրականի եղանակիչ հիմնա-
կանում օգտագործվում է պիտո է բառը և՛ հաստատական, և՛
ժխտական խոնարհման գեպրում (չէ պիտո, պիտո չէ): Պիտի՜ և
պետք է բառերը (առանձնապես երկրորդը) «Հյուսիսսփայլի» հատ-
կապես առաջին և երկրորդ ամսատետրակներում օգտագործվում են
որպես բացառություններ, բացարձակ կերպով գերակշռող պիտո է
ձևի կողքին: Օրինակ՝ պիտո է տեսանե (Հ, 1, 71), պիտո է ձեռնտու
լինե (ն.տ., 80), պիտո է դառնանք (Հ, 2, 147), պիտո է համար-
վինք (ն.տ., 147), պիտո է... հավատալին (ն.տ., 150). հմմտ.՝
պիտո էր հասկանալ (Հ, 1, 76), պիտո է... լինել (Հ, 2, 143):

Այս համակարգը, սակայն, արդեն 1858 թ. վերջում Մ. Նալ-
բանդյանի և քիչ ավելի ուշ Ստ. Նազարյանի լեզվում որոշակի փո-
փոխություններ է կրում: Բանն այն է, որ դեռևս գերակշռող պիտո է
ձևի կողքին սկսվում է մեծ չափերով օգտագործվել նաև պիտի եղա-

¹ Խոսքը պիտի բայի մասին չէ, որը հաճախ է պատահում: Օրինակ՝ «Յրբան
աշխատություն պիտի մեր Ազգին հայկական խոսքը վերակենցաղելու» (Թշ, 9):

նակիչը (բայց ոչ՝ պետք է): Օրինակ՝ պիտո է... խոստովանենք (Հ, 5, 381), պիտո է... անցաներ (Հ, 6, 482). հմմտ.՝ պիտո է գործ դնել (ն.տ., 499), չէ պիտո մոռանալ (ն.տ., 484), բայց և՛ պիտի լուծաներ (ն.տ., 483): Որոշ դեպքերում պիտո է և պիտի ձևերը հանդես են գալիս միևնույն նախադասության մեջ, որը կատարվում է գեռես որևէ մեկին գերակշռություն տալը որոշած շինելու, կամ էլ, որ ավելի հավանական է, ոճական միօրինակություն չստեղծելու համար: Օրինակ՝ «Պիտո է լուսավորե և հարստացնե յուր բանակա-նությունը, պիտո է ուսանի ճանաչել... յուր ընկերը..., նա պիտի սիրե սորանց բոլորին» (Հ, 6, 504)¹:

Ստ. Նազարյանի, ինչպես և Հյուսիսսփայլյան մյուս. հեղի-նակների մոտ, պիտո է-ն միակն է նկարագրվող շրջանում: Օրինակ՝ պիտո էր հոգալ, պիտո է թափվեին (Հ, 1, 25), պիտո է վայրենանա, պիտո է լիներ (ն.տ., 55), պիտո է ասել (Հ, 2, 144), պիտո էր սնու-ցանել (ն.տ., 145) և այլն:

«Մեղու Հայաստանին» և «Ճոռաղը» գերադասում են հիմնա-կանում օգտագործել պիտի ժողովրդական ձևը: Օրինակ՝ պիտի հարմարեցնենք (ՄՀ, 58, 111), պիտի կարողանան, պիտի՝ լինի, պիտի համարիմք (ն.տ., 40): Հմմտ.՝ նաև՝ պիտի... զգենու, պիտի դեն ձգե, պիտի մնան (ՆՔՀԳ, 6), պիտի՝ ցնծա, պիտի՝ իմանան (ն.տ., 16):

Ինչքան դրական էր հարկադրականի կազմության համար մի ձև օգտագործելու «Հյուսիսսփայլի» ձգտումը, ավելորդ է ասել, որ նույնքան էլ սխալ էր հարցի կոնկրետ լուծումը՝ «Հյուսիսսփայլի» առաջին տարվա առաջին մի քանի ամսատետրերում դրա համար պիտո է գրաբարյան ձևի գերակշիռ գործածությունը: Գրական լեզվի պատմության հետագա ընթացքը ցույց տվեց, որ այդ շրջանում հարկադրականի կազմության «Մեղվի» պրակտիկան շատ ավելի ճիշտ էր:

1858 թ. երկրորդ կեսում (ավելի ճիշտ՝ Մխիթար Սեբաստացի և Մխիթարյանը) հոգվածաշարից սկսած. «Հյուսիսսփայլ», 1858 թ. նո. 5, 6 և 11) աստիճանաբար պիտո է եղանակիչի գործածությունը սահմանափակվում է, և 1858 թ. վերջերին պիտի և պիտո է եղանա-կիչները օգտագործվում են հավասարապես, որպես զույգ ձևեր: Օրինակ՝ պիտո է լինի (Հ, 10, 308), պիտո է կատարվի (ն.տ., 310), պիտո է բղխի (ն.տ., 311). հմմտ.՝ պիտո է ասել (ն.տ., 338), պիտո է կորուսանել (ն.տ., 346), պիտո է... դուրս գալ, պիտո է

¹ Այս նույն շրջանի նամակներում գերակշռում է պիտի-ն: Օրինակ՝ պիտի խո-սենք (եկթ, 4, 48), պիտի ստացվեիր (ն. տ., 53), բայց և՛ պիտո է լիներ (ն. տ., 45):

Ճանապարհ տալ (2, 11, 429), պիտո է ասել (ն.տ., 435), պիտո է
ընդունել (2, 7, 75), չէ պիտո ցանկանալ (2, 8, 148), պիտո է մտա-
ծել (ն.տ., 162), չէ պիտո դադարեցնել (2, 10, 302). բայց և՛ պիտի
ասեն (2, 7, 74), պիտի պատմեմ (ն.տ., 82), պիտի զանազանվեր
(2, 8, 162), պիտի հայտնագործվի (2, 9, 238), պիտի կառուցանվի
(2, 10, 310), պիտի մխիթարեր (ն.տ., 311), պիտի լավ իմանա
(ն.տ., 346) և այլն¹:

Պիտո է և պիտի եղանակիչների հավասարաչափ կիրառությունը
տեսում է մինչև 1859 թ. կեսերը: Այս շրջանում ունենք՝ պիտի ասեն
(2, 59, 1, 66), պիտո է մնանք (ն.տ., 69), պիտի մեռանին (ն.տ.,
77), պիտո է ամրացնել (2, 59, 5, 380), պիտի... կարդան, պիտո է
լինել (ն.տ., 382). հմմտ.՝ պիտի իմանալ (2, 59, 1, 70), չէ պիտո...
որոնել (ն.տ., 73):

1858—59 թթ. Մ. Նալբանդյանը սկսում է աստիճանաբար պի-
տո (է) ձևը օգտագործել նախ միայն ժխտական խոնարհման և դեր-
բայի հետ հարադրելու դեպքում, իսկ նկարագրվող շրջանի վերջում
(60 թ.), չնչին բացառություններով, ժխտականի կազմության մեջ:
Արդեն «Հյուսիսսփյառ» 1859 թ. 8-րդ ամսատետրակից սկսած
Մ. Նալբանդյանի լեզվում պիտի եղանակիչը բացարձակապես զե-
րակշռում է, չնայած որ պիտո է-ի գործածությունը դեռևս միայն
վերելում նշված դեպքերով չի սահմանափակվում: Օրինակ՝ պիտի
ընդհատվեր (2, 59, 8, 651), պիտի... ունենա (2, 59, 8, 654),
պիտի հիշել (ն.տ., 657), պիտի մաշեն (2, 59, 9, 726), պիտո է լինել
(2, 59, 10, 810), պիտի... երեխնք (ն.տ., 908), պիտի նկարագրենք
(ն.տ., 909), պիտի դուրս գա (ն.տ., 911), պիտի իմանամ (ն.տ.,
912), պիտի համարվեր (ն.տ., 918), պիտո է ճանապարհ ընկնելին
(ն.տ., 915). հմմտ.՝ Պիտի... առնուլ (2, 59, 10, 809), պիտո է
որոնել (2, 59, 8, 653), չէ պիտո մոռանալ (2, 59, 9, 728), պիտո էր
կատարել (ն.տ., 748):

Պիտո է եղանակիչի դուրս մղման զուգընթաց, պիտի-ն սկսում
է օգտագործվել պիտո է-ի փոխարեն նաև անորոշ դերբայի հետ:

Այսպես, 1860 թ. ունենք՝ պիտի գտանեմ (եկծ, 2, 295), պիտի
հառաչանա (ն.տ., 303), պիտի առնունք, պիտի մեծենք, պիտի
բնենք (ն.տ., 304), պիտի հակառակի (ն.տ., 306), պիտի երևի

¹ Նույն շրջանի նամակներում հանդիպում են և՛ պիտո է, և՛ պիտի է՝ Մ. Նալ-
բանդյանի մոտ ընդհանրապես բացառիկ դեպքերում օգտագործվող, պետք (է) եղա-
նակիչները: Օրինակ՝ պիտո է ներողամիտ լինիք (եկծ, 4, 48), պիտի օգնել (ն. տ.,
49), պիտի մնա (ն. տ., 50), չէ պիտո դադարի (ն. տ., 52), պիտի պաշտպանենք
(ն. տ.), պիտի կենդանանա (ն. տ., 53), պետք է... իմանան (ն. տ., 66): Հմմտ.՝
միազիմի բալերի օգտագործումը՝ չէ պիտո թույլ տալ (ն. տ., 50), պիտո էր մա-
կադրել (ն. տ., 53), պիտի իմանալ (ն. տ., 55), պիտո է... կաշի գործին (ն. տ.,
56) և այլն:

(2, 60, 5, 378), պիտի լսվեր (ն.տ., 379), պիտի ծառայեր, պիտի օգնե (ն.տ., 388), պիտի երևի, պիտի լինի (2, 60, 7, 484)¹. Բայց և՛ պիտի հավատալ (եկթ, 2, 293), չէ պիտո... լինեին (ն.տ., 307), չէ պիտո մոռանա (ն.տ., 309), պիտո է զարեցնել (2, 60, 384), պիտո է շատանալ (2, 60, 5, 389), պիտո է մտածել (ն.տ., 392), որոնք հանդես են գալիս որպես բացառություններ, առաջին ձևը (պիտի հավատալ) հետզհետե տարածվելու, ընդհանրանալու տենդենցով, մյուսները՝ ժխտականները՝ նվազելու:

Այսպիսով, 1858—60 թթ. Մ. Նալբանդյանի մոտ որպես հարկադրականի եղանակիչներ օգտագործվում են պիտի, պիտո (է) և պետք (է) բառերը՝ վերջինս մասնավոր դեպքերում: Այդ զույգ ձևերի պայթարը վճռվում է պիտի ձևի օգտին. պիտո (է) եղանակիչը սկսվում է նկարագրվող շրջանի վերջում գրվել միայն ժխտական խոնարհման դեպքում:

Միևնույն շրջանում էլ «Հյուսիսափայլում» (Ստ. Նազարյան և մյուսներ) սկսվում է պիտո (է), պիտի և պետք (է) եղանակիչների խառը գործածությունը, պիտո (է) ձևի գերակշռությամբ: Օրինակ՝ պիտի վարդապետեին (2, 10, 312ն), պիտի... դառնա (ն.տ., 313ն), պիտի գործ գրվին (2, 7, 10ա), պիտի հաստատե (2, 59, 11, 895ն), պիտի լինին (2, 59, 12, 980ն), պիտի համարվին (2, 60, 12, 407ա). բայց և՛ պիտո է լինի (2, 10, 315ն), պիտո է մնա (2, 59, 11, 895ն), պիտո է ոտք կոխել (2, 60, 1, 1ն), պիտո է հարձակվեին, պիտո է կատարել (2, 60, 1, 2ն), պիտո է լինել (2, 60, 12, 427ն). հմմտ.՝ պիտո է որոշել (2, 7, 12ա), պիտո էր... տալ (2, 59, 5, 362ն), պիտո չէ... թողուլ (ն.տ., 362ն), պիտո է ասել (2, 59, 11, 893ն), չէ պիտո մոռանալ (ն.տ., 897ն), պիտո էր փոխել (2, 60, 10, 288ա):

Որպես «Հյուսիսափայլում» Ստ. Նազարյանի և այլ հեղինակների լեզվի բնորոշ առանձնահատկություն աչքի է ընկնում հարկադրականի պետք է եղանակիչի առատ գործածությունը դրական ու ժխտական խոնարհումների դեպքում: Օրինակ՝ պետք է լինի (2, 59, 1, 17ա, 2, 60, 12, 430ն), պետք է տիրապետեին (ն.տ., 434ն), չպետք է մնա (ն.տ., 491ա), պետք է դադարել լինել (ն.տ., 434ն), հմմտ.՝ պետք չէ մտածել (2, 7, 10ա), պետք է իմանալ (2, 60, 6, 407ա), պետք է... հասկացնել (2, 60, 12, 490ա):

Այստեղ առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի ժխտականի աշխարհաբարյան մի քանի ձևերը՝ չպիտի մնա, պետք չէ, (հմմտ.՝ հատկապես Ստ. Նազարյանի մոտ առկա չպիտի լինի—2, 60, 1, 15ն), որոնք իսպառ բացակայում են Մ. Նալբանդյանի մոտ հյուսիսափայլյան շրջանում՝ ընդհուպ մինչև 1862 թ.:

¹ Հմմտ.՝ պիտի ցած իջանեն (եկթ, 4, 69):

Պիտի և պետք է) եղանակիչները խառը ձևով օգտագործվում են նաև «Ճոռաքաղում», «Կոռնկում» և «Մեղու Հայաստանի»-ում: Գրականության մեջ այն կարծիքն է հայտնված, որ պիտո (է) եղանակիչը միայն Ստ. Նազարյանին («Հյուսիսափայլ») է հատուկ: Համեմատելով «Հյուսիսափայլի» (Նազարյան) լեզուն մի կողմից և «Ճոռաքաղ»-ինը ու «Մեղու Հայաստանի»-ինը մյուս, և ցույց տալով, որ վերջիններիս մեջ գործածական են հայցականի զ նախդիրը և ի նախդրով բացառականը՝ «որոնցից հետո է Նազարյանը», պրոֆ. Աճառյանը գրում է. «Սակայն Նազարյանն ունի իր նշանավոր «պիտո է» ձևը, որի փոխարեն, նույնիսկ գրաբարամով «Ճոռաքաղը» դնում է «պիտի»¹: Հետաքրքիր է, որ պիտո է բառի կիրառության մի շարք օրինակներ գտնվեցին 1859 թ. «Մեղվի» համարներից մեկում և մի օրինակ էլ նույն 1859 թ. «Ճոռաքաղում»: Ահա դրանք. Պիտո է... կրթություն ունենալ (ՄՀ, 59, 133), չէ պիտո ուսումնական լինել (ն.տ.), պիտո է կացուցանեն (ն.տ., 134), պիտո է լցուցանել (ն.տ.), պիտո է... դրդել (ՃՌ, 59, 184):

Այս ձևերը՝ թերևս, կաղմված են «Հյուսիսափայլի» նմանությամբ և նրա ազդեցությամբ:

1861—62 թթ. պիտո (է) հարկադրականի եղանակիչը Մ. Նալբանդյանի լեզվում բացառապես ժխտական խոնարհման դեպքում է օգտագործվում: Օրինակ՝ չէ պիտո ընկրկինք (ՆԸՆ, 375), չէ պիտո... տատանի (ն.տ., 416), չէ պիտո գտանեմ (ն.տ., 425), չէ պիտո դուրս գանք (ն.տ., 426), հմմտ.՝ չէ պիտո մոռանալ (ն.տ., 427), չէ պիտո... մերժվի (ն.տ.), չէ պիտո կարողանա (ն.տ. 442, 2, 62, 5, 235), չէ պիտո տիրե (ն.տ., 447):

Գրա հետ միասին Մ. Նալբանդյանի լեզվում որպես նորություն հանդես է գալիս չպիտի աշխարհաբարյան ժխտականը: Օրինակ՝ իրավունք չպիտի ունենանք (ՆԸՆ, 410), չպիտի ներգործեն (ն.տ., 420), չպիտի կարողանա (ն.տ., 427), չպիտի գտնե (ն.տ., 442), չպիտի հասկանամ (ն.տ., 452): Առանձին բացառությունների կարգով օգտագործվում է նաև պետք է) եղանակիչը, ինչպես՝ «Պետք է ավելի նեղության մեջ լինեին» (ն.տ., 427), հմմտ.՝ «Պետք էր մի փոքր... մտածել» (ն.տ., 381), պետք է ասել (ն.տ., 404): Բոլոր այլ դեպքերում որպես հարկադրականի եղանակիչ դրվում է պիտի-ն: Օրինակ՝ պիտի կանգնեցնեք (ն.տ., 367), պիտի պատերազմին (ն.տ., 404), պիտի կարողանա (2, 62, 5, 235), պիտի ծանրանա (ն.տ.), պիտի սթափեր, պիտի զգար (ն.տ.) և այլն: Հմմտ.՝ պիտո է դառնա (2, 61, 1, 5ն), պիտի հառաջ գնա (ն.տ., 7ն), պիտի լինեին (2, 61, 6, 477ն), պետք է լինեին (ն.տ., 378ն), հմմտ.՝ պետք է...

¹ Հր. Աճառյան, «Հայոց լեզվի պատմություն», 2-րդ մաս, էջ 545:

աչք ածել (Հ, 61, 1, 70ա), պիտո է նա դառնար (ն.տ.), պիտո է մի գործ կատարի (ն.տ., 5ն) և այլն:

«Հյուսիսափայլում» 1861—62 թթ. պիտի եղանակիչը գերակշռող է: Սակայն, պիտո է, պետք է, պիտի եղանակիչները օգտագործվում են խառը կերպով, առանց որևէ կանոնի: Մյուս կողմից «Հյուսիսափայլը» մեծ տեղ է տալիս պետք է եղանակիչին, որը ևս 1858—62 թթ. հատուկ չէ Մ. Նալբանդյանի լեզվին:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ պիտի, պետք է և պիտո է հարկադրականի եղանակիչների, ինչպես և պիտո է պետք է միադիմի բայերի գործածության 1861—62 թթ. համակարգը, ըստ որի պիտո է—ն զրվում էր միայն ժխտական ձևերում, 1863—66 թթ. Մ. Նալբանդյանի լեզվում խախտվում է: Այդ թվականներին ունենք պիտո է ձևի հետևյալ կիրառությունները:

ա) Հարկադրականի ապառնիի և անցյալ ապառնիի հաստատական և ժխտական ձևերի հետ՝ որպես եղանակիչ. օրինակ՝ պիտո է լիներ (եկժ, 2, 404), պիտո է դառնար (ն.տ.), պիտո է... ունենա (ն.տ., 407), պիտո է... լինեին (ն.տ., 408), պիտո է... խոսի (ն.տ., 410), չէ պիտո ունենային (Հ, 64, 3, 164):

բ) Անորոշ գերբայի հետ՝ հաստատական ձևերի կազմության ժամանակ. օրինակ՝ պիտո է... գործ կատարել (եկժ, 2, 405), պիտո էր... խոսել (ն.տ.), պիտո է կարգալ (ՆԸԵ, 505), պիտո է... գնալ (Հ, 64, 3, 171):

գ) Անորոշ գերբայի հետ՝ ժխտականի դեպքում: Օրինակ՝ չէ պիտո եզրակացնել (եկժ, 3, 331), չէ պիտո և չի կարող թարգմանել (ՆԸԵ, 506), պիտո չէ մոռանալ (ն.տ., 168), չէ պիտո հետևեցնել (ՆՓ, 252) և այլն:

1861—62 թթ. հետ համեմատած զգալիորեն ավելանում է նաև պետք է ձևի գործածությունը և՛ որպես հարկադրականի եղանակիչ, և՛ անորոշ գերբայի հետ: Օրինակ՝ չէ պետք մոռանալ (ՆԸԵ, 560), պետք չէ... մոռանալ (ն.տ., 485, 507, 527, 577), պետք է կարծել (ն.տ., 506), պետք է գրեմ, պետք է կարգամ (եկժ, 4, 255), պետք է բաղանիս ընդունել (ն.տ., 298), պետք է պատասխան տալ (ՆՓ, 248), պետք է ստուգել (ն.տ., 254), պետք չէ մոռանալ (Թ, 41) և այլն:

Հարկադրական եղանակի ապառնի և անցյալ ապառնի ձևերի կազմության մեջ 1863—66 թթ. գերադանցապես օգտագործվում է պիտի եղանակիչը, որով կազմվում են այդ ժամանակների և՛ հաստատական, և՛ ժխտական ձևերը: Օրինակ՝

ա) Հաստատական խոնարհում.

պիտի ընդունվի (եկժ, 4, 285), պիտի համարվին (ն.տ., 306),

պիտի ներգործեն (ՆՐԵ, 553), պիտի լինեն, պիտի ձգեն (ԵԼԺ, 2, 395), պիտի լինեն (ՆՐԵ, 479), պիտի... ուղղեն (ն.տ., 483), պիտի... բնական, պիտի սրբազանին (2, 64, 3, 161), պիտի ցուանային (ՆՐԵ, 577), անհնար պիտի լինի (ԵԼԺ, 4, 254), պիտի ցավինք (ՆՓ, 248), պիտի չբանա (ն.տ.), պիտի տեսնեն (Թ, 25):

բ) Ժխտական խոնարհում.

չպիտի հանցանք գործեն (ՆՐԵ, 555), չպիտի նսեմացնեն (ն.տ., 481), չպիտի հասնեն (ն.տ., 491), չպիտի ասեն, չպիտի հաստատեն (ն.տ., 515), չպիտի... սրտենդինք (ն.տ., 526), չպիտի մերժվի (ԵԼԺ, 4, 254), չպիտի թողում հանգչել (Թ, 14), չպիտի դենք և այլն:

Այսպիսով, էվոլյուցիայի պրոցեսում և դրա հետևանքով հաղթում են առավել կենսունակ աշխարհաբարյան ձևերը, որոնք և գործածական են այժմ:

Արևմտահայ լեզվական իրողությունների օգտագործումը.— Մ. Նալբանդյանի 1861—66 թթ. լեզվի բնորոշ առանձնահատկություններից մեկը արևմտահայ բառային ու քերականական իրողությունների առատ ներհոսն է՝ առանձնապես «Երկրագործություն», լեզվաբանական աշխատության պատառիկների և «Կրիտիկայի» մեջ, որը բխում է, անշուշտ, երկու գրական լեզուների միավորման այն սկզբունքից, որ նա ձևակերպեց բանտում:

Այս իրողությունների որոշ մասը առկա էր Մ. Նալբանդյանի մինչև լուսսփայլյան շրջանի լեզվում, սակայն, որպես մայրենի «Կր» ձյուղին պատկանող նոր նախիջևանի բարբառի ազդեցություն և, բնականաբար, «Հյուսիսփայլում», բացի առանձին, հազվագյուտ ձևերից, սխտեմատիկաբար չէր օգտագործվում:

1861—66 թթ. Մ. Նալբանդյանի լեզվում հանդես են գալիս.

1. Արևմտահայ ներկայի և անցյալ անկատարի որոշ ձևեր, նույնաձև արեևլահայ պայմանական ապառնիի և անցյալ ապառնիի կողքին, ինչպես՝ «... Հյուսիսփայլը... ոչ երբեք պիտի ներք ուղղել յուր հայացքը մի այնպիսի կետի վերա, ուր մի ուրիշի ազդեցությունը բռնաբարել կամ գեթ սահմանավորել կենթադրվեք» (ՆՐԵ, 376), «Այս առարկությունը առնելուց հետո, կապասենք կրոնական ժողովի շրջաբերական հրամանին...» (ն.տ., 380), «Նորա բարձրանալը կամ ցածնալը կապված է այն նյութերի շատության կամ սակավության, որոնց հետ կենթադրվեք փոխանակել դրամը» (ն.տ., 425), «Ասել է, թե մոտավորապես ութ միլիոն հոգին բռնացել է 27 միլիոն օտար ժողովրդի վերա և ապրում է ծծելով նոցա արյունը, նոցա կենսական ուժը և զորությունը: Ակամա կհիշես հոչակավոր Ֆոհթի խոսքերը...» (ն.տ., 447 ծնթ.), «Կախալի արգո պարոնը... մեզ կրվի թե

արգո պարոնը... «միսթիկի «խոսքը» ճիշդիթականի» տեղ է գործածում» (ԵժԺ, 4, 305):

Անհրաժեշտ է նշել, որ 1863—66 թթ. ծրագրային այնպիսի աշխատություններում, ինչպես «Կրիտիկա» կամ լեզվաբանական աշխատության մեղ հասած հատվածները, Մ. Նալբանդյանը խուսափում է ներկայի նման կազմությունից:

2. Հոգի կամ որպես աղբյուրի գիտակցվող —ն վերջահնչյունի օգտագործումը սեռական հոլովում: Օրինակ՝ անձին որակությունը (ՆԸԵ, 552), ես-ին ոգին (ն.տ., 555), որպես արդյունք ճիշդիթական դպրոցին (ն.տ., 570), ջրին համը, երկաթին ծեծվածքը (42, 338, ծնթ.), նախադաս ընդհանուր ժողովին (2, 64, 3, 161), մեծագույն մասին վճիռը (ն.տ., 168), անձին... շարագործությունը (ն.տ., 171), վերագառնալուն բուն պատճառը (Թ, 3)¹ և այլն:

Նույնպիսի երևույթ է առանց կապի խնդրի հետ ն—ի գործածությունը: Օրինակ՝ առանց մշտին (ԵժԺ, 2, 408), առանց այս լեզվին (ն.տ.), առանց սովորական ծեսերին (ԵժԺ, 3, 161)²:

Նույնպիսի խնդիր են առնում նաև այլ իսկական, անիսկական կապեր ու կապական բառեր, որոնցից նշելի են.

ա) Պես (պէս): Օրինակ՝ տաճկի ասածին պես (ԵժԺ, 2, 396)³, մարգարեի ասածին պէս (Թ, 18):

բ) Մեջ (մէջ): Օրինակ՝ անձին մեջ (ՆԸԵ, 555), մարդուն մեջ (ն.տ., 559), բառարանին մէջ (ՆՓ, 255), գրքին մէջ (Թ, 19):

գ) Վերա: Օրինակ՝ ազգին վերա (2, 62, 5, 235), անձին վերա (ՆԸԵ, 367), աստիճանին վերա (ն.տ., 379), օգտին վրա (ՆԸԵ, 513), խաղին վրա (Թ, 20): Հմմտ.՝ ժողովրդի վրան (ն.տ., 17):

դ) Համար: Օրինակ՝ Պողոս բնյին համար (ՆԸԵ, 384), մասին համար (ն.տ., 407), մարդուն համար (ն.տ., 418), ազգին համար (ն.տ., 525), մերժելուն համար (ՆՓ, 258):

ե) Հետ՝ մասին հետ (ՆԸԵ, 420):

3. Էլ ալիի մասնայական կիրառություն ունեն խոնարհման համակարգում երկրորդ կամ երրորդ վանկում ե կամ ա արմատահնչյունը սղած արևմտահայ գրականին հատուկ բայերը, ինչպես՝ մի մոռնալ (ն.տ., 404), հասկնալ (ն.տ., 407), չես հասկցել (ն.տ., 413), վաստկել (ն.տ., 415), ճանչցիր (ն.տ.), վախճալով (ն.տ., 419), շատցնում է (ն.տ., 492), պիտի բաժնվին (ն.տ., 455), վերցնելու համար (ն.տ., 405), վերցնել սոսկալի աղբատությունը (ԵժԺ,

¹ Հմմտ.՝ դարբ.՝ «պատճառ... դարձին» (ԹԷ, 37):

² Հիշեցնենք, որ դերանունների դեպքում, ըստ 1858—66 թթ. ընդհանուր համակարգի, կլինեն՝ առանց բո (և ոչ թե՛ բեզ):

4, 305) = «վերացնել»¹ երեցած օրից (նժԺ, 2, 401), գիտցել են (ն.տ.), առանց գիտնալու (նժԵ, 559), հանչցիր (ն.տ.), ավելցնելով (ն.տ., 568), մոռնալ² (ն.տ., 565), չէ հավնում (ն.տ.), չորցած³ (ն.տ., 511), բաժնում է (ն.տ., 541), գիտնալ, հասկցնելու (ն.տ., 594), ավելցնելով (Թ, 9), մոռնալով (ն.տ., 46), չհավնելով (ն.տ., 17), գիտնար (ն.տ., 15), ցածցնել (ն.տ., 2) և այլն:

4. Սրանց պետք է ավելացնել արեւմտահայ գրականին հատուկ բաղմամբիւ բառերի ու բառաձևերի օգտագործումը այն դեպքում, երբ առկա են նրանց ոչնչով չզիջող ու գրական աշխարհաբարի այլ մշակողների կողմից լայնորեն օգտագործվող ձևեր:

Նշենք դրանցից մի քանիսը. չվառ (նժԵ, 379), այժմեն (ն.տ., 380, 387), աղտոտ (ն.տ., 417), աղբատներուն (ն.տ., 406), գործավոր (ն.տ., 406). ցրվել (ներգործական սեռ)՝ ցրվել միջնադարյան մատախուղը (ն.տ., 491). կանուխ՝ կանուխ, թե ուշ (ն.տ., 534, ծնթ.). անուշ՝ «... անուշ է գալիս այս բացազանչութունը» (ն.տ., 539). կլլել՝ «... չկարողացաւ կլլել» (ն.տ., 562). պաղել⁴ «... չպաղի սատկած ձուկի պես» (ն.տ., 582), փաքվել՝ ամուր փաթթվելով (ն.տ., 578). տղաբ (-տղայր)՝ աշտարակցի տղաբը (ն.տ., 495) և այլն:

Մենք դիտավորյալ կերպով օրինակների մեծ մասը ընտրեցինք Մ. Նալբանդյանի այնպիսի աշխատություններից («Երկու տող», «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ», «Կրիտիկա», «Մեր լեզվի արմատական բարեփոխության մի փորձ»-ի հատվածներ), որոնց մեջ առկա յուրաքանչյուր ձև անպայման վստահելի է:

Սրանցից մի փոքր առանձնանում է երբալ բայը: Բանն այն է, որ այս բայը 1858 թ. սկսած «Հյուսիսափայլի» բոլոր հեղինակները համար սովորական է հղել: Օրինակ՝ «Կերքանք համառոտ գնացքով» (2, 10, 334ն), «Դուրս է երբում ինքը յուրյանից» (2, 59, 12, 977ա), «Երբում է նորա քամակից» (ն.տ., 980ն), երբում էին (նժԺ, 2, 308), երբում են⁵ (ն.տ., 307): Նույնը և 1861—62 թթ.՝ երբալով (նժԵ, 422), երբում է (2, 61, 1, 2ն):

1863—66 թթ. երբալ-ը շարունակվում է նույնչափ օգտագործվել և՛ Մ. Նալբանդյանի լեզվում, և՛ 1864 թ. «Հյուսիսափայլում»,

¹ Հմմտ.՝ ստրկությունը վերնա (նժԵ, 406), չէր հոժարում վերցնել (ն.տ., 405):

² Հմմտ.՝ մոռնալով... մոռցար... չեմ մոռցիր (ն. տ., 414), մոռացել էր (ն. տ., 563), մոռացանք (Թ, 73):

³ Հմմտ.՝ չորացած ծառի ճյուղը (նժԵ, 579), նույն էջում ունենք նաև՝ չորցած:

⁴ Առանձին դեպքերում օգտագործվում է նաև «Հյուսիսափայլում». օրինակ՝ «Կը պաղի խողովակի մեջ» (2, 10, 305):

⁵ Հմմտ.՝ երբամ (նժԺ, 4, 65):

որով և տարբերվում է մեր վերևում-թվարկած և նրանց նման մի քանի այլ բառերից, որոնք Մ. Նալբանդյանը գործածում էր երկու գրական լեզուները աստիճանաբար իրար մոտեցնելու միտումով:

Ահա մի քանի օրինակներ. կերթա (նկժ, 4, 285, 293), երթալ (նՆԵ, 497), երթալու ժամանակ (ն.տ., 534), երթանք (ն.տ., 582). հմմտ.՝ կ'երթար (2, 64, 1, 25):

1858—66 թթ. արևմտահայից արևելահայ կառուցվածքը յուրօրինակ էվոլյուցիա է ապրում մի փանի-ն: Անցումը արևմտահայ փանի մը ձևին սկսվում է սկզբում (նամակ Հարություն ք. Գեորգեյանին, 12 մայիսի, 1855 թ.) որպես բացառություն օգտագործվող և ապա լայն տարածում գտած մի փանի-ի փանի մի շրջուն ձևին գերաշատություն տալուց¹:

1863—66 թթ. մի-ի փանի-ից առանձին գրվելու հետ միասին՝ մի փանի օրինակ (նՆԵ, 584), մի փանի խոսք (նՓ, 248), մի փանի ժամանակ (Թ, 31), ղգալիորեն ավելանում են մի-ի հտադաս գործածությունների: Օրինակ՝ փանի մի... բառեր (նկժ, 2, 405), փանի մի շաբաթվան (ն.տ., 407), փանի մի անգամ (նՆԵ, 581), փանի մի օրինակների համեմատությամբ (նՓ, 254—55), փանի մի տարի է (նՆԵ, 577): Քանի մի կապակցության մեջ մի-ի և՛ հտադաս, և՛ նախադաս ձևերն էլ ընդունելի համարելով² Մ. Նալբանդյանն սկսում է դրանք օգտագործել ոճավորման նպատակներով: Օրինակ՝ երբ իրար հետ միասին նախադասության մեջ երկու մի փանի-ի կարիք է ղգացվում, մեկը նա դնում է մի փանի ձևով, մյուսը՝ փանի մի: Օրինակ՝ «Մեղ կարող են ասել, թե պ. Պոռչյանցը հազիվ մի փանի տող է գրած սեփական ձև ու ոճով, կարժե այդ փանի մի տողերի համար ատյան կանչել նորան» (նկժ, 3, 330): Այնուհետև փանի մի ձևի կողքին սկսում են հանդես գալ նաև փանի մը-ի գործածության առանձին դեպքեր: Օրինակ՝ փանի մը հին բառեր էլ, փանի մը օտար բառեր (նՆԵ, 595) և այլն: Բանն այնտեղ է հասնում, որ Մ. Նալբանդյանը ջնջում է իր արդեն գրած մի փանի-ն և նրա փոխարեն փանի մը գրում, որը և ապացուցում է, որ նա զիտակցաբար էր փանի մը օգտագործում (տե՛ս լեզվաբանական աշխատության առաջին պատառիկը):

Փոխվում է նաև (մի) փանի-ի հոգնակու ձևը: Եթե մինչև 1863 թ. Մ. Նալբանդյանը փանի-ի հոգնակին բացառապես փանիք (մի փանիք) ձևով էր կազմում (այդ ձևը որոշ դեպքերում «կրիտիկայում» էլ պահպանվում է. օրինակ՝ մի փանիք — նՆԵ, 484), ապա 1863—1866 թթ. բազմաթիվ այլ դեպքերում ժողովրդական փանիս ձևն է

¹ Հմմտ.՝ փանի մի անգամ (նՆԵ, 367, 368):

² Հմմտ.՝ նաև՝ վայրկյան մի շփոթեցալ, (նՆԵ, 414):

օգտագործում (ֆանիսը հաշվեմ—ն.տ., 592, մի ֆանիսն էլ—թ, 22, մի ֆանիսը—նժն, 526 և այլն):

Օտար լեզուներից կատարված փոխառությունների տեսությունն ու պրակտիկան.— Ձեռնարկելով գրական աշխարհագրարի մշակման գործին անցյալ դարի 50—60-ական թթ.՝ Մ. Նալբանդյանը, բնականաբար, պետք է մշակեր որոշ հիմնական սկզբունքներ նաև օտար լեզուներից կատարելիք փոխառությունների հարցում: Եվ իսկապես, «Հյուսիսսփայլի» առաջին իսկ համարներից երևում է նման՝ «Հյուսիսսփայլի» համար միասնական մի սկզբունքի առկայությունը:

Նշված շրջանում փոխառությունների տեսության հարցը չափազանց կարևոր էր ամենից առաջ այն պատճառով, որ «Հյուսիսսփայլի» գրիչքը՝ իրենց առաջնահերթ խնդիրն էին համարում առաջավոր գիտության մասսայականացումը, առանձնապես բնագիտության, որը, սակայն, կատարել չէր կարելի առանց գիտական տերմինաբանության: Բնական գիտությունների պրոպագանդան, ինչպես և զարգացած հասարակական հարաբերությունների, այդ նոր հարաբերությունների ծնունդը հանդիսացած բազմաթիվ ու բազմապիսի երևույթների մասին գրելու անհրաժեշտ պահանջը ստիպում էր «Հյուսիսսփայլի» հեղինակներին օգտագործել ամենատարբեր հասկացություններ, որոնց համապատասխանող բառերի մի մասը չկար, կամ գիտակցվում էր որպես անօգտագործելի, ոչ-հարմար, ոչ-համապատասխան այդ հասկացությունների համար: Աշխարհաբարը, որը դեռևս չմշակված, չճախարակված մի լեզու էր, չունեի, բնականաբար, նաև զրաբարում, ինչպես և հին կուլտուրական ու ժամանակի մշակված օտար լեզուներում (լատիներեն, ֆրանսերեն, ռուսերեն) առկա բազմաթիվ ոճեր ու դարձվածքներ: Այդ պակասը հարկավոր էր լրացնել, լրացնել թշնամու կրակի տակ, որը «Հյուսիսսփայլի» յուրաքանչյուր նորամուծության համար նրան «գերմանախոս» էր հռչակում:

Զի կարելի նախապես չնշել, որ «Հյուսիսսփայլը» (Մ. Նալբանդյան, Ստ. Նազարյան և ուրիշներ) հսկայական աշխատանք կատարեց այդ ուղղությամբ:

Զեի՜ն կարող արդյոք նրանց նպատակին ծառայել բանավոր խոսքում արդեն առկա բազմաթիվ թուրք-թաթարական փոխառությունները: Մ. Նալբանդյանն այս հարցին անվերապահորեն բացասաբար էր պատասխանում: Մ. Նալբանդյանը և Ստ. Նազարյանը ճիշտ էին ըմբռնել աշխարհագրարի ընդհանուր տեղեկացը թուրք-թաթարական փոխառությունների նկատմամբ, որ «հայերեն գրական լեզուն... սկզբունքով մերժում է իր միջից ամեն թուրքական

փոխառութիւն»¹. և ոչ միայն սա: Թուրքական փոխառութիւնները չէին կարող կոտորակական որևէ արժեք ներկայացնել «Հյուսիս-փայլ» առջև դրվող խնդիրների տեսակետից. նրանք նեղ-կենցաղային կամ փոխատու ժողովուրդների սպեցիֆիկային վերաբերող բառեր էին: Առաջավոր («եվրոպական») գիտութեան պահանջները կարող էին բավարարել միայն եվրոպական լեզուները (ռուսերեն, լատիներեն, ֆրանսերեն և այլն), որոնք ունեին մշակված ու կուռ (ժամանակի համար) գիտական տերմինաբանութիւն:

Ստ. Նազարյանը և Մ. Նալբանդյանը, առանց վախի, միշտ իրենց համար սկզբունք ունենալով, որ աշխարհաբարբ «... մշակվելով գիտութեան բազմաճյուղ հանդեսների մեջ կարող էր ժամանակով դառնալ մի դպրութեան լեզու այժմյան ազգի համար մի հարմարավոր անոթ, նորա իմացական կյանքի»², «գեղեցիկ և ընտիր գործիք... ժողովրդի դաստիարակութեան համար»³, դիմում էին փոխառութիւնների այդ լեզուներից՝ վերցնելով ոչ միայն անհրաժեշտ բառերն ու հասկացութիւնները, այլև «այն լոգիկաբար կապակից պարբերութիւնքը, որոնցով հարազատորեն («առած նույնիսկ ազգային լեզվի աղբյուրից և ոչ թե թուրքից ու թաթարից»)»⁴ կարելի էր «ամենայն եվրոպական գաղափար թափել հայերենի մեջ»⁵:

Բազմաթիվ են այս սկզբունքներով օգտագործված փոխառութիւնները Մ. Նալբանդյանի աշխատութիւններում: Ահա դրանցից մի քանիսը. անալոգիա (նճ, 521), գաստրոնոմիա (ձ, 10, 341), էշաֆոտ (նճ, 494, ծնթ.), էլիպսոիդ (ձ, 9, 239), քարակ (նճ, 538), ինկվիզիցիոն (ն.տ., 515), ինկվիզիցիո (ն.տ., 370), ինկվիզատոր (նճ, 4, 307), խառս (ձ, 60, 7, 483), կոմիտեո (ձ, 2, 149), կլասիկական (նճ, 503), կնուտ (ն.տ., 450), կրիտիկա (ձ, 1, 73), կորիֆեյ (ն.տ.), կատաստրոֆ (նճ, 438), կատեգորի (ն.տ., 553), կոնստիտուցիոն (ն.տ.), մինիստր (ն.տ., 408), մետալ (ն.տ., 428), միստիկ (նճ, 4, 305), մետաֆիզիկական (նճ, 2, 395), միսիոնար (նճ, 4, 307), մոնոպոլիոն (նճ, 411), մոլգոն (ձ, 59, 9), շիլլինգ (նճ, 406), պեդագոգիա (ձ, 10, 345), պոլիցիա (ն.տ., 341), պրոկուր (նճ, 380), պոլպիցիստ (ն.տ., 562), պատկամնա-ականութիւն (ն.տ., 566), պրոֆեսսոր (ձ, 59, 11, 902), պոլեմիկական (նճ, 446), պասպորտ (ձ, 10, 340), պեյզած (նճ, 483), ռուպլի

¹ Հր. Անադյան, Հայոց լեզվի պատմութիւն, 2-րդ մաս, էջ 282:

² «Հյուսիսփայլ», 1860 թ.:

³ Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 2, էջ 149:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

(2, 59, 5, 383), ռեպուցիա (ՆԸԵ, 570), ռեպուցիոն (ն.տ., 564), ռեակցիոն (ն.տ., 378), ռեմատիսմուս (2, 59, 2, 150), ռեֆորմ (ՆԸԵ, 377), սկեպտիցիզմ (Թ, 69), ստեարին (2, 8, 159), սխոլաստիկ (2, 8, 160), սիմբոլ-ական (ՆԸԵ, 519), սիմֆոնի (ն.տ., 541), վոլկան-ականություն (ն.տ., 505), տրուպիկ-ական (ն.տ., 518), ցենզոր (2, 59, 9, 748), օբսկուրանտ (2, 8, 165), ուվերայուր (2, 10, 337), քարտ (2, 62, 5, 235), ֆակտ (ՆԸԵ, 379), ֆրանսզ-նեբրի (ն.տ., 563), ֆարալիզմ (ԵԼԺ, 3, 323), ֆանատիկոս (2, 10, 304), ֆորտուպիանո (ն.տ., 337) և այլն:

1. Բառերի փոխառություն¹:

Ինչպես արդեն նշեցինք, Մ. Նալբանդյանի լեզվում օգտագործվում են բազմաթիվ փոխառյալ բառեր, որոնց գիտականորեն ճիշտ համարժեքները չկային, կամ ընդունելի չէին: Այդ բառերը հիմնականում գիտական, հասարակական-քաղաքական տերմիններ են: Մ. Նալբանդյանի օգտագործած փոխառյալ բառերի մեջ մտնում են.

ա) Բնագիտական, բժշկական տերմիններ (որոնք մեծ մասամբ հիվանդությունների անուններ են): Օրինակ՝ մետալ (ՆԸԵ, 428), վոլկան (ն.տ., 505), տրուպիկ-ական աշխարհների... պասատր (ն.տ., 518), էլիպսոիդ (2, 9, 239), խիռուզիա (2, 10, 341), ռեմատիսմուս (2, 59, 2, 150), Հեզելը նմանում է հալյուցիմագու մեջ ընկած Բոոթին (ՆԸԵ, 564), չգիտեր ֆիզիոլոգիա (2, 59, 8, 656), ատմոսֆեր-ի մեջ (ԵԼԺ, 2, 308) և այլն:

բ) Կոստուրային վերաբերող տերմիններ: Օրինակ՝ ֆորտուպիանոն, ուվերայուր (2, 10, 337), ... Բեթսովենի սիմֆոնիներին (ՆԸԵ, 541), զլվում էր տաքանտելլան... (ն.տ., 524), պիտի պեյզաժ ասենք (ն.տ., 483), Բեռլինի մուզեոնը (2, 59, 9, 725, հմմտ.՝ ՆԸԵ, 532 ծնթ.):

գ) Հասարակական հիմնարկների, պաշտոնների, կոչումների անուններ: Օրինակ՝ կարգված են ցենզոր... (2, 59, 748), բժշկական ֆակուլտետի դեկան (2, 2, 149), բժշկական պոլիցիա (2, 10, 341), պրոֆեսսոր (2, 59, 11, 902), հրեական սինեդրիոն (ՆԸԵ, 415), պրոկուրորին բողոքել (ՆԸԵ, 380) և այլն:

դ) Այլ հասարակական ու քաղաքական զանազան տերմիններ: Օրինակ՝ սխոլաստիկ... ուսումնականներից (2, 1, 72), սխոլաստիկները (ն.տ., 73), կորիֆեյ ճանաչված սխոլաստիկների ձեռքով (ն.տ.), ֆանատիկոս... բնավորությունը (2, 10, 304), ֆրանսիական պուպիցիստները (2, 59, 9, 728), ճատուր-ֆիլոսոֆներին... (ՆԸԵ,

¹ Չենք կարող ասել, թե սրանցից որոնք Մ. Նալբանդյանն ինքն է կատարել, քանի որ նախորդների ու ժամանակակիցների լեզուն այս տեսակետից չի ուսումնասիրված:

512), հալածվեցաւ... ինկվիզիցիոնից (ն.տ., 515), ռեֆորմ¹ (ն.տ., 377), ռեակցիոյի (ն.տ., 378), ֆերմեր ասացալարը (ն.տ., 408), ֆանատիկոս-ությամբ հեռի մնալով (ն.տ., 378), մոնոպոլիոնը (ն.տ., 411), պոլիտիկ-ական ավազակ (ն.տ., 416), հանդիպեցաւ այս կատաստրոֆը (ն.տ., 438), միսիոնարների վարմունքը ինկվիզիցիոնից ինչ տարբերութիւն ունի (ՆԼԺ, 4, 304), ռեպուցիայի բոցը (Հ, 59, 9, 726), ֆրանսիական ռեպուցիան (ՆԼԵ, 570), ռեպուցիոնը... ազդեցութիւն ունեցաւ (ն.տ.)²: Մենք ոչ ինկվիզատոր ենք, ոչ միսիոնար (ՆԼԺ, 4, 307), կատեգորիաներ չունի (ՆԼԵ, 553), էլաֆոտոնի վրա (ՆԼԵ, 494), սկեպտիցիզմ (Թ, 69), պեղագոգիա (Հ, 10, 345) և այլն:

Զպետք է կարծել, թե փոխառյալ բոլոր բառերն էլ միատեսակ ու հավասարաշափէին օգտագործւում: Հենց ինքը՝ հասարակական-բաղաքական պայքարը, ստիպում էր Մ. Նալբանդյանին առաջին պլանին վրա բաշխելու նշված այնպիսի փոխառյալ բառեր, ինչպես օբսկուրանտ, ինկվիզիցիա, միսիոնար, ռեպուցիա և այլն:

Մյուս կողմից, եթե փոխառյալ բառերի մի մասը օգտագործւում է լոկ իր ուղիղ ձևով, և այն էլ մեկ կամ երկու անգամ, ապա մյուս մասը ենթարկւում է ամանցման, բարգման:

Մեր կյանքի նոր երևութիւններին համապատասխան օտար բառեր վերցնելով ու գործածութեան մեջ դնելով՝ Մ. Նալբանդյանը միաժամանակ ամեն կերպ փորձում էր այդ տերմինների իմաստները հասկանալի դարձնել հայ հասարակութեանը: Ստացւում էր այնպես, որ միևնույն ժամանակ մի հասկացութեան համար օգտագործւում էին ինչպես փոխառյալ տերմինը, այնպես էլ նրա ընդհանուր իմաստն արտահայտող՝ հաճախ զեղարկեստական նրբերանգներով հարուստ հոմանիշ դարձվածքներ:

Այդ տեսակետից բնորոշ է կրիտիկա տերմինի բախտը: Գրա-

¹ Հմմտ.՝ «Հյուսիսափայլի» խնդրած վերանորոգւթյունը վերաբերւում է դավանաբանութեան» (ՆԼԵ, 376):

² 1858—1862 թթ. Մ. Նալբանդյանը գերադասում է օգտագործել հեղափոխութիւն բառը: Օրինակ՝ «... Անցաններ ըննելու նորա ընկերութիւնը, որ շատ հեղափոխութիւնների ենթարկվեցաւ մինչև մեր օրերը», «Այդ սասանեցուցիչ հեղափոխութիւններ...» (Հ, 5, 416), տնտեսական հեղափոխութիւն (ՆԼԵ, 5, 416), հմմտ.՝ նաև Ստ. Նաղարյանի մոտ՝ «Կերակուրը... հեղափոխւելով տեղափոխւում է աղիքների մեջ» (Հ, 1, 68), «Վատթարքը հեղափոխւում էին կարգ ու օրենք» (Հ, 4, 275): Նշված բոլոր դեպքերում հեղափոխել բառը նշանակում է ընդհանրապես որևէ փոփոխութիւն կատարել: Այդ նույն շրջանում Մ. Նալբանդյանի մոտ առանձին դեպքերում, իսկ Ստ. Նաղարյանի մոտ հաճախ, փոխ է առնւում ռեպուցիա բառը՝ հակասութիւնը բռնի ուժի միջոցով լուծող վճռական, արմատական հեղաշրջման իմաստով: Բանտում Մ. Նալբանդյանը նույն իմաստով օգտագործում է և՛ հեղափոխութիւն, և՛ ռեպուցիա, և՛ ռեպուցիոն ձևերը:

կան քննադատութիւնը անցյալ դարի 50—60-ական թթ. հայ իրականութեան համար նոր երևույթ էր և լեզուն շուներ այդ հասկացութեան իմաստը լիովին արտահայտող, բնորոշելի որևէ բառ: Մասնագիտական, գիտական տերմին ունենալու անհրաժեշտութիւնը ստիպում է Մ. Նալբանդյանին փոխ առնելու կրիտիկա բառը: Օրինակ՝ «Ի՞նչ է կրիտիկա ասած բանը ընդհանրապէս» (Հ, 1, 71), «Կրիտիկան վատ բան է» (ն.տ., 72), «Այս կրիտիկան է» (ն.տ., 73), «Ինչ հարկավոր է կրիտիկա» (ն.տ., 74):

Քննադատութիւն բառը շօտագործելով՝ Մ. Նալբանդյանն այդ ճշուրդի մասնագետի անունը ևս փոխ է առնում («Հյուսիսափայլը» 1858 թ. առաջին ամսատետրակում նրա հայերեն հոմանիշը ստեղծելու մի անհաջող փորձից հետո), ինչպէս՝ կրիտիկոսի (ուսումնական դատավորի)... (ն.տ., 71), բարեխիղճ կրիտիկոս (ն.տ., 74) և այլն:

Այսպէս էլ հետագայում՝ կրիտիկոսների (Հ, 60, 7, 484), այժմ կրիտիկի ժամանակ է (ՆԸԵ, 553), կրիտիկոսի հետ (ն.տ., 565): Այս բառից բայ կազմելիս, բնականաբար, խույս տալու համար կրիտիկ-ել՝ հորջորջումից՝ դիմում էին նկարագրական եղանակի: Մ. Նալբանդյանի (և Ստ. Նազարյանի) մոտ ֆենադատել-ուն հիմնականում փոխարինում է ֆենոքայան տակ ձգել հարադրութիւնը (տե՛ս Հ, 6, 473, Հ, 5, 377, Հ, 10, 338, ԵՂԺ, 523, Հ, 1, 15 և այլն), որի հետ միասին օգտագործվում են նաև՝ «ֆենոքայան դանակի տակ ձգել» (ՆԸԵ, 496), «հայելի դառնալ և ցոլացնել հեղինակին նորա սեփական գործը» (ն.տ., 481), «թերութիւնը դրվի անդամաճանաչական դանակի տակ» (ն.տ.), դատապարտութեան տակ ձգել (ԵՂԺ, 2, 396), «Թափ տանք մի փոքր այս կարծիքը» (Թ, 40). համար՝ ֆենոդական աչիով նայել (Հ, 61, 1, 69ա), ֆենոքայան տակ է ընկնում (ն.տ., 1, 74):

Վերոհիշյալ կապակցութիւնների մի մասը, իհարկե, զուտ գեղարվեստական բնույթ ունի և կազմված է ռճավորման նպատակով, սակայն, գերաշնչում են այնպիսիները, որոնք գիտական տերմինի բացակայութեան պատճառով են կազմված: Նման բազմազանութիւնը ստիպում էր Մ. Նալբանդյանին կրիտիկա տերմինը պահպանելով՝ բայ կազմելու գնալը նոր որոնումներ կատարել, որի արդյունքը և լինում է ֆենադատել բայի օգտագործումը՝ ֆենադատելու էին դուրս գալիս (ԵՂԺ, 2, 402), բանտում:

Նոր տերմինների փոխառութիւններ անցյալ դարի 50—60-ական թթ. միայն «Հյուսիսափայլը» չէր կատարում: Այդ գործին

1 Մ. Նալբանդյան. Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 2, էջ 402:

մասնակցում էին «Մեղուն», «Ճռաբաղը» և ապա՝ նաև «Կոռնկը»։ Օրինակ՝ վերոհիշյալ կրիտիկա տերմինը փոխ էր անված և օգտագործվում էր նաև սրանց կողմից՝ «կրիտիկան դեռ չէ գրված» (ՄՀ, 58, 125), «Կրիտիկա կա գրված» (ն.տ., 126), «Պահանջում է... կրիտիկան» (ՃՌ, 60, 186), կրիտիկա անունով (ԿՌ, 60, 339)։

«Մեղուն» առանձին գեպքերում կրճատում է վերջին ա-ն՝ «Ձէ կրիտիկ, այլ պոլեմիկ» (ՄՀ, 60, 344)։

Քննադատ բառի փոխարեն ևս հաճախ նշված ամսագրերում ու «Մեղվում» հանդիպում են կրիտիկոս, ինչպես և կրիտիկ ձևերը։ Օրինակ՝ կրիտիկի պաշտոնը (ն.տ., 343), կրիտիկոսի արհեստը (ն.տ.), պարոն կրիտիկն (ն.տ., 199), կրիտիկոսն քննում է (ԿՌ, 61, 353) և նույնիսկ՝ «Պաշտոն կրիտիսի՛ է սուրբ պաշտոն» (ՄՀ, 59, 311)։

«Մեղվում» և «Ճռաբաղում» որոնումներ էին կատարվում նաև այլ ուղղությամբ։ Քննադատության իմաստով այդ պարբերականներում գործածվում են նաև բանաբանություն և ֆենաբանություն (նախորդը՝ բաղադրիչ արմատների հակառակ դասավորությամբ) բառերը։ Օրինակ՝ «Մեր մտքի ուղղության վերա ապահովություն տալու համար վարդենյաց պատվական հեղինակին նախ մի քանի խոսք ասենք բանաբանության վերա» (ՄՀ, 63, 183), «Եվրոպական ֆենաբանության՝ կրիտիկայի ծանոթ է» (ՃՌ, 59, 224)։

«Մեղուն» վերջին ձևից կաղմում է նաև ֆենաբան (քննադատ) տերմինը։ Օրինակ՝ ֆենաբաններից ոմանք... ֆենաբանին պաշտոնը (ՄՀ, 63, 183)։

Այստեղ ևս բաղմապիսի են ֆենադատել իմաստն արտահայտող կապակցությունները՝ «Գցել է... կրիտիկական ֆենության տակ» (ՄՀ, 60, 343), «Քննել... երկափրությունը, ձգել... կրիտիկայի տակ» (ՃՌ, 60, 186), ֆենության տակ ընկնելուն (ԿՌ, 61, 351), «Քննում է գործի երկու կողմն ևս» (ն.տ., 352) և այլն։

Ե) Մ. Նալբանդյանի օգտագործած փոխառյալ բառերի մեջ են մտնում նաև՝ դրամական միավորների անուններ՝ ռուպլի (Հ, 59, 5, 383), շիլլինգ (ՆԸԵ, 406), դուրուշ (ն.տ., 427)։

Դ) Այլք՝ քաբալի ծուխը (ն.տ., 538), ափիոն (ն.տ., 449), ֆրանկի... բառերը (ԵԼԺ, 2, 398), գերմանիկ տրամաբանության (ն.տ., 396), սիմբոլական (ՆԸԵ, 579), պասպորտ (Հ, 10, 340), կնուտով (ՆԸԵ, 450), աշխարհագրական փառը (Հ, 62, 235)։

Լեզվի պատմության մեջ կատարած իրենց դերով թվարկած տերմինները հավասարարժեք չեն։ Բանն այն է, որ նրանց մի մասը

1 Գրաբար տեքստում։

հետագայում շրնդհանրացավ, չգործածվեց, որը և պատճառ դարձավ, որ դրանք դուրս մղվեն գործուն բառապաշարից և մնան, լավագույն դեպքում, լիակատար բառարաններում (ֆորտոպիանո, մուզեոն, ցենզոր, պրոկուրոր, պուբլիցիստ, կրիտիկա, կրիտիկոս, պեդագոգիկա և այլն): Նշված փոխառությունների մի այլ խումբ դրական լեզվի հետագա շրջանում օգտագործվեց և այժմ էլ օգտագործվում է այլ հնչյունային տեսքով (սիմֆոնի, ռեմատիսմոս, հալյուցիանացի, կոմիտետ, միսիոնար, ինկվիզիցիո, խաոս, ռեակցիո, մոնոպոլիոն, կատեգորի և այլն):

Փոխառյալ բառերի երրորդ խումբը գործածական է նաև այժմ (կորիֆեյ, սխոլաստիկ, ֆանատիկոս, ռեոլյուցիա, ռեֆորմ, ինկվիզատոր, մետաֆիզիկ-ական, պառլամենտ-ականություն, ֆատալիզմ, կլասիկ-ական, անալոգիա և այլն):

2. Օտար լեզուներից Մ. նալբանդյանը փոխ է առել ոչ միայն բառեր, այլև հասկացություններ՝ դրանց համար հայերեն բառեր կազմելով: Շատ հաճախ փոխառու լեզվի ձևը և նրա հայերեն թարգմանությունը նա ղեկավարում է կողք-կողքի, որով և ճշգրտում է հայերեն տերմինի իմաստը:

Հասկացությունների փոխառությունը կատարվել է հիմնականում երկու ուղղությամբ. ա) իմաստի պատճենում՝ մասնավոր կշռով, երկարի ճանապարհ և այլն. բ) փոխառելի հասկացությանը հանդիպելու իմաստի համապատասխան նոր տերմինի կազմում՝ մոմսապար, եկամտի և ծախքի ցուցակ և այլն:

Այդ երկու ճանապարհներով կատարված փոխառություններից և իմաստաճշտումներից նշենք.

ա) Բնագիտական-տեխնիկական բաղմամբիվ տերմիններ. ջերմաչափ¹, ծանրաչափ², մագնիսյան սլաք³, մանրացույց⁴ (նՐԵ, 508), մասնավոր կշռով (удельным весом) — 2, 59, 8, 654, տեսարանական խաբեություն (оптическим обманом⁵) — 2, 8, 160, ճախնային գաղ⁶, ձեռագործ⁷ (նՐԵ, 406, 409), երկաթի ճանապարհ⁸ (2,

¹ Հուն. termos + metreo: Հունարեն բառերը տալիս ենք լատինական տառադարձությամբ:

² Հուն. Baros + metreo:

³ Магнитная стрела:

⁴ Հուն. mikros + skopeo:

⁵ Հմմտ.՝ երևակայական խաբեությունը (иллюзии) — 2, 8, 160:

⁶ Болотный газ:

⁷ Հատ.՝ manus + facere.

⁸ Железная дорога (հմմտ.՝ «Տիրեց երկաթի ճանապարհի կամրջին» — ՄՀ, 60, 372):

10, 340), քարյա ածուխ¹ (Հ, 59, 8, 654), շոգեշարժ կառքով² (ն.տ., 647), տեսարանություն³ (ՆԸԵ, 559), մորմապար⁴ (ն.տ., 522):

բ) Գյուղատնտեսական տերմիններ.

մեղվադաջմանություն (ПЧЕЛОВОДСТВО), շերամադարմանություն (ШЕЛКОВОДСТВО) Հ, 8, 158, գյուղական տնտեսություն⁵ (Հ, 8, 167):

գ) Քաղաքատնտեսական տերմիններ.

կենտրոնացություն (centralisation) (ն.տ., 424), եկամտի և ծախքի ցուցակ (ն.տ., 421), նա անցավ պատմության շատ կերպարանքներ՝ phase⁶ (ն.տ., 442), վաճառափողոց (биржа) (Հ, 59, 11, 911), վաճառականության գաղափար— спекуляция (Հ, 11, 419):

Չունենալով կամ հարմար չգտնելով օգտագործել ներմուծել և արտահանել տերմինները՝ Մ. Նալբանդյանը ձգտում է միջազգային (անգլ. import, export) տերմինների նմանությամբ հայերենները կազմել: Դրա համար օգտագործվում են ներս և դուրս մակրայները՝ հարադրելով դրանք բերել, բնդունել կամ ուղարկել, տալ բայերին:

Մինչև քաղաքատնտեսական նեղ-մասնագիտական գործածությունը այդ կապակցությունները օգտագործել են այլ հոմանիշ իմաստներով:

Նշենք մի քանիսը.

«Ներս բերել դրա մեջ... նոր գաղափարներ» (Հ, 5, 420)—փոխառնել: «Նորարարություն կամիք ներս բերել⁷ մեր ազգի մեջ» (Հ, 10, 339)— ներմուծել: «Հայր չունեն .ակադեմիա, ուսումնական ճանապարհորդք դուրս ուղարկելու համար» (Հ, 60, 5, 388)—գործուղել: «Հակը անգադար շարժում է⁸, բնդունում է նյութեր, դուրս է տալիս նյութեր» (ՆԸԵ, 445)—արտաթորել:

Այդքան զիգզագներից հետո՝ դուրս տված և ներս բնդունած ապրանքի կամ դրամի մեջ զուգակշիռը պահելու ձգտողությունը (ն.տ., 425), որտեղ մենք գործ ունենք արդեն մասնագիտական տերմինների հետ:

«Հյուսիսափայլի» այլ հեղինակների մոտ ևս այդ ուղղությամբ որոշ որոնումներ էին կատարվում: Հմմտ.՝ «Հին սովորությունը ի զուր աշխատում էր... բնդղիմանալ օգտակար գյուտերի ներս ածու-

¹ Каменный уголь.

² Паровоз.

³ Оптика.

⁴ Իտալական ժողովրդական պար— tarantella.

⁵ Сельское хозяйство.

⁶ Անգլիերեն:

⁷ Ունենք նաև՝ «Եվրոպական արծաթը և ոսկին ներս կհոսեցնե ազգի մեջ» (ՆԸԵ, 441):

⁸ = շարժվում է. անորոշ դերբայը՝ շարժիլ (կարող է շարժիլ—ՆԸԵ, 445):

բյանը, գրատպության արվեստը... ներս մտալ ամենայն տեղ» (2, 61, 1, 71) և այլն:

դ) Բազմաթիվ են նման ձևով կազմված բժշկական տերմինները: Օրինակ՝ ջրալախություն *ուենին* (hydrofobia) նՂՆ, 521, աֆրոդիտյան ցավ¹ (նՂՆ, 485), լվաղեղ² (персидская помашка) — 2, 59, 1, 703, հատաղեղ³ (pilula) — 2, 8, 153, ջլային տենդ⁴ (febris nervosa) — 2, 8, 153, նՂՆ, 480, միջողական տենդ (febris intermit-tens) — 2, 8, 152, «օրիորդական... տկարություն»⁵ (chlorasis) — ն.տ., 151:

Ինչպես փաստերն են ցույց տալիս, նալրանդյանը ձգտել է ստեղծել այդ տերմինների հայերեն նույնանիշները՝ հիմնվելով մի կողմից ժողովրդական՝ արդեն առկա տերմինների վրա (լվաղեղ, ջրվախություն), իսկ մյուս կողմից նորերը ստեղծելով, կամ օրինականացնելով արդեն ստեղծվածը:

ե) Հասարակական կյանքի այլևայլ երևույթների հետ կապված բառեր: Օրինակ՝ մասնավոր (специальный) դպրոց (2, 62, 5, 238), կատարելություն — ideal (նՂՆ, 439, 459), խուզարկու առյան (inquisitio) — ճՂԺ, 2, 68, նախառնիք (наквиль) — 2, 1, 73, հիմնվում է երկվության վերա — dualisme (նՂՆ, 458), դարձվոր ավանդությունների (tradition) — ն.տ., 370, արհմական մեմարան (գիմնազիա) — 2, 2, 148, բանաստեղծական (poétique) գույնը, նՂՆ, 457, դրոշմ (клеимо) — 2, 8, 160, անձնա-սեր — эгонист (2, 10, 301), նմանողական ձգտողություն (подража-тельность) — 2, 10, 306, սնտի ամբոխմունք (суетливость, фальшивая тревога) — ն.տ., 307: Եվ, վերջապես, Մ. Նալրանդյանը և Ստ. Նազարյանը անհրաժեշտ էին գտնում «Ճշգրտել» նաև վարդապետ բառի իմաստը՝ նրան վերագրելով դոկտոր (բարձրագույն գիտական կոչում) նշանակությունը⁶:

¹ Հմմտ.՝ венерические болезни, որի նմանակությամբ էլ, ըստ երևույթին կազմված է:

² Դեռ այժմ էլ ժողովրդի մեջ տարածված է այն սովորությունը, որ լվածու-ղիկը դնում են սենյակում՝ այդ միջատների դեմ պայքարելու համար:

³ Այժմ՝ ղեղահատիկ, հար:

⁴ Այժմ՝ ներվային տենդ:

⁵ Бледная немочь, քլորոզ:

⁶ Այս բառի շուրջ բուն բանավեճ էր մղվում 1850—60 թթ.: Ստ. Նազարյանի հակառակորդները ծագում էին նրան «անվերջ վարդապետ» կոչելով, իսկ դրս դեմ՝ հավատացած լինելով այդ բառին իրենց տված իմաստի գիտական ճշտության մեջ, դուրս էին գալիս Մ. Նալրանդյանը և Ստ. Նազարյանը և նույնիսկ «տերու-թյան դատաստանով» սպառնում Ստ. Նազարյանի այդ կոչումը վիճարկողներին. «...այդ արտոնությունը (դոկտորական կոչումը — Ս. Գ.) ստացվում են շատ մեծ

3. Փոխառյալ տերմինների մեծամասնությունը վերցված է ռուսերենից կամ ռուսերենի միջնորդությամբ: Բանտում, սակայն, Մ. Նալբանդյանն այդ հիմնական սկզբունքից որոշ շեղում է կատարում՝ լայնորեն տարածված այնպիսի հասարակական-քաղաքական տերմինների ռուսական ձևերի կողքին, ինչպես կոնստիտուցիա, ռեպուբլիկա, ռեակցիա և այլն, օգտագործելով նաև նրանց լատինական ձևերը՝ կոնստիտուցիո, ռեպուբլիո, ռեակցիո և այլն: Պատահականորեն է կատարված դա, թե ինչ-ինչ նպատակներով, չենք կարող ասել:

4. Փոխառությունների տառադարձության խնդիրները

Չափազանց կարևոր նշանակություն ունի փոխառությունների տառադարձության սկզբունքների հարցը: Մ. Նալբանդյանի օգտագործած փոխառյալ բառերը, ըստ տառադարձության կանոնների, կարելի է բաժանել հետևյալ կարգերի.

ա) Բառեր, որոնց հայերեն ձևերը կազմված են փոխատու լեզվում այդ ձևի գրությունը նկատի ունենալով: Այսպես է կազմված փոխառյալ բառերի մեծամասնությունը: Օրինակ՝ տառադարձված— tarantella, ինկվիզիցիո— inquisitio, մուզեոն— museion, խիրուրգիա— хирургия, գաստրոնոմիա— гастрономия, պոլիցիա— полиция, ֆակտ— факт, պեդագոգիա— педагогика, պեյզաժ— пейзаж:

Որոշ դեպքերում այդ կատարվում է ի հակադրություն նույն բառի ավելի հին և ընդունված, լեզվի կանոններին (արտասանական բաղաձայն) համապատասխան ձևի: Օրինակ՝ վաղուց ունեինք բառս և մետաղ փոխառությունները, սակայն նա հարկ է համարում օգտագործել սրանց ռուսական ձևերը խառս և մետալ, որը, իհարկե, վրիպում է:

բ) Հարկավոր է նշել, որ առանձին ազգերի անուններ ևս, ինչպես և որոշ հատուկ անուններ, «Հյուսիսափայլում» (նաև Մ. Նալբանդյան) օգտագործվում են 60-ական թթ. արդեն հնացած փոխառյալ ձևերով:

և ուսումնական քննություններով և համարաբանական և ակադեմիական հաստատություններով... եթե... «Մեղու»-ի հրատարակողը համարձակվել է ձևանմանք լինել նորա վարդապետությանը, այս հավատացած կաց, որ դուրս համար պատասխանատու կլինի նա տերության դատաստանի առաջը» (Նալբանդյան Մ., երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 1, էջ 308): Ավելորդ է ասել, որ Մ. Նալբանդյանը և Ստ. Նազարյանն այս հարցում սխալվում էին, և ճիշտ էր Մ. Մանրյանը, երբ գրում էր, թե գիտական կոչման համար պետք է դոկտոր բառը առանց թարգմանելու փոխ առնել, որովհետև այն «...ավելի ճիշտ նշանակություն ունի այժմ եվրոպական լեզվաց մեջ, քան թե մեր լեզվումը՝ բառս վարդապետ» («Ճառքաղ», 1859, էջ 174, ծնթ.):

Օրինակ՝ սկիզբուն (ՆՐԵ, 447), ռումեն (ն.ա., 447), Տրապիզոնա (Հ, 10, 337), Սեբաստիոպոլիս (ՆՐԵ, 419), Հոռովմի (ՆՐԵ, 482, ԵԺԺ, 4, 305), բայց և՛ Հոռովմի (Հ, 59, 5, 809):

5. Առանձին հետաքրքրության է արժանի հատուկ անունների, առանձնապես երկրների, աշխարհամասերի ու քաղաքների անունների հոլովման հարցը:

«Հյուսիսափայլը», «Ճոթաբաղը» և «Մեղուն» միևնույն ժամանակ նշված օտար հատուկ անունները բոլորովին տարբեր ձևով էին հոլովում, էլ չենք խոսում տառադարձության մասին:

Ստորև բերվող համադրական աղյուսակը դրա լավագույն ապացույցն է.

Ռուսերենը (ածականներ են. վերջավորություն- ները բայց ենք թողնում)	«Հյուսիսափայլ» (տե՛ս, Նալբանդ- յան, «Ընտիր եր- կեր» 1953, էջ 173)	«Ճոթաբաղ» (1958, էջ 37)	«Մեղուն Հայաս- տանի» (1859, № 19)
Москов—ск < 31 иш	Մոսկվայի	Մոսքուա	Մոսկովու
Киев—	Կիևի	—	Կիևու
Владимир—	Վլադիմիրու	Վլադիմիրա	Վլադիմիրու
Новгород—	Նովգորոդի	Նովկորոտա	Նովգորոդու
Казан—	Հազանու	—	Հազանու
Астрахан—	Հաշտաբխանու	—	Աստրխանու
Сибир—	Սիրիրիայի	—	Սիրերիո
Псков—	Պսկովյան	Փսքովա	Պսկովու
Смоленск—	Սմոլենսկյան	—	Սմոլենու
Эстланд—	Էստլանդիու	—	Էստլանդիո
Лифлянд—	Լիֆլյանդիու	—	Լիֆլեանդիո
Корель—	Կարելիայի	—	Կորելու
Твер—	Տվերի	Թվերսքա	Տվերիո
Югор—	Յուգորի	—	Յուգորիո
Перм—	Պերմի	Փերմա	Պերմիո
Болгар—	Բուլղարիայի	Պուլղորիո	Բուլղարիո
Чернигов—	Չերնիգովի	—	Չերնիգովո
Рязан—	Րյազանու	—	Րյազանու
Ростов—	Ռոստովի	—	Ռոստովա
Вят—	Վյատսկի	Վյաթսքա	Վյատա

Բերված օրինակները ցույց են տալիս, որ՝

1. 60-ական թթ. չեն եղել օտար լեզուներից կատարված փոխառությունների տառադարձման հաստատուն, բոլորի կողմից ընդունված կանոններ:

2. Անկանոն է եղել նաև այդ տերմինների հոլովումը. պարբերականներից «Հյուսիսափայլը» դրանք ենթարկում է ի և ու հոլով-

ման, «Ճոռքաղը»՝ հիմնականում ա(յ) և ո(յ), իսկ «Մեղուն»՝ ու, ա(յ) և ո(յ):

1862 թ. սկսած Մ. Նալբանդյանի մոտ տեղեկն է նկատվում երկրների անունները ենթարկելու ո(յ) հոլովման (արևմտահայ գրական)¹: Օրինակ՝ Ռուսիո² (ՆՂԵ, 386), Իտալիո մեջ (ն.տ., 406), Ֆրանսիո, Բրիտանիո, Իռլանդիո, Սկոտլանդ (ն.տ., 407) Թյուրքիո (ն.տ., 577), Պրուսիո (ն.տ., 447), Գերմանիո (ն.տ., 562), Անգլիո (ն.տ., 486), Սպանիո (ն.տ., 493), Հոլլանդիո (ն.տ., 510), Իտալիո (ն.տ., 522), հմմտ.՝ նաև Ասիո (ն.տ., 508):

Սրանց կողքին ի հոլովման է ենթարկվում՝ Ամերիկա բառը՝ Ամերիկայի մեջ (եժԺ, 4, 306, եժԺ, 3, 318), մասնակի ղեպերում նաև՝ Եվրոպա և Իտալիա բառերը՝ Եվրոպայի (ՆՂԵ, 370, 442), Իտալիայի (ՆՓ, 248), հմմտ.՝ նաև Ափրիկե-ի (ՆՂԵ, 433):

Յուրահատուկ բացառական է կազմում Ֆրանսիա բառը՝ Ֆրանսիոից (ն.տ., 571). հմմտ.՝ նաև սեռ. Գրենլանդիո (ն.տ., 581):

Հոլովման ժամանակ -ա կամ -իա հանգ ունեցող բառերի մի մասը հոլովական վերջավորությունը դնում է դրանց փոխարեն: Օրինակ՝ ուղղ. Վարշավա, սեռ. Վարշավ-ի (ն.տ. 450). հմմտ.՝ հալլուցիւնացիա—հալլուցիւնաց -ու (ն.տ., 564), ատմոսֆերա—ատմոսֆեր -ի (եժԺ, 2, 30) և այլն:

Ի՞նչ բնդհանուր հետևություններ կարելի է հանել Մ. Նալբանդյանի լեզվի էվոլյուցիայի շարադրված փաստերից:

1. Նալբանդյանի 1858—60 թթ.՝ «Հյուսիսափայլում» և Սվաճյանի «Մեղվում» տպագրված աշխատությունների լեզվի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ նրա այդ շրջանի լեզվի բազմաթիվ հատկանիշներ գրական աշխարհաբարի մշակման հյուսիսափայլյան ուղղության համակարգի սահմաններում զարգացել են ու ենթարկվել փոփոխության: Այդ զարգացումն ընթացել է գրական լեզվի կանոնները հզկելու, կոնկրետացնելու, նույն հիմնական հատկանիշներն ունեցող երևույթները մի օրինաչափության տակ դնելու ուղղությամբ: Դա հանգեցրել է. ա) որոշ հատկանիշների գծով գրաբարի, որպես նախորդ գրական լեզվի ազդեցության ուժեղացմանը. բ) որոշ գրաբարյան տարրերի աստիճանական դուրս մղմանը և փոխարինմանը աշխարհաբարյաններով: Այս պրոցեսները, որպես Մ. Նալբանդյանի լեզվի զարգացման ներքին օրինաչափություններ, շարունակել են իրենց ընթացքը նաև 1861—62 թթ., երբ Մ. Նալբանդյանն արտասահմանում էր ստեղծագործում: 1861—62 թթ., հնարավորու-

¹ Խոսքը սեռականի ձևի մասին է:

² Հմմտ.՝ Ռուսիոյ (2, 62, 5, 235):

թյուն շունենալով աշխատակցելու «Հյուսիսափայլին», Մ. Նալբանդյանը չի հրաժարվում և չի էլ մտածում հրաժարվել գրական լեզվի հյուսիսափայլյան մշակումից, հյուսիսափայլյան լեզվական մշակույթից: 1858—62 թթ., ինչպես տեսականում, այնպես էլ գործնականում՝ լեզվական պրակտիկայում Մ. Նալբանդյանը պաշտպանում է գրական աշխարհաբարի մշակման հյուսիսափայլյան համակարգը: Սա էլ հիմք է տալիս Մ. Նալբանդյանի այս շրջանի լեզուն ևս հյուսիսափայլյան կոչելու:

Մ. Նալբանդյանի լեզվի հետագա էվոլյուցիայի ուղղութիւնն ու ընթացքը պարզելու համար մեծ նշանակութիւն ունի 1863—65 թթ. բանտում գրած նրա աշխատութիւնների լեզվի ուսումնասիրութիւնը: Բանն այն է, որ միևնույն շրջանում Մ. Նալբանդյանը ստեղծագործում էր և այնպիսի մի լեզվով, որի մեջ հյուսիսափայլյան տարրերն էին իշխում («Նկատողութիւն»—ԵԼԺ, 3), և այնպիսի մի լեզվով, որի մեջ առկա են բարբառների էական տարրերը «քիմիաբար» գրական աշխարհաբարի մեջ մոծեղծ միջոցով հարստացնելու իր նոր հարցադրման առաջին պտուղները («Կրիտիկա», լեզվաբանական աշխատութիւն հատվածներ և այլն), ինչպես և այդ երկու տարբերակների հատկանիշներից որևէ մեկին զեռուս գերակշռութիւն չտված լեզվով («Հեգելը և նորա ժամանակը»):

Սակայն գրական լեզվի մշակման վերոհիշյալ բոլոր որակները Մ. Նալբանդյանի կողմից միևնույն գնահատականին չէին արժանանում: Ամենից առաջ հարկավոր է նշել, որ նրա 1863—65 թթ. լեզվում հյուսիսափայլյան տարրերը անցած շրջանի ազդեցութիւններ էին միայն և զուրկ ծավալվելու որևէ ունակութիւնից: Ե՛վ տեսութիւն մեջ, և՛ լեզվական պրակտիկայում Մ. Նալբանդյանը ձգտում էր ազատվել գրանից: Այլ վերաբերմունք ուներ նա այն լեզվի նկատմամբ, որով գրված են «Կրիտիկան», «Մեր լեզվի արմատական բարեփոխութիւն մի փորձ» աշխատութիւնը, Փարպեցու «Թղթի» թարգմանութիւնն ու ծանոթագրութիւնները: Դա հենց այն լեզուն էր, որը այլևայլ բարբառների էական տարրերը իր մեջ ձուլելուց (ու արեւմտահայ գրականի հետ աստիճանաբար միահյուսվելուց) հետո կդառնար ընդհանուր հայութիւն համար հարազատ, պիտանի, մատչելի գրական մի լեզու: Մ. Նալբանդյանն, իրեն հատուկ խնստապահանջությամբ, իր այս նոր հիմունքներով մշակած աշխարհաբարը բնավ կատարյալ չէր համարում: Այդ տեսակետից հետաքրքիր է հենց իր՝ Մ. Նալբանդյանի խոստովանութիւնը այն մասին, թե ինքը հույս ունի, որ իր ձեռնարկած լեզվաբանական աշխատութիւնների շուրջը բանակոխվ առաջ կգա, «... տարբեր վայրերից

գրված ընդդիմախոսություններում երևան կգան զանազան ձևեր...»¹, որոնք և ինքը կօգտագործի:

Մ. Նալբանդյանի լեզվում, 1863—66 թթ., նախորդ շրջանի հետ համեմատած հսկայական տեղաշարժեր են կատարվել, որոնք պայմանավորված էին գրական աշխարհաբարի մշակման, նրա հարստացման աղբյուրների ու միջոցների մասին Մ. Նալբանդյանի ունեցած հայացքների հետագա զարգացմամբ: Այս շրջանում նա գալիս է այն եզրակացության, որ աշխարհաբարի մշակման հյուսիսափայլյան ուղղության հեղինակները, գրաբարը որպես նոր գրական լեզվի հարստացման հիմնական աղբյուր ընտրելով՝ գործնականում ծայրահեղության մեջ էին ընկել՝ «ստրկանալով» նրան առանձնապես 1861—62 թթ. («Հյուսիսափայլ») շարագասության հարցերում: Գրաբարի այդչափ օգտագործումը, ըստ Մ. Նալբանդյանի, ժողովրդական լայն մասսաների կողմից մարսվել չէր կարող: Նման հարցադրումը նրան այն հետևության բերեց, որ անհրաժեշտ է հարստացնել գրական աշխարհաբարը ժողովրդական տարրերով, բարբառների էական տարրերը գրական լեզվի մեջ քիմիաբար ձուլելու միջոցով, դուրս մղելով համապատասխան գրաբարյան («Հյուսիսափայլյան») հատկանիշները:

Համաձայն երկու գրական լեզուների աստիճանական միահյուսման իր տեսության, 1863—66 թթ. Մ. Նալբանդյանը ձեռնամուխ է լինում նաև արևելյան գրական աշխարհաբարը արևմտահայ գրականի բազմաթիվ իրողություններով հարստացնելու աշխատանքներին. այդ կատարվում է ինչպես քերականական կառուցվածքի, այնպես էլ բառապաշարի մեջ բազմաթիվ արևմտահայ իրողություններ մտցնելու ճանապարհով:

Անցումը 1858—1862 թթ. շրջանից 1863—66 թթ., միանգամից չի կատարվում, այլ աստիճանաբար, երբ հավասարապես գործածական են ինչպես հյուսիսափայլյան, այնպես էլ 1863—66 թթ. լեզվական հատկանիշները: Զարգացման ուղղության տեսակետից՝ անցման շրջանին հաջորդող ժամանակաշրջանում² հիմնականում գերակշռություն աշխարհաբարյան ձևերին է տրվում:

¹ Մ. Նալբանդյան, երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 4, էջ 194 (թարգմ.):

² Ոչ ժամանակագրորեն:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ԱՀԿ—Նազարյան Ստ., Առաջին հոգեղեն կերակուր:
- ԱՀՀԳ—Աճառյան Հր., Հայոց լեզվի պատմություն:
- ԳՔ—Գամառ Քարապետի արձակ և չափարերական աշխատությունները:
- Ե—Նալբանդյան Մ., Երկեր, Ռուստով-Դոն, 1903—1906:
- ԵԼԺ—Նալբանդյան Մ., Երկերի լիակատար ժողովածու:
- Թ—Ղազար Փարպեցու թուղթը: Մեղադրություն ստախոս արեղաների: Թարգմանությունը և բացադրությունը Մ. Նալբանդյանց, Ս. Պետերբուրգ, 1868:
- ԹՀ—Թափառական հրեա, Թարգմ. Մ. Նալբանդյան, Մոսկվա, 1857:
- ԹԷ—Ղազար Փարպեցու թուղթը... Մ. Էմինի 1853 թ. հրատարակությունը:
- Լ—Լումա:
- ԿԻ—«Կուունկ հայոց աշխարհին»: (ԿԻ—60, 146—«Կուունկ հայոց աշխարհին», 1860 թ., էջ 146):
- Հ—«Հյուսիսափայլ»:
- (Հ—1, 73)—«Հյուսիսափայլ», 1858 թ., ամս. 1-ին, էջ 73—(Նալբանդյան): Հ—59, 1, 73—«Հյուսիսափայլ», 1859 թ., ամս. 1-ին, էջ 73 (Նալբանդյան), Հ—60, 1, 73—«Հյուսիսափայլ», 1860, ամս. 1-ին, էջ 73 (Նալբանդյան), Հ—60, 1, 73—«Հյուսիսափայլ», 1860, ամս. 1-ին, էջ 73 (Նազարյան), Հ—60, 1, 73—«Հյուսիսափայլ», 1860 թ., ամս. 1-ին, էջ 73, այլ հեղինակներ:
- ՀՆՀ—Նազարյան Ստ., Հանդես նոր հայախոսության, Մոսկվա, 1857—58:
- ՀՔ—Համառոտ քննություն քրիստոնեական հավատո և մահմեդական կրոնի, Մոսկվա, 1831:
- ԺԻ—«Ժողաբաղ», (ԺԻ—59, 164—«Ժողաբաղ», 1859 թ., էջ 164):
- ՄՃ—«Մուրճ»:
- ՄՀ—«Մեղու Հայաստանի»: (ՄՀ—58, 111—«Մեղու Հայաստանի», 1858 թ., էջ 111):
- ՆԸԵ—Նալբանդյան Մ., Ընտիր երկեր, 1953:
- ՆՓ—«Նկատողություն», «Փորձ»-ի տեքստը:
- ՆՔԶԻ—«Նոր քնար Հայաստանի», դ:
- ՇՀՀ—Շառ հարկավոր հարցմունքներ ամեն մարդու համար, Շուշի, 1832:
- ՎԿ—Նազարյան Ստ., Վարդապետարան կրոնի, 1853 թ.:
- Ք—Քարոզ ավագ ուրբաթ օրին համար, Շուշի, 1833:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Անադյան Հր., Հայոց լեզվի պատմություն, 1951, 2-րդ մաս:
- Աբաբադյան Ա., Միալանք վարդապետարանին կրոնի, Տփլիս, 1858:
«Բազմավեպ», 1902, № 2:
- Ինճիկյան Ար., Միքայել Նալբանդյանի կյանքի և գործունեության տարեգրություն-
նը, Երևան, 1954:
- Մատուրյան Ալ., Ընտիր բանաստեղծություններ, Երևան, 1937: «Հանդես գրական
և պատմական», 3-րդ դ. 1890, 6-րդ դ., 1895:
- Հովհաննիսյան Ա., Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, գիրք Ա, Բ:
«Հյուսիսափայլ», 1858, 1859, 1860, 1861, 1862, 1864:
«Հռաքաղ», 1858, 1859, 1860:
- Մարգարյան Ալ., Միքայել Նալբանդյանի լեզվագիտական գործունեությունը:
Մանվելյան Լ., Ռուսահայ գրականության պատմություն, մաս 2, 1910:
«Մուրճ», 1905, № 2—3, 4, 1906, № 1:
«Մեղու Հայաստանի», 1858, 1859, 1860, 1861, 1862:
- Նազարյան Ստ., Հաղազս փորձական հոգեբանության, Մոսկվա, 1851: Վարդա-
պետարան կրոնի, Մոսկվա, 1853: Առաջին հոգեղին կերակուր, Մոսկվա,
1853: Հանդես նոր հայխոսության, մաս 1, 2, Մոսկվա, 1857—58: Պալ-
լոս և Վիրգինիա, թարգմ., Մոսկվա, 1858:
- Նալբանդյան Մ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հտ. 1, 2, 3, 4, 1940—49: Եր-
կեր, Ռոստով-Դոն, հտ. 1, 2, 1903—1906: Թափառական հրեա, (Թարգմ.),
Մոսկվա, 1857: Ղազար Փարպեցու թուղթը: Մեղադրություն ստախոս արե-
ղաներին: Թարգմանությունը և բացատրությունը Մ. Նալբանդյանց, Ս. Պե-
տերբուրգ, 1868: Ընտիր երկեր, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատարակություն, Երևան, 1953:
«Նոր-դար», 1891, № 138:
- Նոր քնար Հայաստանի, Ա, Բ, Գ, Դ (1855—1857):
- Շահագիր Երվ., Միքայել Ղազարյան Նալբանդյանց, Մոսկվա, 1897, Խաչատուր
Աբովյանի կենսագրությունը, Երևան, 1945:
- Շահագիր Սմբ., Հրապարակախոս ձայն, Մոսկվա, 1881:
Պատկանյան Ռ., Ընտիր երկասիրություններ, հտ. 2:
- Джаукян Г. Б. «Армянская лингвистическая мысль и вопросы ново-
армянского языка в XVIII—XIX веках», автореферат докторской
диссертации, Ереван, 1955.
- Սևակ Գ., Ժամանակակից հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1939: Ժամանակա-
կից հայերենի համառոտ պատմություն, Երևան, 1948:
- Վանցյան Գր., Պատմական քերականություն..., Թիֆլիս, 1906:
- Տեղեկյան Արս., Միքայել Նալբանդյան, աղգության հրապարակախոսը, Ալեք-
սոլ, 1910:
- «Փորձ», 1877—78, № 4:

ՍԵՐԳԵՅ ԱՇՈՏԻ ԳԱԼՍՏՅԱՆ
Сергей Ашотович Галстян
ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
(1850—1860-ԱԿԱՆ ԹԹ.)

Պատ. խմբագիր՝ Ս. Ղ. Ղազարյան
Հրատ. խմբագիր՝ Ժ. Մ. Ալոնց
Տեխ. խմբագիր՝ Հ. Լ. Գորոյան
Նկարչական ձևավորումը՝ Կ. Հ. Յուրունջյանի
Սրբագրիչ՝ Զ. Խ. Օրմանյան

ՎՖ 07108, հրատ. 2073, պատվեր 10, ԽՀԽ 728, Տիրամ 1500

Հանձնված է արտադրության 14/VII 1962 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 28/V 1963 թ.:

Հրատ. 7,16 մամ., տպ. 8,25 մամ., թուղթ 60×92¹/₁₆

Գինը կազմում է 43 կոպ.

Հայկական ՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի էջմիածնի տպարան

გვ. 43 ყიშ.

A $\frac{II}{26321}$